ચાલો, અભિગમ બદલીએ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ચાલો, અભિગમ બદલીએ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Chalo, Abhigam Badlie
Lectures by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 1987
This ePub edition: 2013
ISBN: 978-81-8461-870-9
Price: $ 0.99
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by
indian ebooks
www.e-Shabda.com

અર્પણ

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન, નમ્ર, નિરભિમાની, વિનયી, સુશીલ, કર્મઠ, પરોપકારી, મિલનસાર અને સરળ-સહજ પ્રકૃતિવાળા આત્મીય

પ્રો. શ્રી ચિમનલાલ શિવશંકર ત્રિવેદીને

સપ્રેમ સમર્પણ

—સચ્ચિદાનંદ

વાચકોને વિનંતી

જુદાજુદા વિષય ઉપરનાં જુદાજુદા સ્થળે થયેલાં મારાં નવ પ્રવચનોનું સંકલન તથા સંપાદન કરીને આપ સૌના સમક્ષ પુસ્તકના રૂપમાં મૂકતાં ઈશ્વરકૃપાનો અનુભવ કરું છું.

આ નવ પ્રવચનો વિશે મારે કશું કહેવાનું નથી. આપે જ યોગ્ય લાગે તે કહેવાનું તથા કરવાનું છે. મેં મારી દૃષ્ટિ તથા વિચારો મૂક્યા છે. આપ તેને કેટલા અંશમાં સ્વીકારો છો તે આપને જોવાનું છે.

હું શું ઇચ્છું છું?—

1. હિન્દુ પ્રજા સરળ, સહજ અને સમાનતાવાળા ધર્મ તરફ વળે.

2. પ્રાચીન કાળની ભ્રાન્ત માન્યતાઓ તથા કુરૂઢિઓથી હિન્દુ પ્રજા જાગે અને મુક્ત થાય.

3. હિન્દુ પ્રજા શુદ્ધ ઉપાસક બને. અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓ તથા વિધિઓથી મુક્ત થઈને સરળ ઉપાસના-પદ્ધતિથી પોતાના ઇષ્ટદેવની સાચી ઉપાસના કરતી થાય. અવ્યવસ્થાથી અને અનિશ્ચિતતાથી પણ છૂટે અને દૃઢ રીતે એક-પરમાત્માની ઉપાસના કરે.

4. વિધર્મીઓની વધતી જતી શક્તિ અને પોતાની ઘટતી જતી શક્તિનું તેને વાસ્તવિક ભાન થાય. ભવિષ્યનાં ભયંકર પરિણામોનો તેને ભય લાગે અને અંધકારમય ભવિષ્યને રોકવા તે પડકારોને ઝીલી લે, હિમ્મતવાળી બને તથા વિધર્મીઓને ભાંડવાની જગ્યાએ તેમની શક્તિઓનાં કારણો તપાસે. જે સ્વીકારવા જેવું હોય તે સ્વીકારે અને પોતાની દુર્બળતાનાં કારણોને પણ તપાસે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિના મોહક નામે તે ડુબાડનારાં તત્ત્વો સાથે રાગ ન કરે પણ કઠોરતાથી તેને દૂર કરે.

5. ધર્મ તથા ધાર્મિક વિચારોનો પ્રભાવ રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો ઉપર પડે જ છે. જો હિન્દુ પ્રજા સદીઓથી રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો મેળવી ન શકતી હોય તો તેમાં તેનો ધર્મ તથા ધાર્મિક વિચારો કારણ છે. ખાસ કરીને વર્ણવ્યવસ્થાથી પ્રજાની છિન્નભિન્નતા તથા ઇચ્છાહીન સ્થિતિને આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતા માનનારી ફિલસૂફી તેમાં મુખ્ય કારણ છે. આ બન્નેથી પ્રજા વહેલી તકે છૂટે.

6. આર્થિક ક્ષેત્રની દરિદ્રતા માટે પણ આપણા વિચારો તથા ચિંતન કારણ છે. અતિસંતોષ, અતિસાદાઈ, સાહસહીનતા, ઉદ્યોગોની સ્થગિતતા, વિજ્ઞાન પ્રત્યે ધાર્મિક તથા આર્થિક અણગમો, જ્યાં છીએ ત્યાં જ અને જેવા છીએ તેવા જ સદીઓ સુધી પડ્યા રહેવાની વૃત્તિ, અર્થહીન અને ક્વૉલિટી વિનાનાં ઉત્પાદનો (મોંઘાંદાટ હોય તોપણ) ઉત્પાદિત કરતા રહેવાની મોહવૃત્તિ, ટેક્નોલોજીની અતત્પરતા તથા ધાર્મિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં 'મરેલી મૂડી' વધારવાની વૃત્તિઃ આવાં બધાં અનેક કારણોથી આપણે દરિદ્ર થયા છીએ. જો વિચારકો આ વાસ્તવિકતાથી પ્રજાને છોડાવે તો તેનું ધ્યાન સમૃદ્ધિના સાચા ઉપાયો તરફ જાય અને પ્રજા સમૃદ્ધ થાય.

7. હિન્દુ પ્રજા ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા અધ્યાત્મના કાલ્પનિક આદર્શો નીચે કુદરતી—સહજ—જીવનથી દૂર ફેંકાઈ છે. ફરીથી કુદરતના ખોળે પાછી વળે અને કુદરતી જીવનને સાધના સમજે. કુદરતી જીવન એ શત્રુતા નથી. વિરોધી જીવન દ્વારા કુદરતને શત્રુ બનાવવી એ જ અનર્થોની જડ છે. જો આ વાત આપણને બરાબર સમજાઈ જાય તો આપણા જીવન ઉપર ચારે તરફથી ફરી વળેલા ઢોંગ અને દંભ મોટા પ્રમાણમાં ઓછા થઈ જશે. અકારણે સ્વેચ્છાથી કે દબાણથી અકુદરતી જીવન જીવવાના મોહથી તથા ત્રાસથી પ્રજા છૂટશે અને સુખી થશે.

8. પરલોક, પૂર્વનાં કર્મ, કર્મફળવાદ વગેરે માન્યતાઓને કસોટીની એરણ ઉપર મૂક્યા વિના, હું એવા ધર્મની તલાશમાં છું જે મારો તથા પૂરી પ્રજાનો આ લોક સુધારી આપે. આપણે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રવાદી થઈએ, સ્વમાન તથા સંમાનપૂર્વક જીવી શકીએ, બળવાન બનીને દુર્બળના રક્ષક બનીએ.

આપણે વર્ષો સુધી ગુલામ રહ્યા છીએ અને માર જ ખાધો છે. આપણે આપણાં મંદિરો તથા સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા સાચવી શક્યા નથી, કારણ કે આપણે દુર્બળ હતા. હવે, આપણે સદીઓ સુધી દુર્બળ બનાવનાર માન્યતાઓ, વિધિઓ, આચારો વગેરેથી મુક્ત થઈને જ બળવાન બની શકીશું. આપણે ઘણા અનર્થોથી છૂટવાનું છે તથા ઘણા અનર્થોને સ્વીકારવાના છે. આ કામ વૈચારિક ક્રાન્તિથી જ થઈ શકશે.

હું ઇચ્છું છું કે પ્રત્યેક હિન્દુ નર-નારી—આબાલવૃદ્ધ—હવે એક ક્ષણનો પણ સમય વિતાવ્યા વિના ક્રાન્તિની મશાલ લઈને ઊભાં થઈ જાય. ઉપરથી કોઈ અવતાર અવતરવાનો નથી. આપણે જ આપણા અવતારને સાર્થક કરવાનો છે. ઊઠો, હવે તો ઊઠીએ, નાક સુધી પાણી

આવવાની તૈયારી છે. જો હજી પણ નહિ જાગીએ તો ગૂંગળાઈ ગૂંગળાઈને મરી જઈશું.

પુસ્તકનો કોઈ અંશ દુઃખદાયી લાગે તો ક્ષમા માગી લઉં છું. મારા હૃદય સામે જોજો, મારી ભાવના તથા લક્ષ્ય સામે જોજો. મારી ત્રુટિઓ સામે જ માત્ર જોયા ન કરશો. હું ઇચ્છું છું કે આપણા સૌનો સરવાળો થાય. આપણે સૌ એકબીજાના પૂરક બનીએ, વિઘાતક તો ન જ બનીએ.

પરમપ્રેરક પરમકૃપાળુ પરમાત્માનાં ચરણોમાં કોટિ કોટિ વંદનની સાથે આપ સૌને પણ વંદન કરીને વિરમું છું.

સચ્ચિદાનંદ

17-6-1987

ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,

પો.બો. નં. 19,

પેટલાદ-388450,

જિ. આણંદ

ફોનઃ (0297) 22480

1. ધર્મ સામેના પડકારો

લગભગ પ્રત્યેક ધર્મના પાંચ ઘટક હોય છે:

1. કર્મકાંડ, 2. આચાર, 3. માન્યતાઓ, 4. માનવતા અને 5. પારસ્પરિક સમાનતા અથવા અસમાનતા.

1

કર્મકાંડ એનું નામ છે જેમાં ધાર્મિક વિધિવિધાનો કરવાનાં હોય છે. જન્મથી માંડીને મરણપર્યંત અનેક પ્રકારની ધાર્મિક વિધિઓ તથા રોજની સંધ્યા—પૂજા આરતી-હોમ-હવન વગેરેની વિધિઓ કરવી તે કર્મકાંડ છે.

સંસારના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે, આપણા ધર્મમાં જેટલાં વિપુલ તથા લાંબા-લાંબા કર્મકાંડો છે તેટલાં બીજે નથી. આપણે ત્યાં આવું થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ કર્મકાંડો કરાવનાર એક મુખ્ય વર્ણની તેમાં આજીવિકા સ્થપાયેલી છે. ધર્મ આજીવિકાનું માધ્યમ બને એટલે આપોઆપ તેનું સરળ, સહજ તથા સમાનપણું લુપ્ત થાય.

એક ખ્રિસ્તી વરકન્યા માત્ર 15થી 20 મિનિટમાં ચર્ચમાં લગ્નવિધિ પતાવી શકે છે, જ્યારે આપણે માટી લાવવી, માંડવો રોપવો, ગોત્રજ કરવો વગેરેથી માંડીને બે ત્રણ દિવસની નાની-મોટી વિધિઓ કરતા રહીએ છીએ. આવી જ રીતે કોઈનું મૃત્યુ થાય તો અગ્નિદાહથી માંડીને દસમું, અગિયારમું, બારમું, તેરમું, મરસિયો, વરસી, સજ્જાદાન, ગરુડપુરાણ વગેરે અનેક પ્રકારની વિધિઓ મહિનાઓ સુધી કરીએ છીએ. એ જ રીતે હોમ-હવન-યજ્ઞ, કર્મકાંડોમાં લાલ-કાળાં-ધોળાં સ્થાપનોથી માંડીને અસંખ્ય પ્રકારની સામગ્રી ભેગી કરી કલાકો સુધી વિધિઓ કરીએ છીએ. નાનામાં નાની વિધિમાં પણ ત્રણ સોપારીઓને રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને ગણપતિ બનાવી ષોડશોપચાર પૂજન વગેરે કર્યા કરીએ છીએ.

આ બધી વિધિઓમાં એક તરફ પ્રચુર સમય ખર્ચાય છે, બીજી તરફ ખૂબ ધન ખર્ચાય છે અને ત્રીજી તરફ આ વિધિઓ કરવા અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ ભેગી કરવામાં દોડાદોડી કરવી પડે છે. જેમ કે, આટલા કૂવાનાં પાણી, આટલી નદીઓનાં જળ, આટલાં વૃક્ષોનાં લાકડાં વગેરે. આવી વિધિઓને શું હળવી-સરળ ન કરી શકાય? જેમ કે મુસ્લિમોમાં જોવા મળે છે કે ઇદની નમાજ પઢવા હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લિમો ઇદગાહ જાય છે. કશી જ સામગ્રી, કાંઈ પણ દક્ષિણા કે કાંઈ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેર્યા વિના એકસાથે હજારો માણસો સમાનતાથી નમાજ પઢે છે. એક માણસ નિશ્ચિત મંત્રો વગેરે બોલે છે અને પૂર્ણ શાંતિથી હજારો માણસો શિસ્તબદ્ધ તેનું અનુકરણ કરે છે. આવી જ રીતે પૈસાનાય ખર્ચ વિના સૌ સાથે બેસીને ભેદભાવ વિના ધાર્મિક સમાનતા સાથે આપણે વિધિઓ ન કરી શકીએ?

મેં હજારો હિંદુઓને શિસ્તબદ્ધ પ્રાર્થના કરતા જોયા નથી. પ્રભુની પ્રાર્થના માટે પંચપાત્ર - તરભાણું, કંકુ, ચોખા, નૈવેદ્ય વગેરે અસંખ્ય ચીજોની અનિવાર્યતા ખરી? પહેલાં માણસો પાસે પુષ્કળ સમય હતો. લોકો લગભગ નવરા રહેતા એટલે કલાકો અને મહિનાઓ સુધી વિધિઓ કરાવવામાં વાંધો ન આવતો. હવે લોકો પાસે સમય નથી ત્યારે આપણી સામે પ્રથમ પડકાર છે - શું આ કર્મકાંડોને તેની ઉચિત કક્ષાએ લાવી ન શકાય? કર્મકાંડોને આજીવિકાના ધંધામાંથી છોડાવીને કોઈ પણ યોગ્ય વ્યક્તિ સરળતાથી થોડા સમયમાં કરાવી શકે તેવી વ્યવસ્થા ન કરી શકાય? જો નહિ કરી શકાય તો આવનારી પેઢી કર્મકાંડથી વિમુખ થઈ જશે. કર્મકાંડમાં જે ઉત્તમ છે, આવશ્યક છે, પ્રેરણાદાયી છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે એ જરૂરી છે કે તેમાંના અનુત્તમને અટકાવાય અને તિલાંજલિ અપાય.

હિંદુ ધર્મની સામે આ પ્રથમ પડકાર છે. કર્મકાંડને સરળ-સહજ, ખર્ચ વિનાનું, સૌથી પાળી-પળાવી શકાય તેવું બનાવવું પડશે. કર્મકાંડના અતિરેકથી ધર્મોમાં જડતા આવે છે. જડતા એટલે કે જે વિધિઓને કરનાર કે કરાવનાર સમજી કે સમજાવી શકતો નથી, માત્ર ગતાનુગતિક કર્યા કરે છે તે. આના કરતાં શાંતિથી બેસીને પ્રભુપ્રાર્થના વગેરે કરવું ઉત્તમ છે.

2

ધર્મ સામેનો બીજો પડકાર છે આચાર-વ્યવસ્થાનો. આચારોમાં મુખ્યતઃ પાપ તથા પુણ્યનો નિર્ણય કરાતો હોય છે. પાપ-પુણ્યના આધારે ધાર્મિક જીવનનાં મૂલ્યો સ્થિર થતાં હોય છે. આ મૂલ્યો દ્વારા સંસ્કૃતિનું રૂપ બનતું હોય છે. ઉચ્ચ મૂલ્યો વિના ઉચ્ચ સમાજની રચના શક્ય બની શકે નહિ. એટલે મૂલ્યો તો જરૂરી છે જ; પણ આમાં થોડી સાવધાનીની પણ જરૂર છે. પ્રથમ તો આ પાપ-પુણ્ય ખરેખર પાપ-

પુણ્ય હોવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં મોટા ભાગે એવું થયું છે કે જેમાં કશુંયે પાપ ન હોય તેને મહાપાપ મનાયું છે. જેમ કે, હરિજનનો સ્પર્શ કરવો, વિધવાને પરણાવવી, ત્યક્તાને ફરીથી પરણાવવી, લસણ, ડુંગળી, રીંગણાં, બટાટા વગેરે ખાવાં, આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન કરવાં (વર્ણ-સંકરતાનું મહાપાપ), શિખા કે જનોઈ ધારણ ન કરવી વગેરે અનેક કાર્યો એવાં છે કે આપણે તેમાં પાપ માનીએ છીએ. એ બરાબર નથી.

હરિજન વગેરે માણસોને સ્પર્શ કરવાથી પાપ નથી લાગતું, પણ આવા સ્પર્શને ધર્મ દ્વારા રોકવાથી પાપ લાગે છે—જેનું પ્રત્યક્ષ ફળ, આપણો સમાજ વિભાજિત તથા દુર્બળ બને છે અને ધાર્મિક અન્યાય ઊભો થાય છે. આવી જ રીતે પરણવા ઇચ્છતી વિધવા કે ત્યક્તાને અથવા કુંવારી સ્ત્રીને કોઈ પણ કારણસર પરણતી અટકાવવી તે પાપ છે. તેને પરણાવવી કે સુખી કરવી તે પુણ્ય છે, પણ જીવનભર નિસાસા નાખતી રાખવી તે પાપ છે. આપણે ધાર્મિક અને સામાજિક મિથ્યા દૃષ્ટિને કારણે લાખો સ્ત્રીઓને રિબાવી રિબાવીને જિવાડીએ છીએ એ પાપ છે. આવું જ પરણવા ઇચ્છતા પુરુષોને કુંવારા કે વિધુર રહેવા ફરજ પાડવી એ પાપ છે. આવા ધાર્મિક કે સામાજિક દબાણથી સમાજમાં નીચેના સ્તરે ભયંકર સડો ઊભો થાય છે.

કુદરતી આવેગો કોઈનેય છોડતા નથી. એ આવેગો માટે નીતિમય શુદ્ધ વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવે તો પછી અનીતિમય અશુદ્ધ વ્યવસ્થાને અટકાવી નહિ શકાય. ઉપરનો મખમલ જેવો સુંદર દેખાતો સમાજ અંદરથી ભયંકર રીતે સડવા માંડશે. એટલે પાપ-પુણ્યની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રકૃતિના નિયમોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિના (કુદરતના) પોતાના નિશ્ચિત નિયમ છે. જાગ્રત ધર્મ આ નિયમો પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે તો પ્રજા સુખી થાય. જો ધર્મ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ નિયમો બનાવશે તો તેવો ધર્મ પ્રજા માટે ત્રાસદાયી બની જશે.

સમાજને સડવાનાં બે કારણો છેઃ અનીતિમય વાસના અને અનીતિમય પૈસો. આ બંનેને રોકવાના ઉપાયો છે—નીતિમય વાસનાની પ્રાપ્તિ તથા નીતિપૂર્વક આજીવિકાની પ્રાપ્તિ. આ બંનેને સદંતર નકારાત્મક (નિષેધાત્મક) બનાવવાથી સન્માર્ગે ચાલવા માગતા માણસોને પણ જાણતાંઅજાણતાં કુમાર્ગે ધકેલાવું પડશે. આમાંથી ઢોંગ, પાખંડ, દંભ, આડંબર વગેરે જીવનનું બનાવટી રૂપ પ્રગટ થશે. એટલે પાપની વ્યાખ્યા કરતાં પહેલાં ધર્મે કુદરતી નિયમો તથા માનવીય આવશ્યકતા તરફ પૂરતું લક્ષ આપવું જ પડશે. સર્વોત્તમ ધાર્મિક વાતાવરણ એ છે કે જેમાં વ્યક્તિ કે સમાજ વધુમાં વધુ સાચું બોલીને જીવી શકે છે. ઓછામાં ઓછો ઢોંગ કરીને જીવી શકે છે. કૃત્રિમ અને કઠોર નિયમોના ભીષણ દબાણથી તો અંતે કુમાર્ગને જ પ્રોત્સાહન મળશે. અનીતિમય જીવનને અટકાવવા માટે પણ નીતિમય જીવનનાં દ્વાર સૌના માટે ખુલ્લાં રાખવાં જરૂરી છે. વ્યક્તિ કે સમાજ માટે નીતિમય જીવનનું દ્વાર જ બંધ કરી દેવામાં આવે અને પછી કહેવામાં આવે કે, 'આ અનીતિના દ્વાર તરફ ન જશો' તો તે શક્ય નહિ થાય.

મારા કહેવાનો ભાવ એ છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષને નીતિમય, શુદ્ધ અને પવિત્ર કામ તથા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાર્ય ધર્મે કરવાનું છે. જો ગૂંગળાવવાનું કામ ધર્મ કરશે તો ધર્મની સામે પડકાર ઊભા થશે, જેને ઝીલી નહિ શકાય.

જેવું પાપનું તેવું જ પુણ્યનું પણ સમજવાનું છે. તીર્થસ્થાન, ઉપવાસ, યાત્રા, યજ્ઞ વગેરે એવી અનેક ક્રિયાઓ છે જેમાં મહાપુણ્ય માનવામાં આવે છે. પુણ્યની ભ્રાંત વ્યાખ્યાના કારણે લોકો જેમાં કશુંય પુણ્ય નથી તેમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, જ્યારે ખરા પુણ્ય તરફ ઉપેક્ષા કરે છે. સ્નાન કરવું એ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા માટેનું સાધન છે (જોકે કેટલાક ધર્મમાં તે પાપ પણ મનાય છે); પણ તેથી કાંઈ પુણ્ય નથી થતું કે સ્નાન કરનારને સ્વર્ગ મળે કે નવો ઉત્તમ જન્મ મળે કે તેનાં બધાં પાપ ધોવાઈ જાય. આવી રીતે ઉપવાસ પણ આરોગ્ય માટે તથા કેટલાક અંશે માનસિક સ્વસ્થતા માટે ઉપયોગી સાધન છે, પણ તેથી કાંઈ પુણ્ય નથી થતું. તેમ ન કરવાથી કાંઈ પાપ નથી થતું. જેને જરૂરી લાગે તે કરે. જેના માટે જરૂરી ન હોય તે ન કરે. આવી જ રીતે યાત્રા-પ્રવાસ પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે પણ તે કાંઈ પુણ્યનું કાર્ય નથી. પશુબલિ તથા અન્નબલિવાળા યજ્ઞો વગેરેથી કાંઈ જ પુણ્ય નથી થતું.

ખરેખર તો પુણ્ય તેનું નામ છે, જેમાં કોઈ દીનદુઃખી-લાચાર માણસની આંતરડીને ઠારવામાં આવે. કોઈને સુખી કરવાં, લોકો કે જંતુઓનાં દુઃખો દૂર કરવાં કે હળવાં કરવાં, તે પુણ્ય છે. વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર કે માનવતાના સુખ માટે, હિત માટે પ્રયત્નો કરવા તેનું નામ પુણ્ય છે. જેનાથી આત્માનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કે માનવતાનું કશું જ કલ્યાણ ન થતું હોય તેવું કઠોર તપ કે કઠોર વ્રત એ પુણ્ય નથીઃ મોહપૂર્ણ દેહદમનમાત્ર છે. વેદના ને અંધકાર સિવાય તેનું કશું પરિણામ નથી.

આવનારા સમયમાં ધર્મ સામે આ એક મોટો પડકાર આવી રહ્યો છે કે તે માનવતાલક્ષી આચારો અર્થાત્ પાપ-પુણ્યની કેટલી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી શકે છે. આ વ્યાખ્યાના આધારે નવાં મૂલ્યો સર્જાવાં જોઈએ અને એ મૂલ્યોને સાચવનારી સંસ્કૃતિ થવી ઘટે. જો સમય રહેતાં,

આ પડકારને પહોંચી નહિ શકાય તો, અમાનવીય ધાર્મિક આચારો, પ્રથમ તો લોકોના જીવનને ગૂંગળાવશે, તેથી ત્રાસીને લોકો ઇચ્છા-અનિચ્છાએ અનીતિ તરફ વળશે. ધર્મ સામે આ બીજો પડકાર છે. શું તે પ્રજાને આવશ્યક, હાનિકર જડતા લાવનારા આચારોમાંથી છોડાવીને, સહજ સરળ અને ઈશ્વર-અનુમોદિત એવા શુદ્ધ આચાર તરફ વાળી શકે છે?

3

ધર્મ સામેનો ત્રીજો અને સૌથી મહત્ત્વનો પડકાર માન્યતાઓનો છે. પ્રત્યેક ધર્મની પોતપોતાની આગવી માન્યતાઓ હોય છે. ઈશ્વર, આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ, કર્મફળ, અવતાર, તીર્થંકર, પેગંબર, દૈવી પુસ્તક વગેરે વગેરે. આવી અનેક પરસ્પરવિરોધી માન્યતાઓ વિશ્વના ધર્મો ધરાવે છે. આ માન્યતાનું મૂળ કોઈ દૈવી પુસ્તક સીધું યા આડકતરી રીતે પરમેશ્વર કે સર્વજ્ઞથી જોડાયેલું હોય છે એટલે આવી માન્યતાઓ, માત્ર માન્યતાઓ ન રહેતાં તત્ત્વજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, પરમ સત્યજ્ઞાન વગેરે બની જાય છે. પરસ્પરમાં અત્યંત વિરોધી હોવા છતાં આવી માન્યતાઓ તે તે સંપ્રદાયો સાથે જડબેસલાક સ્થિર થઈ ગયેલી હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે પ્રયોગશાળાનો પ્રભાવ લગભગ ન હતો ત્યારે ધર્મના નામે ગમે તેવી માન્યતાઓ પ્રચલિત કરી શકાતી. શિક્ષણક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્રની અંદર જ આવી જતું એટલે આ માન્યતાઓની પુષ્ટિનું જ શિક્ષણ અપાતું. તેમ છતાં પણ કોઈ પડકાર આપનાર ઊભો થાય તો તેને ધર્મની વ્યવસ્થા પ્રમાણે જીવતો બાળી મુકાતો. યુરોપના ધર્મે સર્વેટસ, બ્રુનો, વિકિલફ, હસ, વાલ્ડો અને ફ્રાંસિસ જેવા કેટલાય પડકારકોને જીવતા બાળી મૂક્યા. સત્યની વ્યાખ્યા અને સ્થાપના કરવાનું કામ જેનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, તે ધર્મે આજ સુધી હજારો સત્યોપાસકોની આહુતિઓ લીધી છે. ધર્મ જો સત્યની વેદી બનાવીને ઊભો હોત અને તેમાં અસત્યની આહુતિ અપાઈ હોત તો વિશ્વ સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ બન્યું હોત, પણ ઊલટું થઈ ગયું. એટલે વિશ્વ સ્વર્ગ તો ન થઈ શક્યું, પણ અસંખ્ય વાર યાતનાઓનું કેન્દ્ર બની ગયું છે. યુરોપના પડકારકોની આહુતિ એળે ન ગઈ. અડધો યુરોપ (પૂર્વ યુરોપ) ધર્મ વિનાનો થઈ ગયો અને બાકીનો મંદ-ધર્મ બની ગયો.

જે કામ યુરોપમાં થયું તે ભારતમાં ન થઈ શક્યું. અહીં પડકાર આપનારાઓને બળાયા નહિ, ઊલટાનું, તેમાંના કેટલાકને ભગવાન, અવતાર, ઋષિ કે મુનિ માની લેવાયા. તેનું સારું પરિણામ એ આવ્યું કે અહીં ધર્મના નામે પ્રચુર હિંસા ન થઈ. પણ તેનું કુ-પરિણામ એ આવ્યું કે પૂરી પ્રજા અસંખ્ય સંપ્રદાયો તથા માન્યતાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ, તેથી સંગઠન કે શક્તિ ઊભી ન થઈ શકી. જે પ્રજા વૈચારિક સંઘર્ષ નથી કરી શકતી તે ઢીલી અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ વિનાની થઈ જાય છે. આપણે બધાનું બધું સ્વીકારતા રહ્યા એટલે મક્કમ પ્રજા તરીકેનું કાઠું ન કાઢી શક્યા.

હવે અનેક પ્રકારની જે માન્યતાનો ભારો આપણે માથે છે, તેના સામે સૌથી મોટો પડકાર વિજ્ઞાનનો—પ્રયોગશાળાનો છે. યુરોપના રસ્તે આપણે ચાલી શકવાના નથી. એ બર્બર યુગ વીતી ગયો છે એટલે હવે આપણી સામે બે જ માર્ગ બાકી રહે છે: 1. ધર્મમાં વિજ્ઞાન પ્રવેશી ન જાય તેટલી ઊંચી વાડ ધર્મને ફરતી કરી લેવાનો અને 2. વિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી શકાય તેટલી ધાર્મિક માન્યતાઓને સુધારી લેવાનો. પ્રથમ માર્ગ થોડા સમય માટે સફળ રહી શકે, પણ વિજ્ઞાન સામેની ગમે તેટલી ઊંચી દીવાલો અંતે ઢળી પડવાની જ છે. જો તે સંઘર્ષ દ્વારા ઢળશે તો પાયા સાથે ઊખડી જશે. એટલે હિતકારી તત્ત્વ એ છે કે આપણે વૈજ્ઞાનિક તથ્યોને સ્વીકારીએ અને ધાર્મિક માન્યતાઓને વધુ સંગત બનાવીએ.

સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ, જીવતત્ત્વ, શરીર-રચના, આરોગ્યના પ્રશ્નો, મનોવિશ્લેષણ, સ્વભાવનું ઘડતર, આનુવંશિક તત્ત્વો, વંશસુધારણાના પ્રયત્નો, લાંબું આયુષ્ય મેળવવાના અને ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિ વધારવાના પ્રયત્નો, કુદરતી આપત્તિઓથી બચવાના અને માનવજીવનને વધુ કાર્યદક્ષ બનાવવાના પ્રયત્નો, દૂર દૂરના લોકો સુધી પહોંચીને તેનાં રહસ્યો મેળવી તેથી લાભાન્વિત થવાના પ્રયત્નો વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં વિજ્ઞાનનો ભરપૂર લાભ લઈ શકાય છે. જો ધર્મ આવી પ્રત્યેક બાબતને 'પૂર્વનાં કર્મફળ', 'ગયા જન્મનાં પરિણામ' માનીને બેસી રહેશે અથવા બેસી રહેવાની પ્રેરણા આપ્યા કરશે તો પ્રજા વધુ ને વધુ દુઃખી થયા કરશે, ધાર્મિક માન્યતાઓ જ દુઃખ વધારનારી બની જશે. એના કરતાં વધુ હિતકારી છે કે આપણે વિજ્ઞાનને સ્વીકારીએ. ધર્મ સાથે તેનો સુમેળ બેસાડીએ. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સરવાળો કરી શકીશું તો અંધશ્રદ્ધા અને જડવાદથી બચી શકીશું.

એક સ્પષ્ટતા કરી દઉં. વિજ્ઞાનની પોતાની સીમાઓ છે. તે પોતે પોતાની સીમાનો સ્વીકાર પણ કરે છે. એટલે પ્રત્યેક ધાર્મિક માન્યતા

પ્રયોગશાળાનો વિષય નથી થઈ શકવાની. જે માન્યતાઓ પ્રયોગશાળાથી પર છે, તે ભલે માન્ય રહે. પ્રયોગશાળાનો તેની સાથે સંઘર્ષ ન હોય. આવી માન્યતાઓ નિષ્ઠાનું રૂપ ધારણ કરી આધ્યાત્મિક વિકાસ કરે તો તેની સામે વિજ્ઞાનને વાંધો હોય જ નહિ. વિજ્ઞાન અને નાસ્તિકતા અલગ વસ્તુ છે. વિજ્ઞાનનો પડકાર પ્રયોગશાળાનાં તથ્યોથી આધારિત છે, જ્યારે નાસ્તિકતાનો પડકાર મોટા ભાગે તર્કોથી આધારિત હોય છે. પ્રબળ તર્કો અને પ્રબળ નિષ્ઠાની લડાઈમાં અંતે નિષ્ઠાનો જ વિજય થતો હોય છે. આજે જે ટક્યું છે તે નિષ્ઠાના બળે ટક્યું છે, એટલે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી કે વિજ્ઞાનથી ધર્મનિષ્ઠા સમાપ્ત થઈ જશે. મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનિકો નાસ્તિક નથી હોતા. હા, આપણે આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં 'ફીટ' ન થનારને નાસ્તિક કહીએ તે અલગ વાત છે. પ્રાકૃતિક તત્ત્વોની ગહનતા સુધી પહોંચનાર, અણુઅણુની નિશ્ચિત નિયમબદ્ધતાને જેટલો સમજી શકે છે, તેટલો અવૈજ્ઞાનિક માણસ નથી સમજી શકતો.

વિજ્ઞાનને નાસ્તિકતા માનવી અને સંપ્રદાયોની રૂઢ માન્યતાઓને ધર્મ માની લેવો એ મોટી ભૂલ છે. વિજ્ઞાન, સત્ય તરફ પા પા પગલી ભરતું, હંમેશાં બાળરૂપમાં રહેતું, વિકાસ પામતું, વિકાસ કરતું એક બાળક છે. જ્યારે ધર્મ પણ સત્યના સાક્ષાત્કારનું અનિવાર્ય માધ્યમ છે. બંનેનું લક્ષ્ય વિરોધી નથી, એક છે. આ વિજ્ઞાનના પડકારને આપણે સહર્ષ સ્વીકારીએ અને આપણા ધર્મને વધુ ને વધુ સત્યલક્ષી બનાવીએ.

વિજ્ઞાનની વાત છે ત્યારે એક સ્પષ્ટતા કરી દઉં. કોઈ પણ ધર્મને શતપ્રતિશત તાર્કિક નથી કરી શકાતો. તેમાં શ્રદ્ધા તર્કાતીત અથવા પ્રયોગશાળાથી અતીત તત્ત્વો રહેવાનાં જ, તેને સ્વીકારવાં જ જોઈએ. હા, તે વિજ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ ન હોય તથા લોકો માટે હાનિકર ન હોય તે જોવું જરૂરી છે. માત્ર ધર્મ જ નહિ, વ્યક્તિને પણ શતપ્રતિશત તાર્કિક નથી કરી શકાતી. લાગણીનાં ગણિતો તર્કથી પર હોય છે અને વ્યક્તિને લાગણીહીન બનાવી શકાય નહિ. લાગણીઓના ધરાતલ વિના જીવન માત્ર યંત્ર થઈ જાય છે.

4

ધર્મની સામે ચોથો પડકાર માનવતાનો છે. આજ સુધી આપણે ધર્મની મહત્તા, અનુયાયીઓની સંખ્યા, મંદિરો તથા ધર્મસ્થાનોની જાહોજલાલી, સોનાના કળશ અને સોના-ચાંદી-હીરા-માણેકના દર-દાગીનાઓથી માનતા રહ્યા છીએ. આના કારણે મંદિરો તથા ધર્મસ્થાનોમાં અઢળક સંપત્તિ ભેગી થતી રહી. આ સંપત્તિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં રહેતી કે, વિધર્મીઓને વારંવાર લૂંટવા આવવાનું મન થઈ જતું. આપણાં મંદિરો સતત લૂંટાતાં રહ્યાં છે. ધન-લૂંટની સાથે મૂર્તિઓ તથા કલાત્મક મંદિરોનું ખંડન, પ્રજાનું ધર્માન્તરણ—આ બધું એકસાથે થતું રહ્યું છે. જો આપણાં મંદિરો સોનાચાંદીથી ઊભરાતાં ન હોત તો વિધર્મીઓને આક્રમણ કરવાનું મુખ્ય કારણ જ સમાપ્ત થઈ જાત. જો શાંત ચિત્તે વિચારીશું તો જણાશે કે, ધર્મસ્થાનોમાં ઢગલો થયેલી સંપત્તિએ આપણા ધર્મને, નિષ્ઠાને અને પ્રતિષ્ઠાને પારાવાર હાનિ પહોંચાડી છે.

હું જ્યારે કોઈ મંદિરમાં દર્શન કરવા જાઉં છું અને નખશિખ સોને મઢેલી પ્રતિમા જોઉં છું અને પછી જોઉં છું, મજબૂત લોખંડની જાળી બંધ કરીને તેના ઉપર લગાવેલું ખાસ્સું મોટું તાળું; અને કેટલીક જગ્યાએ તો બબ્બે, ત્રણત્રણ તાળાં પણ લગાવેલાં જોવાય છે, ત્યારે સહજ રીતે બોલી જવાય છે કે, 'ઓ ભગવાન, તારાં નસીબ ફૂટ્યાં તે તું આ અનાડીઓના હાથમાં પડ્યો. આટલાં મોટાં તાળાં તો ખૂનના કેદીઓને પણ લગાવવામાં આવતાં નથી!'

મંદિરો તથા ધર્મસ્થાનોમાં ભેગી થયેલી તથા ભેગી થતી સંપત્તિને માત્ર 'ડેડ-કેપિટલ' (ભરેલી—સ્થગિત મૂડી) બનાવવાની જગ્યાએ જો તેને 'લાઈવ-કેપિટલ' (જીવતી—પ્રવાહી મૂડી) બનાવવામાં નહિ આવે તો આ ઐશ્વર્ય સામે બહુ મોટો પડકાર થશે. ભૂતકાળમાં એ વિધર્મીઓના હાથમાં લૂંટાતી-ચૂંથાતી રહી, પણ આપણે તેમાંથી કોઈ બોધપાઠ ન લઈ શક્યા. હવે વિધર્મી અને સધર્મી બંનેના હાથે તે લૂંટાશે તેવો ભય ઊભો થયો છે. એટલે સમય રહેતાં આ સંપત્તિને અનુયાયીઓ માટેના આવાસ બાંધવા, રોજીરોટીનાં ક્ષેત્રો ખોલવાં, હૉસ્પિટલો, શિષ્યવૃત્તિઓ, વિધવા-અનાથ લોકો માટે આશ્રયસ્થાનો બાંધવા વગેરે તરફ વાળવામાં આવે. જો આવું થશે તો ધર્મ વધુ ને વધુ તેજસ્વી બનશે. ધર્મની ટીકા કરનારા પણ પ્રશંસા કરતા થશે. હિન્દુ પ્રજા વિશ્વની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં ઓછું દાન નથી આપતી, પણ તેનું અઢળક દાન યજ્ઞો, સપ્તાહો, સમૈયાઓ વગેરેમાં તથા ધૂર્ત, ઠગ અને પાખંડી માણસોમાં બરબાદ થઈ જાય છે. જો તેને સમાજલક્ષી અને હેતુલક્ષી બનાવવામાં આવે તો ધર્મસ્થાનોની સંપત્તિ પોતપોતાના અનુયાયીઓને અહીં જીવતાં જ સ્વર્ગની અનુભૂતિ કરાવનારી થઈ જાય.

5

ધર્મની સામે પાંચમો પડકાર છે, ઊંચ-નીચના ભેદનો. વિશ્વમાં આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સત્તાકીય અસમાનતા તો રહેવાની જ, પણ ઓછામાં ઓછું ધાર્મિક ક્ષેત્ર તો માનવ માટે સમાનતાનું ક્ષેત્ર હોવું જ જોઈએ. પ્રભુના દરબારમાં તો સૌને સમાનતાની અનુભૂતિ થવી ઘટે. જો અહીં પણ સમાનતા નહિ હોય અને વર્ગો હશે તો તે ધર્મને શક્તિશાળી વર્ગ અંતે સ્થાપિત હિતોનું પ્યાદું બનાવી દેશે. આવો નિસ્તેજ ધર્મ માનવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાનો અધિકાર ખોઈ બેસશે. તથાકથિત રામદરબારોમાં પણ વર્ગ પડ્યા હોય છે. રામદરબાર શ્રીમંતોની એડી નીચે ભેગો થયો હોય તો ત્યાં ભક્તિનું માખણ ન નીપજે. પૈસો, માત્ર પૈસો જ દોહી લેવાની મનોવૃત્તિ ઘૂમરીઓ લેતી જોવા મળશે. બધાંને માટે ગાદલાં ન પાથરી શકાય તો કાંઈ નહિ, બધાંને માટે શેતરંજી તો પાથરી શકાય. શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામો અહીં તો સાથે બેસે! શ્રીરામ અને કેવટને અહીં તો પડોશી થવા દો!

આપણે સૌ જાણીએ છીએ એટલું જ નહિ, અનુભવીએ પણ છીએ કે આપણે ધર્મના ક્ષેત્રમાં વર્ણભેદ, લિંગભેદ કરીએ જ છીએ. આવા ભેદોને સ્થાયી બનાવવા એક રઢિયાળું નામ આપીએ છીએ—'ધર્મમર્યાદા'. જાણે કે અન્યાયને પોષવાનું જ કામ આવી મર્યાદાઓને સોંપાયું હોય! આવી જ રૂઢ કરેલી મર્યાદાઓ દ્વારા સદીઓથી સ્ત્રીઓને દાસીપણામાં જકડવામાં ક્યાં નથી આવી?

આ ઊંચનીચના ભેદો, આ અન્યાયકારી વર્ગો અને વર્ણોના ખાડા-ટેકરાને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં સમતલ બનાવવામાં નહિ આવે તો સદીઓથી ખાડામાં સબડતી પ્રજા ટેકરાઓનાં મથાળાંને હચમચાવી મૂકશે. આ પછાત રખાયેલી પ્રજામાં ધાર્મિક અણગમો દિન-પ્રતિદિન વધતો જશે અને અંતે તેનો વ્યાપ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાં પણ થશે. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે વિદ્વેષ અને વેરઝેરની વૃત્તિ વધશે. ધર્મ સામે આ સૌથી મોટો પડકાર છે. ધર્મની લગામ પકડનાર મહાનુભાવો સમય રહેતાં હજી પણ ધર્મને સમાનતાનું નવું ન્યાયી અને માંગલિક રૂપ આપી શકે છે, અથવા પ્રાચીન, અન્યાયપૂર્ણ વિભાજન કરનારું અમાંગલિક ભેદભાવભર્યું રૂપ ચાલુ રાખવા મથે છે?

આ પાંચ પડકારોના સમાધાનમાં આપણી પ્રજાનું ઉજ્જ્વલ ભવિષ્ય છે અને આ પાંચ પડકારોને વધુ ને વધુ ભયંકર થવા દેવામાં આપણું દુર્ભાગ્ય નિહિત છે.

*

2. જાગ્રત પ્રજા

કોઈ પણ પ્રજાની જાગૃતિનાં બે લક્ષણો છેઃ 1. ગુણવાનોની કદર અને 2. અપરાધીઓને દંડ. જે સમાજમાં કે રાષ્ટ્રમાં પ્રત્યેક ગુણવાન વ્યક્તિને શોધી શોધીને તેની યથાયોગ્ય કદર કરવામાં આવે છે તે સમાજ અથવા રાષ્ટ્ર પાસે જીવનને તેજસ્વી બનાવનારી ચેતના જીવંત છે તેની ખાતરી પ્રત્યેક કદરદાની પ્રસંગથી મળે છે. અપરાધીને દંડ આપવાની ક્ષમતા વ્યક્તિ, સમાજ તથા રાષ્ટ્રના સામર્થ્યની સાબિતી છે. જ્યારે અપરાધીઓને જાણ્યા-ઓળખ્યા-સમજ્યા છતાં અને દંડ આપવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ દંડ આપી શકાતો નથી, ત્યારે સમજવાનું કે વ્યક્તિ, સમાજ તથા રાષ્ટ્ર સામર્થ્યહીન થઈ ગયાં છે.

મારી સમજણ પ્રમાણે ગુણવાનોની કદર કરવા કરતાં પણ અપરાધીઓને દંડ આપવાની ક્ષમતા પ્રજા માટે ઘણી સુખદાયી નીવડતી હોય છે. જ્યાં ન્યાયદંડ શિથિલ થઈ જતો હોય છે ત્યાં અપરાધીઓ આપોઆપ વધી જતા હોય છે. વધી ગયેલા અપરાધીઓ શિથિલ થયેલી રાજસત્તાને વધુ ને વધુ શિથિલ કરીને પ્રજા ઉપર ત્રાસનું વાતાવરણ જમાવી દેતા હોય છે. એટલે ઉત્તમ શાસક એ છે, જે પ્રજાજીવનને અપરાધીઓથી મુક્ત રાખે. લોકહિતનાં કાર્યો કરવાં (જેવાં કે, તળાવ ખોદાવવાં, કૂવા કે વારિગૃહની વ્યવસ્થા કરવી, અન્નક્ષેત્ર, પુસ્તકાલય, વિદ્યાલય વગેરે), અનેક પરમાર્થની પ્રવૃત્તિ કરવી ઉત્તમ છે. પણ પ્રજાને, ગામને કે પોતાના મહોલ્લાને અસામાજિક તત્ત્વોથી—ગુંડાઓથી મુક્ત કરાવવા તે સૌથી વધુ કલ્યાણનું કાર્ય છે. શ્રીરામે બહુ તપ કર્યાં નથી, ઘણી માળાઓ પણ ફેરવી નથી. તેમણે માત્ર રાક્ષસોનો સંહાર જ કર્યો છે. રાક્ષસો એટલે પ્રજાજીવનને રગદોળી નાખનારાં અસામાજિક તત્ત્વો—ગુંડાઓ. આવા લોકોને વીણીવીણીને દંડ આપવાનું કામ કરી શકનાર જ રામરાજ્યની સ્થાપના કરી શકે.

દુર્બળ વ્યક્તિ, દુર્બળ પ્રજા કે દુર્બળ રાષ્ટ્ર પોતાના અપરાધીઓને દંડ નથી આપી શકતાં એટલે તેઓ મોટા ભાગે ઊંચી અને આદર્શ વિચારધારાના ઓઠા નીચે પોતાની કાયરતા સંતાડતાં હોય છે. સસલાં અહિંસાના આદર્શનો ઢોલ ગળામાં લટકાવીને આખા જંગલમાં વગાડતાં ફરે તો તેથી તેમની તથા અહિંસાની જ હાંસી ઊડવાની; અને બિચારાં સસલાં, અહિંસાની વાતો ન કરે તો બીજું કરે પણ શું? શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક પરિસ્થિતિએ તેમને અહિંસાની વાતો કરવા અને હિંસકોના શિકાર થવા લાચાર બનાવ્યાં છે. આ લાચારીને તેઓ અહિંસાના અંચળા નીચે ઢાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન ન કરે તો બીજું શું કરે?

અહિંસા મહાન છે, પણ તે સમર્થની હોય તો. જો જંગલનો સિંહ, અહિંસાનું વ્રત ધારણ કરે તો તેનું ચિત્ર સમાચારપત્રમાં આવે. જોકે સિંહ મોટા ભાગે ઓછામાં ઓછો હિંસક હોય છે. મેં આફ્રિકાનાં જંગલોમાં અસંખ્ય વાર સિંહોનું અધ્યયન કર્યું છે. 4—5 દિવસે જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે તે માત્ર એક જ પશુની હિંસા કરતો હોય છે. તેમાં પણ નાનાં બચ્ચાં ઉપર તે ભાગ્યે જ પંજો ઉપાડતો હોય છે. તેની નજીક જ હજારો હરણો વગેરેને નિર્ભ્રાંત ચરતાં મેં જોયાં છે. સામર્થ્યના કારણે જ સિંહ શાંતિથી ઘસઘસાટ ઊંઘતો હોય છે. બીજી તરફ દેડકાં, ચકલાં વગેરેને જોજો; આખો દિવસ હાડકાં વિનાની ઇયળો વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓને માર્યા કરશે અને પરસ્પરમાં લડ્યા કરશે. ચકલાંને વળી શાન્તિ કેવી? નાનાં-નાનાં તણખલાં માટે લડ્યા કરવું, ચેં ચેં ચેં કર્યા કરવું અને એક તાળીનો અવાજ થાય તોપણ ફુરરરરરરર કરીને ભાગી જવું એનું નામ ચકલાં…!

અશાંતિથી ભાગી જનારને શાંતિ નથી મળતી, પણ અશાંતિની સામે જઈને બાથ ભીડનારને શાંતિ મળે છે. આવો ભડવીર જ હજારોને શાંતિ આપે છે. શ્રીરામે આવી જ રીતે હજારોને શાન્તિ આપી હતી. અંગ્રેજોના રાજ્યની ભારતમાં શરૂઆત થઈ ત્યારે અહીં ઘોર અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા હતી. પ્રજા માટે સૌથી મોટો ત્રાસ પીંઢારાઓનો હતો. અત્યંત ક્રૂર તથા નીચ પ્રકૃતિના આ સહસ્ર પીંઢારાઓ હજારોની સંખ્યામાં ટોળે ટોળે વળીને ગામો અને નગરો ઉપર ત્રાટકતા, પ્રજાને લૂંટતા અને ખૂબ મારઝૂડ તો કરતા જ, પણ સૌથી અસહ્ય જંગલિયત તેમની એ હતી કે તેઓ જુવાન અને રૂપાળી બહેન-દીકરી-વહુઓ-માતાઓને તેમના જ ઘરનાં માણસોની સામે નગ્ન કરીને જુદી જુદી રીતે બળાત્કાર કરતા. આવા બળાત્કારોને જોવા અને અનુમોદવા ઘરનાં માણસોને ફરજ પાડતા. અરે, સિસિલી જેવા ટાપુઓમાં તો આવી નીચતા કરતી વખતે સ્ત્રીના પતિને કે દીકરીના બાપને ઊભા ઊભા હસતા મોઢે પંખા વતી હવા નાખતા રહેવાની ફરજ પાડતા!

ભારતની પ્રજા વર્ષોથી આ પીંઢારાઓના ત્રાસને સહન કરતી ફફડતી ફફડતી જીવતી હતી. અહીં હજારો યોગીઓ, હજારો સિદ્ધો અને ચમત્કાર બતાવનાર અસંખ્ય સાધુબાવાઓ હતા. તેઓ શ્રદ્ધાળુ કે અંધશ્રદ્ધાળુ ભક્તોની આગળ તો શક્તિપાત કરી બતાવતા, પણ આ પીંઢારાઓ અને ગઝનીઓ આગળ તેમના શક્તિપાતને લકવો લાગી જતો. બિચારા પૂર્વજન્મનાં કર્મ, કલિયુગ, સમય બળવાન વગેરે થોથાં—આશ્વાસનોની વાતો કરી દુર્બળ અને ત્રસ્ત પ્રજાને આકાશ સામું બતાવીને કહેતા, 'હવે ભગવાન અવતાર લેવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. હજુ થોડું વધુ પાપ ભરાય એટલે ભગવાન અવતાર લેશે. ચિંતા ન કરો. ભગવાને વચન આપ્યું છે. જરૂર અવતાર લેશે.' આવાં ઘેનભર્યાં હાલરડાં સાંભળવાને ટેવાયેલી પ્રજા આકાશ સામું જોઈને વધુ ને વધુ અત્યાચારો સહન કરતી રહી.

આજ સુધી આકાશમાંથી કોઈ ભગવાન ધરતી ઉપર અવતર્યો નથી. જ્યારે પણ કોઈ ઉદ્ધારક થયો છે, તે ધરતીના ધરાતલ ઉપર રહીને જ તે ધરતીના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી શક્યો છે. તેણે અશાન્તિને સામે ચાલીને બાથ ભીડી છે અને અશાન્તિને જેર કરી શાન્તિ મેળવી છે —અને પમાડી છે. અશાન્તિથી હિમાલય તરફ ભાગનાર કે સંસારથી ભાગનાર તો પલાયનવાદી ભાગેડુ થાય છે. તેમણે બહુ તો સ્મશાનશાન્તિ મેળવી હશે કે પમાડતા હશે, પણ તેથી તો પ્રજા મરી જતી હોય છે. ભારતની પ્રજા આવી રીતે મરી છે.

અંગ્રેજોએ પીંઢારાઓનો નાશ કરવાનું નક્કી કર્યું. લગભગ એક લાખનું લશ્કર ભેગું કરીને પીંઢારાઓને ચારે તરફથી ઘેરી તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા. પ્રજાને ખરો શાન્તિનો અનુભવ કરાવ્યો. અપરાધીઓને દંડ દેવાની ક્ષમતા તેમની પાસે હતી એટલે તેઓ વર્ષો સુધી વિશ્વના અનેક ભાગો ઉપર રાજ્ય કરી શક્યા અને પ્રજાને સંતોષ આપી શક્યા.

મને યાદ છે, પખ્તુનિસ્તાનના કોઈ કબાઈલીએ કોઈ અંગ્રેજ ઓફિસરની પત્નીનું અપહરણ કરેલું. પહાડી અને ખૂનખાર પ્રદેશ, જ્યાં બાર વર્ષનો છોકરો પણ બંદૂક લઈને ફરે છે. આવા પ્રદેશમાં હરાઈ ગયેલી સ્ત્રીને જતી કરીને ચૂપચાપ રાજ્ય કરવું કે પછી એક સ્ત્રી માટે આખા પ્રદેશની રાજ્યવ્યવસ્થાને હોડમાં મૂકી દેવી? શું કરવું? આવા સમયે દુર્બળ શાસકો, ખાસ કરીને નિર્ણયશક્તિ વિનાના શાસકો, મહાન આદર્શો તથા ઊંચી ફિલસૂફીનો આશરો લઈ ઘટના ભૂલી જવા આંખ બંધ કરવાની પ્રક્રિયા સ્વીકારતા હોય છે. આ પ્રક્રિયા જ અંતે તેમનો નાશ કરનારી થતી હોય છે. અંગ્રેજોએ દઢ નિર્ણયશક્તિનો પરિચય આપ્યો અને જાહેરાત કરી કે જો ચોવીસ કલાકમાં અંગ્રેજ સ્ત્રીને પાછી સોંપવામાં નહિ આવે તો આખા પ્રદેશનું એકેએક ઝૂંપડું સળગાવી મૂકવામાં આવશે. આ માત્ર વાચાળતા ન હતી, પણ વાસ્તવિકતા હતી. ચોવીસ કલાકમાં પેલી અંગ્રેજ સ્ત્રી પાછી આવી ગઈ. આ નિર્ણયશક્તિ અને આ સામર્થ્યથી અંગ્રેજો વર્ષો સુધી શાન્તિથી રાજ્ય કરી શક્યા તથા લોકોને શાન્તિ પમાડી શક્યા. એક પ્રજા તરીકે હિન્દુ પ્રજા, વિશ્વની બળવાન પ્રજાઓમાંની એક છે શું? ના. કેમ? શું કારણ છે કે તે બળવાન નથી થઈ શકતી? હમણાં જ થોડા મહિનાઓ ઉપર ઘટેલી ઘટના કહું છું.

અમદાવાદ-વડોદરા વચ્ચેનું એક રેલવે સ્ટેશન. ગાડી ચિક્કાર ભરાયેલી છે અને ઊપડવાની તૈયારીમાં છે. બે કોલેજ-કન્યાઓ પોતાના ગામથી રોજ અહીં ભણવા આવે છે અને આ ગાડી દ્વારા પાછી પોતાના ગામ જાય છે. આવી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ ભણવા, નોકરી કરવા કે અન્ય કાર્યો માટે ટ્રેનો, બસો વગેરેમાં અવરજવર કરતી જ હોય છે. પણ ના, ટ્રેનો અને બસોમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ અવરજવર નથી કરતી, દૂષિત મનોવૃત્તિવાળાં અસામાજિક ભૂંડો પણ ઓખર કરવા આગળ-પાછળ બાજુમાં ગોઠવાતાં હોય છે. એવાં બે વિધર્મી ભૂંડો પેલી બન્ને કન્યાઓની બાજુમાં ગોઠવાયાં અને છેડતી કરવા લાગ્યાં. પેલી ગભરુ કન્યાઓ તેમનાથી બચવા આઘીપાછી થઈ રહી છે, પણ ભીડમાં ક્યાં જાય? અને આ તો રોજનું રહ્યું! આવી અસંખ્ય કન્યાઓનાં માબાપોને ખબર છે કે તેમની કન્યાઓ રોજ કોઈ ને કોઈ ભૂંડના પડછાયાથી મ્લાન થઈને આવે છે? કે પછી ખબર હોવા છતાં આંખ આડા કાન કરવાથી ટેવાઈ ગયાં છે? બીજી વાત ઠીક લાગે છે. આ જુઓને, આખો ડબ્બો આ બે છોકરીઓની દુર્દશા જોઈ રહ્યો છે. કોઈ કશુંય બોલતું નથી. ના, પણ તેમનો વાંક નથી. તમને અહનિર્શ શિખવાડવામાં આવ્યું છે કે, 'દ્રષ્ટા થજો. દ્રષ્ટા થઈને સંસારમાં રહેજો, સંસારમાં ઓતપ્રોત ન થઈ જતા.' એટલે બિચારા દ્રષ્ટા થઈને ઊંચી ભૂમિકાની અનુભૂતિ કરી રહ્યા હશે!

થોડી જ વારમાં એક બાવીસેક વર્ષની ઉંમરનો શીખ છોકરો ડબ્બામાં ચડે છે, અને તેની નજર પેલી છોકરીની છેડતી કરતાં પેલાં ભૂંડો ઉપર પડે છે. છોકરીઓનો રડમસ ચહેરો જોઈને તેનું લોહી ઊકળી ઊઠે છે. પેલાં ભૂંડોમાંથી એકનો કોલર જોરથી પકડીને ખેંચીને જોરથી ગાલ ઉપર તમાચો ફટકારે છે અને પૂળાની માફક પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ફંગોળે છે. પેલો ચત્તોપાટ પ્લૅટફૉર્મ ઉપર પડે છે. પેલો શીખ યુવાન બીજા ભૂંડને દંડ દેવા ફરે છે, પણ તે તો ક્યારનોય ભાગી ગયો છે. પાપ કાયર હોય છે, જો તેને પડકારનાર કોઈ હોય તો. પણ જો તેને

પડકારનાર કોઈ ન હોય તો એ પાપ જ બાપ બનીને છાતી ઉપર ચડી બેસે છે. શીખ યુવાનનું પરાક્રમ જોઈને બન્ને કન્યાઓની સાથે આખો ડબ્બો હર્ષની સાથે 'હાશ' અનુભવે છે. સૌ કોઈ બોલી રહ્યાં છેઃ 'સારું કર્યું હો... સારું કર્યું હો...' મને થાય છે કે પેલા શીખ યુવાને સારું તો કર્યું જ, પણ હજી મુદ્દાનું કામ તો બાકી જ રહી ગયું છે. એ છે આ ડબ્બામાં બેઠેલા દરેકને બબ્બે તમાચા ફટકારવાનું. કાયરો, તમારી કન્યાઓની છેડતી થતી હોય અને તમે દ્રષ્ટા થઈને બેસી રહ્યા છો અને હજારો કિલોમિટરથી આવેલો આ એક પીઠબળ વિનાનો છોકરડો આટલી હિંમત કરી શક્યો તો તમે પણ હવે દ્રષ્ટા થવાના તમાચા ખાતા જાવ.

શાન્તિ સામર્થ્યથી આવતી હોય છે, આંખ મીંચી દેવાથી કદી નહિ. ધર્મથી પ્રજા તથા વ્યક્તિ સમર્થ બને. જે ધર્મથી પ્રજા સમર્થ ન બનતાં વધુ ને વધુ દુર્બળ બને તે ધર્મ નથી પણ ધર્માભાસ છે.

હમણાં થોડા જ દિવસો ઉપર મારે વિરમગામ જવાનું થયું હતું. મારાં પુસ્તકો વાંચીને તથા પ્રવચન સાંભળીને એક અહિંસારાગી સજ્જન આવ્યા અને પૂછ્યુંઃ 'તમે લખ્યું છે કે સમુદ્રકિનારાની બહાદુર ખારવા કોમને આપણે આપણામાં સમાવી ન શક્યા એટલે એ કોમો ધર્માંતર કરી ચાલી ગઈ, આ રીતે આપણે સમુદ્રકિનારાને લગભગ ખોઈ બેઠા છીએ. તો શું અમારે ખારવાઓને પોતાનામાં ભેળવવા માછીમારીનું અનુમોદન કરવું? શું અમારે પણ માછલી ખાવી?' આ પ્રશ્ન જ ધાર્મિક દુર્બળતાને છતી કરે છે. લોકો છૂટથી લાંચ ખાઈને પણ હિન્દુ રહી શકે છે, પઠાણી વ્યાજ ખાઈને પણ હિન્દુ રહી શકે છે, પણ જો કોઈ લસણ, ડુંગળી, બટાટા કે રીંગણાં ખાય તો આકાશ તૂટી પડે છે. આવી મિથ્યા અને ભ્રાન્ત ધારણાઓથી પ્રજા વધુ ને વધુ દુર્બળ થઈ ગઈ છે.

મેં પેલા ભાઈને કહ્યું, 'તમને માછીમારી કરવાનું કે માછલી ખાવાનું કોઈ નથી કહેતું. તમારે શું ખાવું કે શું ન ખાવું તે તમારે વિચારવાનું છે, પણ માછીમારી કરનાર તથા માછલી ખાનાર પણ હિન્દુ રહી શકે છે, ગૌરવપૂર્વક તે હિન્દુ રહી શકે છે. લાંચ ખાનાર હિન્દુ નહિ રહે અને ધર્માંતર કરશે તો પછી પણ તે માછલી તો ખાવાનો જ છે, પણ પછી તમારા બંગલામાં તમને શાન્તિથી રોટલી નહિ ખાવા દે. તમારે શાન્તિથી રોટલી ખાવી હોય તો પેલા ખારવાને અપનાવો, ધર્મ તથા સમાજમાં સંમાનપૂર્વક સહયોગી બનાવો. આવો ધર્મ તમારો ઉદ્ધારક બનશે અને જો નહિ અપનાવો અને તિરસ્કાર જ કર્યા કરશો તો તમારો ધર્મ જ તમને દુર્બળ બનાવી તમારો નાશ કરશે.'

આખો ઇતિહાસ તપાસી જોજો, સામર્થ્યનો જ ઇતિહાસ છે, દુર્બળતાનો નહિ. તેમાં પણ ધાર્મિક માન્યતાઓના કારણે દુર્બળ થયેલી પ્રજા તો સૌથી વધુ દયનીય દશા ભોગવતી હોય છે, કારણ કે તે ધર્મને જ તારણહાર માને છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તેનો ધર્મ જ તેને ડુબાડતો હોય છે. હજારો ધર્મગુરુઓ આ ડુબાડવાની કામગીરીના રોટલા ખાતા હોય છે ત્યાં પ્રજા કેવી રીતે સામર્થ્યવાન બને?

ઇતિહાસમાંથી બીજો બોધપાઠ લેજો કે ભારત હંમેશાં શસ્ત્રોની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરતું રહ્યું છે. શત્રુઓ પાસે ચઢિયાતાં શસ્ત્રો, ચઢિયાતાં વાહનો, ચઢિયાતા સૈનિકો અને ચઢિયાતા સેનાપતિઓ હોય ત્યારે આપણે આ દરેક ક્ષેત્રમાં પાછળથી સભાન થનારા અને સતત પાછળ રહી જનારા સાબિત થઈએ છીએ. ભારત કરતાં લગભગ સાતમા ભાગનું અને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ તો લગભગ દશમા ભાગનું પાકિસ્તાન જે નવામાં નવાં શસ્ત્રો લાવે તે શસ્ત્રો હવે આપણે પણ લાવવાં પડશે. તેમ સમજીને ઘણા પાછળથી આપણે તેવાં શસ્ત્રો શોધવા નીકળીએ છીએ. મજાની વાત તો એ છે કે બે-ત્રણ વર્ષે જ્યારે તેવાં શસ્ત્રો આપણે મેળવીએ છીએ ત્યારે તે જૂનાં થઈ ગયેલાં હોય છે.

આપણી આવી મનોદશાનું મૂળ શસ્ત્ર-સામર્થ્ય પ્રત્યેનો ઉદાસીન અભિગમ છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા કાલ્પનિક આદતોમાંથી આ દૃષ્ટિ વિકસતી તથા સ્થિર થતી રહી છે.

લોકો, કરોડો અને અબજો રૂપિયા શસ્ત્રો પાછળ ન ખર્ચાય, તેમાંથી કેટલીક શાળાઓ, દવાખાનાંઓ વગેરે થાય તેનું કોષ્ટક આપતા હોય છે. આ મૂર્ખાઓને કોણ સમજાવે કે બાહુબળ વિનાની અરક્ષિત સમૃદ્ધિ, અત્યાચારીઓને લૂંટફાટ કરવા આમંત્રણ આપતી હોય છે. યુદ્ધોનું મૂળ શસ્ત્રો નથી હોતાં, પણ એક પક્ષની દુર્બળતા હોય છે. એમ કહી શકાય કે યુદ્ધો શસ્ત્રોથી નથી થતાં, પણ શસ્ત્રો ન હોવાથી અથવા અપર્યાપ્ત શસ્ત્રો હોવાથી થાય છે. પ્રત્યેક આક્રાન્તા વિજયી થવાની ગણતરીએ યુદ્ધ શરૂ કરતો હોય છે. આ ગણતરીમાં સામા પક્ષની શસ્ત્રહીનતા કે શસ્ત્રશૂન્યતા (સૈનિકશક્તિની અલ્પતા) તેને યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહન આપતી હોય છે. જો તેને ખાતરી થઈ જાય કે સામા પક્ષે મારા કરતાં સૈન્યશક્તિ સવાઈ, દોઢી કે બમણી છે, તો તેને યુદ્ધનો ઉન્માદ ચડશે જ નહિ. સૈન્યશક્તિને મોળી પાડનારી પ્રત્યેક વિચારધારા અંતે તો રાષ્ટ્ર અને પ્રજાને દુર્બળ બનાવનારી સાબિત થતી હોય છે. આવું દુર્બળ રાષ્ટ્ર કે દુર્બળ પ્રજા પોતાના અને બીજાના અપરાધીઓને દંડી શકતાં નથી. એથી દિનપ્રતિદિન તેનું સ્વમાન તથા સન્માન ઘટતું જાય છે અને અંતે તે પોતાનું સત્ત્વ ખોઈ બેસે છે.

નિર્દોષ વ્યક્તિઓને દંડિત થતી અટકાવવા માટે પણ દંડ આપવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે. તમારી ચારે તરફ નિર્દોષ માણસો ઉપર થતા અત્યાચારો તમે જોયા કરો છો. આ અત્યાચારોથી તમે વ્યથિત પણ થાવ છો, પણ તમે કશું કરી શકતા નથી; કારણ કે તમે અપરાધીને દંડ દેવાનું સામર્થ્ય મેળવ્યું જ નથી. તમારી શારીરિક, માનસિક અથવા વૈચારિક દુર્બળતાનું શું કારણ છે? કેમ તમે દુર્બળ બન્યા છો? શું તમારો ધર્મ કે માન્યતાઓ તમને દુર્બળ બનાવે છે? જો હા, તો નક્કી સમજો, એવી માન્યતાઓ તમને ડુબાડશે, કાયમ માટે અત્યાચારો સહન કરવા ફરજ પાડશે, એટલે પ્રથમ તમારા ઘડતરના ઘટકોની તપાસ કરો.

ધર્મ, સમાજ, ફિલસૂફી, વાતાવરણ આ બધાનો કુલ સરવાળો તમારું ઘડતર છે. જો કુલ સરવાળામાં તમે દુર્બળ જ બનતા હો તો ક્ષણનોય વિલંબ કર્યા વિના ઘડતર કરનારા ઘટકોને સુધારો. એટલું યાદ રાખજો, તમારા ધર્મે કેટલાક લોકોને મોક્ષે મોકલ્યા તેનું કશું પ્રમાણ કે કશું મહત્ત્વ નથી. માનો કે બે-પાંચ જીવોને મોક્ષે મોકલ્યા હશે. પણ ખરું મહત્ત્વ તો અહીં ધરતી ઉપર જીવનાર લાખો—કરોડો જીવોની ધર્મના કારણે શી દશા થઈ?—તે જોવું જ મહત્ત્વનું છે. પૂર્વગ્રહો છોડો, લૂલો બચાવ બંધ કરો અને તપાસો કે તમે દુર્બળ કેમ છો? અપરાધીઓને નાથી કેમ નથી શકતા? સાચું દર્શન જ 'સત્યમેવ જયતે' બનતું હોય છે. મિથ્યા દર્શનને સાચું માની લેવું અને પછી 'સત્યમેવ જયતે'ની અપેક્ષા રાખવી એ મોટામાં મોટો પ્રજ્ઞારોગ છે. સત્ય અને ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા માટે પણ સામર્થ્ય તો જોઈએ જ. ગીતા કહે છેઃ

'ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ.' (હૃદયની ક્ષુદ્ર દુર્બળતાનો ત્યાગ કરીને શત્રુઓને દંડિત કરવાના સામર્થ્યવાળા અર્જુન, ઊભો થા, યુદ્ધ કર.)

યાદ રહે, અહીં અર્જુનમાં જે દુર્બળતા આવી છે તે મિથ્યા વૈરાગ્યથી આવી છે. મિથ્યા વૈરાગ્ય વ્યક્તિ તથા પ્રજાને અકર્મણ્ય, ઇચ્છાહીન, સાહસહીન અને લક્ષ્યહીન બનાવતો હોય છે. વ્યક્તિ તથા પ્રજા ઊંચી વાતોના ઢગલા નીચે નિસ્તેજ બનીને દબાઈ મરતી હોય છે, એટલે ગીતા કહે છેઃ ઊઠ, ઊભો થા. કમર કસ અને સાચો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ઝઝૂમતો રહે. અન્યાયો, અસત્યો અને અપરાધો સામે ઝઝૂમવું એ જીવન છે. એ ધર્મ છે. એ બધાથી ભાગી છૂટવું તે મૃત્યુ છે, અધર્મ છે, પાપ છે. અત્યાચારો કરવા એ તો પાપ છે જ, અત્યાચારોને સતત સહન કરતા રહેવું એ પણ પાપ છે, પણ સૌથી મોટું પાપ તો અત્યાચારોને નિર્ભયતા પ્રદાન કરનારું વાતાવરણ સર્જવું તે છે. આવું વાતાવરણ પછી ધર્મથી, રાજ્યથી, સમાજથી કે સંપત્તિથી, ગમે તે રીતે સર્જાયું હોય, દૂષિત વાતાવરણની ઇમારત સર્જનાર સૌથી મોટો પાપી છે.

પ્રજાની જાગ્રતિનું બીજું લક્ષણ ગુણવાનોની કદર, યોગ્યતાને પુરસ્કૃત કરતા રહેવું તે છે.

પ્રત્યેક સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં યોગ્ય વ્યક્તિઓ હોય છેઃ પણ પ્રત્યેક સમાજ કે રાષ્ટ્ર આવી યોગ્ય વ્યક્તિઓને વીણીવીણીને પુરસ્કૃત કરવાની જાગૃતિ બતાવી શકતાં નથી. જે પ્રજા વર્ણપૂજક, વેશપૂજક, વંશપૂજક હોય છે તે પ્રજા સારી રીતે ગુણપૂજક થઈ શકતી નથી. તેની દૃષ્ટિ હંમેશાં નિશ્ચિત વર્ણ, નિશ્ચિત વેશ અથવા નિશ્ચિતવંશ તરફ ખેંચાયેલી રહે છે. વર્ણવ્યવસ્થાથી થયેલી ધાર્મિક દૃષ્ટિ બ્રાહ્મણવર્ણને પૂજ્ય ઠરાવે છે. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી પોતાના 'વિજિગીષુ જીવનવાદ'માં હિન્દુ પ્રજાના પતનનાં ચાર કારણો આપે છેઃ

1. બ્રાહ્મણવાદ.
2. વંશપરંપરામાં મળતી ગુરુગાદી.
3. પુરાણોનું પ્રાબલ્ય.
4. સ્ત્રી-શિક્ષણનો અભાવ.

'બ્રાહ્મણ ગમે તેવો હોય તોપણ એને પૂજ્ય જ ગણવો જોઈએ એવો આગ્રહ રહેવા લાગ્યો.

'અવિદ્યો વા સવિદ્યો વા બ્રાહ્મણો મામકી તનુઃ. (વિદ્યાસંપન્ન હોય કે વિદ્યાહીન હોય પણ બ્રાહ્મણ મારું શરીર છે, મારી મૂર્તિ છે.) મહામૂર્ખ હોય કે મહાપંડિત હોય, પણ બ્રાહ્મણ તો ભગવાનનું શરીર છે, એમ આગ્રહ રહેવા લાગ્યો.' (પૃષ્ઠ 82)

વંશપરંપરાથી ચાલતી ગુરુગાદીઓ વિશે તેઓ લખે છે કે 'આવી વંશપરંપરાગત ગુરુપરંપરા જ્યાં ચાલે છે એવા એક કુટુંબની વિધવાને કેટલાક લોકોએ સલાહ આપી, 'તમારા દીકરાને સારી પેઠે ભણાવો, કેમકે સારું ભણેલો હશે તો ગાદી પર આવશે ત્યારે પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકશે;' ત્યારે એ બહેને જવાબ આપ્યો, 'વાહ! મારા દીકરાને થોડું ક્યાંય કમાવા જવાનું છે, કે જેથી એને ભણવાની જરૂર

પડે? લક્ષ્મી તો એના પગે પડતી આવવાની છે.' એટલે કે બધા ભક્તોરૂપી ગધેડાઓ એના પગ આગળ વગર સમજ્યે લક્ષ્મી ધરવાના જ છે! પછી એના છોકરાને ભણવાની જરૂર શી!' '(વિજિગીષુ જીવનવાદ'—પૃષ્ઠ 84)

કેટલી સરસ તથા સચોટ વાત કહી છે! આપણે આશા રાખીએ કે વંશપરંપરાથી ગુરુગાદીની કુપ્રથા એમના ઘરમાં તો દાખલ ન જ થઈ જાય.

વર્ણપૂજા તથા વંશપૂજાથી અસંખ્ય કર્ણો, એકલવ્યો તથા શંબૂકોની ક્ષમતાનો ઉપયોગ સમાજ માટે કે રાષ્ટ્ર માટે નથી થઈ શક્યો. ગુણોની દૃષ્ટિએ કર્ણ, અર્જુન અને એકલવ્ય સરખા જ છે. પણ સમાજમાં તથા ધર્મમાં જે સ્થાન અર્જુનને મળ્યું તે કર્ણને ન મળ્યું અને એકલવ્યને તો પોતાની પ્રચંડ યોગ્યતાનું પારિતોષિક મળવું તો દૂર રહ્યું, પોતાની યોગ્યતાનું જ બલિદાન આપવું પડ્યું. કારણ કે વર્ણ અને વંશપૂજકો એક શૂદ્રની પ્રતિભાને ચલાવી લેવા તૈયાર ન હતા. આથી આ ત્રણે મહાન વ્યક્તિત્વો એકબીજાની બાદબાકી કરતાં થયાં. પરિણામે માત્ર અર્જુન જ સમાજને મળ્યો. જો વર્ણપૂજા કે વંશપૂજા ન હોત તો અર્જુન + કર્ણ + એકલવ્ય મળીને સમાજને ત્રણ અર્જુનોનો સરવાળો મળ્યો હોત તો દેશ તથા સમાજ મહાન બન્યો હોત. જાગ્રત સમાજમાં પ્રત્યેક ગુણવાન વ્યક્તિને પોતાના ગુણ અને યોગ્યતા પ્રમાણે આગળ વધવાની સમાન તક મળવી જ જોઈએ. વર્ણ, વંશ કે બીજા કોઈ નિમિત્તથી પ્રજાના એક ભાગને અતિશય તકો આપવામાં આવે અને બીજા ભાગને ઓછી તકો અપાય અથવા બિલકુલ તકો વિનાનો બનાવી દેવામાં આવે તો તેવી પ્રજાને જાગ્રત પ્રજા ન કહેવાય, તેવા સમાજને ન્યાયી સમાજ ન કહેવાય.

શંબૂક નામનો એક શૂદ્ર તપસ્વી પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે વનના એકાન્ત ભાગમાં તપ કરી રહ્યો છે. એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આવીને શ્રીરામને ફરિયાદ કરે છેઃ 'હજી હું જીવું છું અને મારો જુવાન પુત્ર કેમ મરી ગયો?' શ્રીરામ સભાના યોગ્ય ગણાતા મુનિઓને પૂછે છેઃ 'બાપાના જીવતાં દીકરો મરી ગયો તેનું કારણ શું?' જવાબ મળે છેઃ 'ક્યાંક કોઈ અધર્મ થતો હશે.' તપાસ કરતાં જણાયું કે શંબૂક નામનો એક શૂદ્ર તપ કરી રહ્યો છે. શૂદ્ર તપ કરે તો તે અધર્મ થઈ ગયો!!! એટલે શંબૂકનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આવી કથા છે. જોકે ખરેખર આવું કાંઈ બનેલું નહિ, પણ વર્ણવાદી કવિએ પોતાના વિચારોને શ્રીરામ દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરવા આ એક કાલ્પનિક પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે. જે રામ ગુહને, કેવટને, શબરીને, જટાયુ તથા અહલ્યાને અપનાવે તે રામ કદી શૂદ્રવિરોધી હોય જ નહિ, પણ શૂદ્રોથી તપ ન થાય તેવી માન્યતાને દૃઢ કરવા પ્રસંગ રચાયો છે. આના દ્વારા વર્ણવાદી મનોવૃત્તિ જણાઈ આવે છે. શૂદ્રશંબૂક તપ કરતો હતો, કોઈ પાપ તો નહોતો કરતો.

શૂદ્ર પણ જો આ રીતે તપના માર્ગે પોતાનું જીવન વાળતો હોય તો સૌએ રાજી થવાનું હોય. તેથી કાંઈ કોઈનો છોકરો ન મરી જાય. જો આવી રીતે કોઈના છોકરા મરી જતા હોય તો એકસાથે હજારો શૂદ્રો તપ કરવા બેસી જાય, તો હજારો બ્રાહ્મણોના દીકરાઓ શું મરી જાય? કર્મફળવાદ પ્રમાણે પણ આ વાત હાસ્યાસ્પદ છે. વળી શંબૂક શૂદ્ર તપસ્વી છે, કુકર્મી રાક્ષસ તો નથી ને કે જેથી તેનો શિરચ્છેદ કરવા જેવું પગલું ભરવું પડે. બહુ બહુ તો તેને તપ છોડાવી દેવાનું હોય, મારી નાખવાનો તો ન જ હોય ને? જો હજારો શંબૂકોને તપ કરવાનો હક મળ્યો હોત—ઋષિ, મુનિ, તપસ્વી, આચાર્ય વગેરે થવાની સમાન તકો મળી હોત—તો આજે આપણો આ સમાજ આટલી ઊંચીનીચી ટેકરીઓ તથા ખાઈઓવાળો ન હોત. સમાજમાં સમાનતા આવી હોત તો અનામતનો પ્રશ્ન જ ન હોત.

સમાન તકોની બાબતમાં તથા શંબૂકની બાબતમાં શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીના વિચારો ગળે ન ઊતરે તેવા છે. 'સંસ્કૃતિચિંતન' નામના પોતાના પુસ્તકના પાના 153 ઉપર તેઓ લખે છે કેઃ

'સમાન તક એ તૂત છે'

'સમાન તક એ એક મોટું તૂત છે. જનસાધારણને ગુલામ બનાવવાની રાક્ષસી વૃત્તિના લોકોની આ એક ચાલબાજી છે. સમાન તકની નીતિથી સમાજમાં સમાનતા આવવાની નથી. ઊલટું તેના પરિણામે તો નિર્બળો વધુ નિર્બળ અને સબળો વધુ સબળ થશે.

'કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ ધંધો કરી શકે એ વિચાર યોગ્ય નથી, અને તેથી જ રામે શૂદ્રક (શંબૂક)ને માર્યો હતો. અતિશાસ્ત્રીય સમાજવ્યવસ્થા વિશુદ્ધ રીતે ટકે તે હેતુથી જ રામે શૂદ્રકને માર્યો હતો.'

મને ખેદ છે કે શાસ્ત્રીજીના આ વિચારો સાથે મારાથી સંમત થઈ શકાતું નથી. શૂદ્રકના વધ કરતાં પણ આ એકવીસમી સદીના આંગણે

તેવી ઘટના પ્રત્યે ખેદ વ્યક્ત કરવાની જગ્યાએ તેનું સમર્થન ન કરવું એ વધુ આઘાતજનક છે. શૂદ્રોના મન ઉપર તેની કેવી માઠી અસર થશે? 'મારા પૂર્વજો તપ કરે તો પણ તેમનું માથું કાપી નાખવામાં આવતું અને તે પણ શ્રીરામ ભગવાન દ્વારા'—આવી ધારણા તેમને હિન્દુ ધર્મથી દૂર થવાની પ્રેરણા આપશે. હું નિશ્ચિતપણે માનું છું કે વર્ણ, વંશ કે અન્ય કોઈ પણ ભેદ રાખ્યા વિના પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની યોગ્યતાનાં પરિણામો પામવાની સમાન તક હોવી જ જોઈએ. સમાન તક એ તૂત નથી પણ જાગ્રત તથા ન્યાયી સમાજ માટેની પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

ભારતમાં આજે પણ અસંખ્ય ગુણવાન વ્યક્તિઓ છે જ, પણ તેમની કદર કરનારા ઝવેરીઓ નથી. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, હરગોવિંદ ખુરાના, નારલીકર વગેરે અનેક વિભૂતિઓની કદર વિદેશીઓએ કરી, પછી આપણે તેમને ઓળખી શક્યા. જો વિદેશીઓએ તેમની કદર ન કરી હોત તો આપણે તેમને ઓળખી શકવાના ન હતા. અરે! વિવેકાનંદ જો અમેરિકા ન ગયા હોત તો આપણે તેમને પણ ઓળખી શકવાના ન હતા. કારણ કે અહીં તેમની કદર નથી થતી અને પરદેશમાં તરત જ તેમના હીરને પારખવામાં આવે છે. આપણી પ્રજાનું આ મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે. સાચો ઇમાનદાર અને પ્રામાણિક માણસ આજે ઠોકરો ખાય છે અને ખોટા માણસો હરણફાળ ભરીને આગળ વધે છે. રાજકારણ એટલું નીચું આવી ગયું છે કે એક કાર્ટૂનિસ્ટે એક પ્રધાનના રાજીનામાની ઘટના ઉપર એક કાર્ટૂન દોર્યું, જેમાં એક નેતા બીજા નેતાને કહે છેઃ 'આ માણસ અત્યાર સુધી પ્રામાણિક કેમ રહી શક્યો તેની તપાસ માટે એક પંચ નીમો.'

પ્રામાણિક રહેવું એ પાપ છે એવી દશાએ આપણે પહોંચી ગયા છીએ. આથી વધુ કયું મોટું પતન હોય? આ પતને પ્રજામાં ઘોર નિરાશા જન્માવી છે. હવે ભારતનું શું થશે એ જ સૌ વિચારકોના મનમાં ઘોળાય છે. આ નિરાશાને ખંખેરવા પ્રજા આગળ આવે. યોગ્ય વ્યક્તિઓની કદર થાય, થવી જ જોઈએ, અને અપરાધીઓને દંડ મળવો જોઈએ. દંડ આપવાના સામર્થ્યવાળા હાથ જ્યારે ગુણવાનોને કદરનું સન્માનપત્ર આપે છે ત્યારે એ સન્માનપત્ર તેજસ્વી બને છે. અપરાધીઓને દંડ આપવાના સામર્થ્ય વિનાના દુર્બલ હાથોથી અપાયેલાં સન્માનપત્રો નિસ્તેજ હોય છે. આ બન્ને તત્ત્વો એકબીજાનાં પૂરક છે, પોષક છે.

આ બન્ને કામો આપણે ન કરી શકીએ તો કદાચ ચાલશે. પણ એવું ન થાય કે અપરાધીઓને સન્માનપત્ર મળે અને ગુણવાનોને સજા મળે. જો આવું થશે તો તે સૌથી વધુ મોટી અંધાધૂંધી ફેલાવનારો અંધકાર હશે. આવા અંધકારથી પરમાત્મા મારા દેશને અને મારા દેશવાસીઓને બચાવે.

અસતો મા સદ્‌ગમય,
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય,
મૃતં ગમય.

*

3. ધર્મનું લક્ષ્ય

સાધનોની સચોટતા, યોગ્યતા અને ઉત્તમતાને માપવાનું ક્ષેત્ર લક્ષ્ય છે. જે સાધનો દ્વારા તમે જે લક્ષ્ય મેળવવા ચાહો છો, તે સાધનોથી ખરેખર તમને તે લક્ષ્ય મળે છે ખરું? જો હા, તો તમારાં સાધન સચોટ છે, યોગ્ય છે. જો તે લક્ષ્ય અપેક્ષાકૃત સરળતાથી મળે છે તો તમારાં સાધન ઉત્તમ પણ છે. પણ જો તમારું લક્ષ્ય મળતું જ ન હોય તો તમારાં સાધનોની ત્રુટિઓ સુધારવી જ રહી. જો સાધનોની ત્રુટિઓ સુધારવામાં ન આવે તો સાધકો દુઃખી થઈને પણ કાં તો સાધ્યને મેળવી નહિ શકે અથવા મેળવશે તો તે ઘણાં કષ્ટોથી ઘણું ઓછું મેળવશે. ઉત્તમ સાધક એ છે કે પોતાનાં સાધનોને હંમેશાં વિવેકની કસોટીથી શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રાખે છે.

ધર્મ પણ એક સાધન છે. તેના દ્વારા જુદાંજુદાં લક્ષ્યો મેળવવાની વાત આજ સુધી થતી આવી છે. કોઈ કહે છે કે ધર્મથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે, કોઈ કહે કે ધર્મથી સ્વર્ગ મળે છે. કોઈ કહે કે ધર્મથી સુખી થવાય છે, તો કોઈ કહે કે ધર્મથી વ્યવસ્થા જળવાય છે, તો કોઈ કહે છે કે ધર્મથી રાજકીય લાભ મળે છે, વગેરે વગેરે અનેક હેતુઓ તથા લક્ષ્યો આપવામાં આવ્યાં છે.

ધર્મથી મોક્ષ

ધર્મથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ તેનું અત્યંત પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લક્ષ્ય પણ રહ્યું છે. પશુ-પક્ષી-જીવજંતુ વગેરેને કદી મોક્ષના વિચારો નથી આવતા, માત્ર માણસને જ મોક્ષના વિચારો આવી શકે છે. તેનું કારણ તેના ચિંતનતંત્રની ઉત્તમતા તથા વ્યાવહારિક જીવનની વેદના છે. માણસને ઉત્તમમાં ઉત્તમ બુદ્ધિતંત્ર મળ્યું છે, એટલે તે વિષયવાર અને સમગ્ર રીતે ચિંતન કરે છે. તેનું ચિંતન પરસ્પર વિરોધ અને અવિરોધી દિશાઓમાં પ્રસર્યું છે. બધા જ ચિંતકો બધી વાતો ઉપર એકમત થઈ શક્યા નથી. બધા જ મહાન હોવા છતાં બધાના ચિંતનની ભિન્નતા એમ બતાવે છે કે ચિંતન માટે અભિગમ, દિશાનિર્ધારણનું કામ કરતો હોય છે. તમે નાના હો કે મોટા, પ્રથમથી તમારો જે અભિગમ બંધાયો હોય તે પ્રમાણે તમારી વિશિષ્ટ બુદ્ધિશક્તિનો તમે ઉપયોગ કરશો.

તમારે શું વિચારવું તથા કઈ દિશામાં વિચારવું તેની ભૂમિકા, અભિગમ તૈયાર કરતો હોય છે. આ અભિગમ પૂર્વગ્રહો, પૂર્વસંસ્કારો, વાતાવરણ અને સ્વયંના લાગણીશીલ અનુભવોમાંથી ઘડાતો હોય છે. વ્યક્તિ જાણતાં-અજાણતાં પણ કેટલાક પૂર્વગ્રહોથી પકડાયેલી હોય જ છે. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય વગેરે ક્ષેત્રો વિશે તેને નિશ્ચિત નિર્ણયો મળ્યા હોય છે. આવા નિર્ણયો ઘણી વાર એટલા ગાઢ થઈ ગયા હોય છે કે તેની ત્રુટિઓને પણ સાંભળવા કે સમજવા માણસ તૈયાર નથી થતો હોતો. એક માણસને દઢ પૂર્વગ્રહ થઈ ગયો છે કે અમુક પુસ્તક તો ઈશ્વરનું જ રચેલું છે. આવો માણસ જ્યારે ચિંતક બને ત્યારે તેનું બુદ્ધિતંત્ર પેલા પુસ્તકને ઈશ્વરરચિત સાબિત કરવાના તર્કોમાં લાગી જશે. તેની દિશા ખરી હોય કે ખોટી, તેને બદલવી અત્યંત કઠિન થઈ જશે. ધાર્મિક પૂર્વગ્રહોની પકડ સૌથી વધુ પ્રબળ હોય છે, જેથી આજના વિજ્ઞાનના યુગમાં પણ કેટલીયે અસ્વીકાર્ય વાતો પ્રબળતાથી સ્વીકારી લેવાતી જોવાય છે. મોક્ષ વિશે પણ અત્યંત આશ્ચર્ય પમાડે તેવા અભિગમો અસંખ્ય પરંપરામાં જોવા મળે છે.

બૌદ્ધ ધર્મે બહુ જોરશોરથી નિર્વાણની વાતો કરી. નિર્વાણ જ પરમ પદ છે. નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસંખ્ય લોકો ઘરબાર છોડીને સાધુ થયા, સંસારના સુખનો ત્યાગ કરી ભિક્ષુ બન્યા, પણ નિર્વાણનું સ્વરૂપ તો સ્વની સમાપ્તિમાં જણાયું. દીવાના તેલનું ટીપું બળી જાય ત્યારે દીવો હોલવાઈ જાય છે. તે ક્યાંય જતો નથી—આવતો નથી—સ્વને સમાપ્ત કરી દે છે, તેમ ચિદ્ધારા (આત્મા)ની વાસનાની સમાપ્તિ થતાં જ ચિદ્ધારા સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ નિર્વાણ છે. પોતાની સમાપ્તિ એ જ નિર્વાણ. પોતાની સમાપ્તિ થઈ જાય તો નિર્વાણ ભોગવે કોણ? કોને મોક્ષ મળ્યો? મોક્ષ માટે ઘરબાર છોડનારને સ્વસમાપ્તિ સિવાય શું મળ્યું?—તેવો પ્રશ્ન થાય.

વેદાન્તી પણ શરૂઆતમાં મોક્ષનો ખૂબ મહિમા બતાવી અંતે કહી દે છે કે મોક્ષ જ નથી કારણ કે બંધન પણ નથી. એટલે બંધન તથા મોક્ષ બન્ને મિથ્યા છે.

બૌદ્ધ અને વેદાન્તી માત્ર ધર્મથી મોક્ષ નથી માનતા પણ જ્ઞાનથી મોક્ષ માને છે. બન્નેમાં ફરક એટલો છે કે બૌદ્ધ બંધનને વાસ્તવિક માની દુઃખનિવૃત્તિ માટે પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા સ્વરૂપ સ્વસમાપ્તિને મોક્ષ માને છે, જ્યારે વેદાન્તીને ત્યાં તો આત્માને દુઃખ પણ નથી અને બંધન

પણ નથી એટલે મોક્ષ પણ કહેવા પૂરતો જ છે. ખરેખર તો મોક્ષ પણ નથી.

ભક્તિમાર્ગી લોકો પ્રભુના ધામમાં જઈને પ્રભુનાં સાયુજ્ય, સામીપ્ય, સાલોક્ય વગેરે સુખોને પ્રાપ્ત કરવાં તેને મોક્ષ માને છે. ભક્તિમાર્ગીઓને ત્યાં બંધન પણ સાચાં છે અને મુક્તિ પણ સાચી છે. મુક્તિમાં ખરું સાધન ભક્તિ છે. જ્ઞાન-ધર્મ વગેરે તેનાં પોષક સાધનો છે. ભક્તિ વિના પ્રભુ રીઝે નહિ અને તેની પ્રસન્નતા વિના તેના ધામમાં પ્રવેશ મળે નહિ. પણ મૂળ પ્રશ્ન છે કે આવા કોઈ દૂરના ઉપરના નિશ્ચિત ધામમાં ખરેખર જવાય છે? રહેવાય છે? સુખી થવાય છે?

કેટલાક લોકો મોક્ષ માટેની દૂર દૂરના પ્રદેશમાં કોઈ શિલા છે, જેમાં વસવાનું નામ મુક્તિ માને છે.

મીમાંસકો તથા આર્યસમાજ જેવા વળી અનન્તમોક્ષને માનતા જ નથી. હા, સ્વર્ગને માને છે. કર્મ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ મેળવીને જીવાત્મા ફરી પાછો જન્મે છે. જો જીવાત્માનો કાયમ માટે મોક્ષ થતો હોય તો સંસારના જીવો ઘટવા માંડે, અરે ઘટતાં-ઘટતાં એક દિવસ સમાપ્ત જ થઈ જાય. એટલે મોક્ષ નહિ પણ પુણ્ય ભોગવવા માટે સ્વર્ગ છે તેવું માને છે.

પુનર્જન્મ અને કર્મવાદને નહિ માનનારા. આ સંસાર એક દિવસે સમાપ્ત થશે ત્યારે પોતાના ધર્મોની નિશ્ચિત માન્યતાઓ તથા માધ્યમોને માનનારા અનંતકાળ સુધી મોક્ષમાં જશે અને બાકીના બધા અનંતકાળ સુધી નરકની ભયંકર યાતનાઓ ભોગવવા જશે. આ પક્ષમાં સૌથી મોટી કરુણતા એ છે કે તમારો મત શરૂ થયો તેના પહેલાં કરોડો વર્ષોની સૃષ્ટિ ચાલી આવે છે. એ કરોડો વર્ષોમાં જન્મેલા તથા મરેલા અબજો જીવાત્માઓ તો ઘોર નરકમાં જ જવાના ને? કારણ કે તમારો મત તથા માધ્યમ તેમના જીવન વખતે હતાં જ નહિ. મોક્ષ મળી શકે તેવી ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા શરૂ થયા પહેલાં અબજો જીવાત્માઓને જન્મ આપીને પરમેશ્વરે તેમના પ્રત્યે અન્યાય કર્યો કહેવાય ને? સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જ મોક્ષ આપનારો મત તથા માધ્યમ મોકલી દીધાં હોત તો સૌને સરખી તક મળત.

મોક્ષ વિશે જુદાજુદા ધર્મોની જુદીજુદી માન્યતાઓ જોતાં તથા તેના માટેના જુદાજુદા ઉપાયો જોતાં ખેરખર આશ્ચર્ય થાય છે. આ અનેક પ્રકારના મોક્ષો છે એ પણ માની લઈએ તોપણ માત્ર ધર્મથી જ મોક્ષ થાય છે તેવું સિદ્ધ કરવું ઘણું કઠિન કામ છે. એક ધર્મગ્રંથમાંના એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકનો લોકોએ એવો અર્થ કર્યો છે કે, ‘તું બધા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે આવી જા, હું તને બધાં પાપોથી મુક્તિ આપીશ.’ વગેરે. ધર્મનો ત્યાગ ઈશ્વરના શરણમાં કારણ બને કે અધર્મનો ત્યાગ કારણ બને?

મોક્ષનો હેતુ સિદ્ધ કરવા ધર્મનું સાધન માન્ય થયું હોય તેવું ઉપર-ઉપરથી તો જણાય ખરું, પણ વિશ્લેષણ કરતાં કાંઈક જુદાં જ કારણો દેખાવા લાગે છે અને સ્વયં મોક્ષના અસ્તિત્વ વિશે કેટલાક મોક્ષવાદી સંપ્રદાયો જ પ્રશ્નચિહ્ન ઊભું કરે છે.

ધર્મથી ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર

ધર્મથી ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર થાય છે તેવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે. જોકે વિશ્વના કેટલાક ધર્મો સૃષ્ટિ રચનાર ઈશ્વરને માનતા જ નથી એટલે તેમના પક્ષે આવા સાક્ષાત્કારની શક્યતા જ ન રહી. બીજા કેટલાક ઈશ્વરને તો માને છે, પણ તે માત્ર નિરાકાર જ છે, એટલે સાક્ષાત્ થઈ શકે તેવી શક્યતા જ નથી. બાકીના જે ઈશ્વરને માનનારા રહ્યા તે તેના સાકાર રૂપના સાક્ષાત્કારની વાતો કરતા હોય છે. ઈશ્વરનું સાકાર સ્વરૂપ ભાવનાત્મક છે. જો તાત્ત્વિક હોય તો માત્ર એક જ આકાર હોય. પણ જુદાજુદા મતો પોતપોતાના ઈશ્વરનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો માને છે. એમાં વળી કેટલાક, માના પેટે જન્મેલા પુરુષોને પણ પરમાત્મા માને છે. જન્મેલી વ્યક્તિનો આકાર બાલ્ય, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એકસરખો નથી રહેતો તો જન્મ પહેલાં તથા મૃત્યુ પછી તો તે આકારમાં સ્થાયિત્વ-એકરૂપતા રહે જ ક્યાંથી? એટલે પરમેશ્વરનું સાકાર રૂપ ભાવનાત્મક છે. પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે જે-તે આકાર નિર્ધારિત થયો હોય છે. ફલતઃ સાક્ષાત્કાર પણ ભાવનાત્મક હોય છે.

માનો કે કોઈ ભક્તને પોતાના સાકાર દેવનાં દર્શન થયાં. આવાં દર્શન મનની કોઈ ખાસ ભાવનાત્મક અનુભૂતિની દશામાં થવાં જોઈએ. એક ભક્ત માટે આવી અનુભૂતિ ધન્યાતિધન્ય અનુભૂતિ છે. આવી અનુભૂતિ મુખ્યતઃ હૃદયની તીવ્ર લાગણીઓમાંથી થતી હોય છે. એટલે પ્રભુ-સાક્ષાત્કાર માટેનું કારણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ માનવામાં આવી છે. હૃદયને એટલું પવિત્ર, નિર્મળ અને ભાવપૂર્ણ બનાવ્યું હોય કે તેમાં તેને પોતાના ઇષ્ટદેવની અનુભૂતિ થાય. ઈશ્વર-સાક્ષાત્કારને લક્ષ્ય માનનારા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સાધન માનતા હોય છે. મુસ્લિમોના સૂફીઓ તથા હિંદુઓના પ્રેમી ભક્તો આ માર્ગે ચાલતા હોય છે. તેઓ હૃદયની શુદ્ધિ ઉપર જ સર્વસ્વ ભાર મૂકતા હોય છે; કર્મકાંડો, યજ્ઞો, હવનો, પાઠપૂજાઓ, ટીલાં-ટપકાં વગેરે બાહ્ય દેખાવોને તેઓ પ્રભુ-સાક્ષાત્કાર માટે અનાવશ્યક જ નહિ, ઘણી વાર તો બાધક પણ

માનતા હોય છે. પ્રભુ સાથે સુરતા લાગી રહે, સુરતામાં વિરહની વેદના, વ્યાકુળતા, આંસુ અને પ્રિયતમ પ્રત્યેની દીનતા પ્રગટ્યા કરે. જ્યારે સાધકનું આ લક્ષ્ય બને છે ત્યારે ધર્મ, નૈતિકતા અને પરમાર્થનું રૂપ થઈ જાય છે.

ધર્મથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર

કેટલાક લોકો વળી ધર્મથી આત્મ-સાક્ષાત્કારનું લક્ષ્ય માનતા હોય છે. આત્મ-સાક્ષાત્કાર અને પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એક વસ્તુ નથી. મોટા ભાગે ઈશ્વર વિશેની જેમની માન્યતાઓ લૂલી છે તેઓ ભાર દઈને આત્મ-સાક્ષાત્કારની વાતો કરતા હોય છે અને આત્માના અર્થમાં જ ઈશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હોય છે. આથી શબ્દોના અર્થોમાં ભ્રાન્તિ થતી હોય છે. નિશ્ચિત શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ નીકળવાની જગ્યાએ ભળતા તથા મનફાવતા અર્થો કરાય છે.

આત્મ-સાક્ષાત્કારને લક્ષ્ય બનાવનારા, વારંવાર 'પોતાને ઓળખો', 'પોતે જ સર્વસ્વ છે', 'પોતાને જાણવાથી બધું જાણી જવાય છે'—એમ કહી એક તરફ પોતે આત્મા છે, પરમ સુખરૂપ છે, પરમ જ્ઞાનરૂપ છે વગેરે વગેરે સ્થાપિત થયેલી વાતો દૃઢ કરે છે, તો બીજી તરફ સંસાર દુઃખરૂપ છે, સંસારમાં સુખનો છાંટોયે નથી, સંસારમાંથી છૂટો, જન્મ-મરણનું ચક્ર અને મોહમાયાનું આ તો કેન્દ્ર છે એમ કહીને સંસાર પ્રત્યે અરુચિ પ્રગટાવે છે. સંસાર પ્રત્યે અરુચિ એટલે સ્ત્રી તથા લક્ષ્મી પ્રત્યે અરુચિ. આ બન્ને પ્રત્યે જેટલો ધિક્કાર વધારે તેટલો જ તે આત્મ-સાક્ષાત્કાર માટે વધુ ને વધુ યોગ્ય થાય, તેવું માનતા હોય છે. આવું વલણ વ્યક્તિ તથા પ્રજાને વધુ ને વધુ સ્વલક્ષી બનાવે છે. આવા માણસો સમાજલક્ષ્ય, રાષ્ટ્રલક્ષ્ય કે માનવતાનાં લક્ષ્યો પ્રત્યે રુચિ નથી ધરાવતા; ઘણી વાર તો ઘોર અણગમો ધરાવે છે.

ભારતમાં આત્મ-સાક્ષાત્કારના નામે એક બહુ મોટો સ્વલક્ષી એટલે કે સ્વાર્થી વર્ગ સદીઓથી ચાલ્યો આવે છે. આ ઘોર સ્વાર્થવૃત્તિને અહીં પરમ આધ્યાત્મિકતા ગણાવાય છે. જે માણસ લોકોના, સમાજના, રાષ્ટ્રના અને માનવતાના કશા કામમાં ન આવે પણ આત્માની વાતો કર્યા કરે તેને અહીં નિવૃત્તિમાર્ગી, ઉપશમવૃત્તિવાળો, વૈરાગ્યવાન અને સાક્ષાત્કારી માનવામાં આવે છે. તેના પગ ધોઈને લોકો પીએ છે અને ભગવાન માની પૂજે છે, કારણ કે અકર્મણ્યતા અહીં આધ્યાત્મિકતાનો આદર્શ બની છે. ભૂલેલા, ભટકેલા અને ભ્રાન્તિમાં પડેલા લોકોને દીવાદાંડી થઈને પથ્થરોના ખડકોવાળો માર્ગ બતાવે છે.

આત્મ-સાક્ષાત્કારના પણ કેટલાક ભેદ છેઃ માત્ર જ્ઞાનથી જ આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે તેવું માનનારા; માત્ર જ્ઞાનથી નહિ પણ તેની સાથે તપ તથા ઉત્તમ ચારિત્રથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે તેવું માનનારા. બીજા પણ કેટલાક ભેદો ગણાવી શકાયઃ માત્ર જ્ઞાનથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે તેવું માનનારા જ્ઞાન ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે, કર્તવ્યધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવે છે. આના કારણે કર્તવ્યનિષ્ઠ નાગરિકો ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતા. બીજી તરફ જ્ઞાનને પૂર્ણ માને છે એટલે જ્ઞાનનો પણ વિકાસ નથી થઈ શકતો. પોતે માની લીધેલી માન્યતાઓ જ 'સુપર' જ્ઞાન છે, તે જ છેલ્લામાં છેલ્લું જ્ઞાન છે, તેથી કાંઈ જ વધુ નથી, બાકીનું બધું અજ્ઞાન છે, મિથ્યા છે વગેરે માન્યતાઓના ઘેનથી મસ્તીમાં મહાલતો આ વર્ગ પોતાના સિવાય બાકી બધાંને અજ્ઞાની માને છે. તેનું ઘેન ઊતરે તો તેને ખબર પડે કે ખરેખર તો અજ્ઞાનના પહાડ ઉપર તે પોતે જ બેઠો છે.

માત્ર કોરા જ્ઞાનથી નહિ પણ તપ વગેરે અન્ય કઠોર ઉપાયો દ્વારા આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે તેવું માનનારા પોતાના જ શરીર પ્રત્યે કઠોરમાં કઠોર વ્યવહાર કરતા દેખાશે. શરીરને અત્યંત મોજશોખ તથા લાલનપાલનમાં રમાડનારા અતિભોગી લોકો જીવનના એક છેડા ઉપર જઈને બેઠા છે તો શરીરને અત્યંત યંત્રણાઓ આપી આપીને પોતાની જાત ઉપર જુલમ કરનારા અને આવા જુલમોથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર કે મોક્ષ મળશે તેવું માનનારા જીવનના બીજા છેડે બેઠા છે.

અત્યંત ભોગોમાં શરીરને રમાડનાર જીવન હારી જતા હોય છે, કારણ કે ભોગોનો અતિરેક તેમને દયનીય દશામાં પછાડી દેતો હોય છે. બીજી તરફ ભોગો-માત્ર પ્રત્યે અપવિત્રતા, અશુચિતા અને પાપભાવ રાખીને સર્વ અનર્થનું મૂળ ભોગો છે તેવું માનનારા અને પોતાને અનાવશ્યક રીતે પીડનારા નદીના પહેલા કિનારે જ ડૂબી મરતા હોય છે. ભોગો પણ ઉચિત પરિમાણમાં જરૂરી છે. જો તે ધર્મસિદ્ધ હોય તો તે પવિત્ર પણ છે, તન-મન અને બુદ્ધિને સ્વસ્થતાપ્રદાયક છે, એટલું જ નહિ, આધ્યાત્મિક માર્ગમાં તેઓ અવરોધક નથી પણ સહાયક છે—જો તે ધર્મસિદ્ધ હોય તો. અત્યંત ભોગીઓનાં તન-મન-બુદ્ધિ જેમ ઘસાઈ ગયેલાં તથા નિર્બળ હોય છે, તેમ અત્યંત અભોગીઓ એટલે કે હઠપૂર્વક નિગ્રહ કરનારાઓનાં તન-મન-બુદ્ધિ પણ દુર્બલ તથા ફિક્કાં થઈ ગયેલાં હોય છે. આવા પોતાની જ મેળે ભ્રાન્ત ઉપાયો

દ્વારા તન, મન અને બુદ્ધિને બગાડી બેસનારાઓને આત્મ-સાક્ષાત્કારની જગ્યાએ રોગ-સાક્ષાત્કાર તથા નાની ઉંમરે યમ-સાક્ષાત્કાર થવાની શક્યતા વધુ રહે છે.

સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા માનવતાની રીતે આ વર્ગ અજાગ્રત અને ઉપેક્ષા કરનારો હોવાથી સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા માનવતાનાં દુઃખોને હળવાં કરવામાં તેની શક્તિ ખર્ચાતી નથી. પોતાના માર્ગને સાચી રીતે પ્રામાણિકતાપૂર્વક આચરીને જીવનભર તે દુઃખી થાય છે અથવા પોતાના માર્ગનું ભરપૂર પ્રદર્શન કરીને આંતરિક રીતે જુદા માર્ગે ચાલીને તે દંભી જીવન જીવે છે. પ્રદર્શનથી મળતા લાભો તે છોડી શકતો નથી અને આંતરિક સ્થિતિને સ્પષ્ટપણે લોકો સમક્ષ ખુલ્લી મૂકી હળવાશ પણ મેળવી શકતો નથી. આથી બાવાનાં બેય બગડે તે ન્યાયે તેનાં બંને બગડે છે. નથી તો તે બાહ્યાચારનું ગૌરવ લઈ શકતો કે નથી તે આંતરજીવનને ખુલ્લી રીતે નિર્ભયતાપૂર્વક જીવી શકતો.

આત્મવાદના નામે જે અધ્યાત્મ અને તે માટેનાં કઠોર સાધનો આપણે ઊભાં કર્યાં છે તેને સહજ જીવનમાર્ગી નથી સ્વીકારી શકતા. જીવન-સાધના એવી હોવી જોઈએ કે વિજ્ઞાનથી આવનાર સમયમાં આત્માની સિદ્ધિ ન થઈ શકે તોપણ આત્માના નામે તમારે કશું ગુમાવવાનું ન હોય. આત્મસાક્ષાત્કાર કરતાં તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર ઉપર ભાર મુકાયો હોય તો આત્માની સાથે અન્ય તત્ત્વો વિશે પણ વ્યક્તિનું જિજ્ઞાસા તથા સમજણનું રૂપ ખીલે, જેથી વ્યક્તિ કોરી આત્મવાદી કે એકાંગી ન બનતાં સર્વાંગી બને.

ધર્મથી સુખ

ધર્મથી સુખી થવાય છે, એટલે કે સુખી થવા માટે ધર્મ સાધન છે તેવું માનનારો એક વર્ગ છે. જોકે આપણે ત્યાં સુખને પણ દુઃખ માનવામાં આવ્યું છે. 'દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ' (યોગસૂત્ર)—વિવેકીઓ માટે તો સુખ પણ દુઃખ જ છે. આવું જ બીજા લોકોએ પણ કહ્યું છે. સંસાર જ દુઃખરૂપ છે માટે સંસારમાં સુખને ન શોધો. સુખ તો આત્મામાં છે—વગેરે વગેરે વાતો કરનારા આધ્યાત્મિક પુરુષોને આપણે જાણીએ છીએ. સંસારને ઘોર દુઃખરૂપ માનનારાઓની અહીં ચર્ચા કરવી નથી. અહીં તો સુખના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા અને તે માટે ધર્મનું મહત્ત્વ માનનારાઓની ચર્ચા છે. ધર્મથી સુખ માનનારાઓના ત્રણ પ્રકાર છેઃ (1) યજ્ઞ-યાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગનું સુખ માનનારા, (2) પુણ્યકર્મોથી ઉત્તમ પ્રારબ્ધ બંધાઈને જન્માન્તરે સુખ મળે છે તેવું માનનારા અને (3) કર્તવ્યનિષ્ઠા તથા નૈતિક મૂલ્યોવાળો ધર્મ પાળવાથી વ્યક્તિ તથા પ્રજા અહીં જ સુખી થાય છે તેવું માનનારા.

યજ્ઞયાગાદિથી સ્વર્ગલોકમાં સર્વોત્તમ સુખો મળે છે તેવું માનનારો વર્ગ કર્મકાંડી પુરોહિતોનો છે. ભૂતકાળમાં રાજા-મહારાજાઓ તથા શ્રીમંતોને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ સહિત લોકોત્તમ સુખો અપાવવા તેમણે પુષ્કળ યજ્ઞો કર્યા છે. જોકે આ યજ્ઞોથી ખરેખર તેમને તે સુખો મળ્યાં કે નહિ, તેની કશી જ ખાતરી કરી શકાઈ નથી. આજે પણ સુખી થવા તથા સુખી કરવા સેંકડો કૂંડીઓના યજ્ઞો માત્ર ભારતમાં અને તે પણ હિન્દુ પ્રજામાં થાય છે. તેમ છતાં આ દેશ અને આ પ્રજા સમૃદ્ધિના આંકડામાં 102મા નંબરે આવે છે. અર્થાત્ વિશ્વના 101 દેશો યજ્ઞ કર્યા વિના આપણા કરતાં ઘણી મોટી સમૃદ્ધિ ભોગવે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં એકલા ગુજરાતમાં જ અસંખ્ય યજ્ઞો થયા છે. યજ્ઞોથી વરસાદ આવે છે તેવી માન્યતાના ભોળપણમાં રાચતા માણસો પણ વિચાર કરે કે છેલ્લા ત્રણ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં તો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો છે. આ દુષ્કાળને જોતાં તો એમ કહી શકાય કે યજ્ઞોથી વરસાદ આવતો નથી પણ દૂર ભાગે છે.

મોક્ષમાર્ગીઓ જેમ સંસારની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમ સ્વર્ગવાદીઓ પણ સંસારનાં સુખો કરતાં સ્વર્ગનાં સુખોને મેળવવા ઉત્સુક રહે છે. જીવનની મધુરતા તો સત્ય કરતાં કલ્પનામાં વધારે હોય છે. જો આ યજ્ઞયાગાદિમાં ખર્ચાતી શક્તિને માનવવિકાસનાં કામોમાં લગાડાય તો સ્વર્ગનાં સુખોને ધરતી ઉપર ઉતારી શકાય છે, તે વાત હજી પણ સમજાય તો હિન્દુ પ્રજાનું ભલું થાય.

ધર્મમાં સુખી થવાનું માનનારો બીજો વર્ગ યજ્ઞ-યાગાદિમાં નથી માનતો પણ કર્મમાં માને છે, કર્મ પણ પોતાનાં નક્કી કરેલાં. આ કર્મથી આ ફળ અને આ કર્મથી આ ફળ એમ તે તે કર્મનાં ફળો નક્કી કરાયેલાં છે. આ રીતે કેટલાંક કર્મો આવતા જન્મોમાં જીવાત્માને સુખો આપે છે, અને કેટલાંક કર્મો આવતા જન્મે દુઃખો આપે છે. કર્મ પોતાનું આવશ્યક ફળ આપે જ છે એટલે દુઃખ આપનારાં કર્મો ન કરતાં સુખ આપનારાં કર્મો કરવાં જોઈએ. તે કયાં કયાં છે, તેનો નિર્ણય પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોમાં કરેલો છે. આને કર્મફળવાદ કહે છે.

આપણે કર્મફળવાદી છીએ. સારાં કર્મ કરવા છતાં અમુક માણસ દુઃખી કેમ છે? અથવા ખોટાં કર્મો કરવા છતાં અમુક માણસ સુખી કેમ છે? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કર્મફળવાદીઓ ઉત્તર આપે છેઃ 'પૂર્વના કર્મથી રચાયેલું પ્રારબ્ધ.' પૂર્વના સત્કર્મથી રચાયેલું પ્રારબ્ધ અત્યારે

સારું ચાલી રહેલું છે એટલે પાપ કરતો હોવા છતાં પણ તે સુખી છે. આવી જ રીતે પૂર્વનાં પાપકર્મથી રચાયેલા પ્રારબ્ધનો ઉદય થયો હોવાથી આ માણસ સત્કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અત્યારે દુઃખી છે. કર્મફળવાદી જન્મ, આરોગ્ય, સંપત્તિ, સંબંધ, મૃત્યુ, યશ, અપયશ વગેરે બધું પૂર્વનાં કર્મને આધીન માને છે. જ્યારે જ્યારે જેવાં કર્મોનો ઉદય થાય છે ત્યારે જીવો તેવાં તેવાં સુખ-દુઃખ ભોગવે છે.

ભારતની પ્રજાને આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પછાત પાડી નાખનારાં તત્ત્વો છેઃ કર્મફળવાદ, ગ્રહનડતરવાદ, અવતાર દ્વારા ધર્મની સ્થાપના થતી હોવાનો વાદ, જગતમિથ્યાવાદ, બધું જ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થનારો વાદ, બધું જ પહેલેથી નક્કી થયેલું છે તેવો વાદ, કાળવાણી વગેરે વગેરે અનેક વાદો પ્રજા તથા વ્યક્તિને પુરુષાર્થથી, સાહસથી તથા પરિસ્થિતિને વળાંક આપવાની ક્ષમતાથી દૂર કરે છે. એટલે આ પ્રજા પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવા કરતાં પરિસ્થિતિમાં તણાવાનું વધુ પસંદ કરે છે. ‘આ કાળ જ એવો છે કે અત્યારે તો આવું જ થવાનું.’ આવું કહેનારા કાળવાદીઓ પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવાનું જ સૂચન કરે છે.

‘દુષ્કાળ કેમ પડ્યો છે?’ તો લોકો કહેશે, ‘આપણાં પાપ એટલાં બધાં વધી ગયાં છે કે ભગવાન વરસાદ વરસાવતો નથી.’ ‘હવે આ બધા અનર્થો ક્યારે સારા થશે?’ તો કહેશે કે, ‘ભગવાન અવતાર લેશે અને બધું સારું કરી આપશે.’ ‘હમણાં ભારતમાં આવી અશાંતિ કેમ ચાલે છે?’ તો કહેશે કે, ‘ફલાણા-ફલાણા ગ્રહોની માઠી અસર થવાને કારણે.’ ‘આ પતિ-પત્નીને રોજ ઝઘડા થાય છે તેનું શું કારણ તથા તેનો શો ઉપાય?’ તો કહેશે કે ‘પૂર્વના લેણાદેણીના સંબંધો જ એવા છે. જ્યાં સુધી તે ભોગવાઈ નહિ જાય ત્યાં સુધી આમ જ ચાલવાનું. એ પૂર્વનું ભોગવવાનું બાકી રાખશો તો વળી આવતા ભવે ભોગવવું પડશે માટે અત્યારે જ ભોગવી લેવું જોઈએ.’ આવી આવી અસંખ્ય પ્રકારની માન્યતાઓથી પ્રજા ગ્રસ્ત છે.

આવી માન્યતાઓને સુદૃઢ કરવા માટે હજારો ધર્મપ્રવક્તાઓ, જ્યોતિષીઓ અને ફિલસૂફો ભરપૂર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ રીતે પ્રજાને અકર્મણ્ય, સાહસહીન, દૃષ્ટિહીન અને દુઃખી બનાવવાના બદલામાં તેઓ મહાન જ્ઞાની થઈને પૂજાય છે. એમના સત્સંગથી પ્રજા દુઃખો, અન્યાય અને અત્યાચારને સહન કરી લેવાની વૃત્તિવાળી થઈ જાય છે. પ્રજાનું ઘડતર જ એવી રીતે કરાયું છે કે તે કદી પણ ક્રાન્તિ કરે જ નહિ. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રજાએ કદી ક્રાન્તિ કરી નથી કારણ કે તે કર્મફળવાદી છે, અવતારવાદી છે અને ગ્રહવાદી છે. ‘જે થઈ રહ્યું છે તે બધું પ્રથમથી નિશ્ચિત છે, એટલે કશું ડહાપણ ચાલવાનું નથી, માટે સહન કરી લો. ભગવાન અવતાર લેશે ત્યારે બધું ઠીક થશે, પૂર્વનાં કર્મ બદલાશે કે ગ્રહદશા બદલાશે ત્યારે બધું ઠીક થઈ જશે.’ આવી આવી અસંખ્ય ભ્રાન્તિઓ ફેલાવનારા પ્રજાના તારણહાર બન્યા હોય પછી અંધકાર સિવાય શાની આશા રખાય?

પ્રત્યેક સુખ-દુઃખનું નિશ્ચિત અને સાચું કારણ હોય છે. આ સાચા કારણને શોધવાથી સાચા ઉપાયો કરી શકાય છે. કુપથ્યથી તથા અન્ય કારણોથી શરીર રોગિષ્ટ થાય છે, તેવું માનવાથી કુપથ્ય વગેરે દૂર કરીને આરોગ્ય મેળવી શકાય, પણ પૂર્વનાં કર્મો જ વચ્ચે લાવવામાં આવે તો રોગ જ વધારવાનું કામ થાય. એક સ્ત્રી યુવાનવયે વિધવા થાય છે અથવા સાધ્વી થાય છે અથવા કોઈની સાથે ભાગી જાય છે અથવા વેશ્યા થાય છે અથવા મહાન વિદુષી થાય છેઃ બધું પૂર્વનાં કર્મફળનું પરિણામ છે એવું માનવું બરાબર નથી. આથી તો તમે અનર્થો તથા અનિષ્ટોને સહજ બનાવી દેશો. ખરેખર તો વ્યક્તિની પોતાની ક્ષમતા, દૃષ્ટિ, સ્વભાવ, સંયોગ, વાતાવરણ, પ્રેરણા વગેરે અનેક અહીંનાં કારણો તે ફળ માટે ભાગ ભજવતાં હોય છે. એક નિશ્ચિત જ્ઞાતિમાં જ સ્ત્રીઓ વધુ પડતી સાધ્વીઓ થાય છે, બીજી અમુક જ્ઞાતિમાં તો બિલકુલ થતી નથી, તેનું કારણ પૂર્વનાં કર્મ નહિ પણ ધાર્મિક વાતાવરણ, સંયોગ, પ્રેરણા, પોતાની આર્થિક-સામાજિક પરિસ્થિતિ વગેરે હોય છે. કર્મફળવાદથી પ્રજાને પારાવાર હાનિ થઈ છે, કારણ કે શોષણખોરોનાં સુખો તથા શોષિતોનાં દુઃખોને સદીઓથી પૂર્વનાં કર્મનાં ફળના ઓઠા નીચે આપણે ચલાવતા રહ્યા છીએ. વ્યક્તિ તથા પ્રજાના પાયાના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આ વાદ ઉપયોગી નથી થયો. હા, પ્રશ્નો ઉપર ધૂળનો ટોપલો નાખી તેને થોડો સમય ઢાંકી દેવાના કામમાં જરૂર આવ્યો છે. ધર્મથી સુખી થવાય છે તેનો અર્થ જ્યારે પૂર્વના કરેલા ધર્મથી બંધાયેલા પ્રારબ્ધથી સુખી થવાય છે તેવો કરવામાં આવે તો તેવી પ્રજા પ્રારબ્ધવાદી બની જાય છે.

ધર્મથી સુખી થવાય છે તેનો યોગ્ય અર્થ એ હોવો જોઈએ કે નીતિમત્તાપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ જીવન જીવવાથી વ્યક્તિ તથા સમાજ સુખી થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું સત્યનિષ્ઠાથી કર્તવ્યપાલન કરે. ઉચ્ચ નીતિમત્તાના ધોરણને જાળવી રાખવા માટે દુઃખો સહન કરવાં પડે તો કરે, પણ નીતિમત્તાની સ્થિતિને આંચ આવવા ન દે. નોકરી, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરે વગેરે જીવનનાં તમામેતમામ ક્ષેત્રોમાં નીતિમત્તાનું ધોરણ સુદૃઢ રહે તો વ્યક્તિ તથા પ્રજા સુખી થાય. ભારતની પ્રજા દુઃખી કેમ છે? નીતિમત્તાનું ધોરણ

તદ્દન કથળી ગયું હોવાથી. આટલી કથાઓ, યજ્ઞો, શિબિરો, સમૈયાઓ વગેરે ધાર્મિક કાર્યક્રમોથી દેશ ધમધમતો હોવા છતાં પણ પ્રજાનું નીતિમત્તાનું ધોરણ સુધારી શકાતું નથી તે હકીકત છે. બીજી તરફ પશ્ચિમના દેશોમાં આવા યજ્ઞો, સપ્તાહો ન થતાં હોવા છતાં ત્યાંની પ્રજાનું નીતિમત્તાનું ધોરણ ઊંચું એટલા માટે છે કે ત્યાં ધર્મના નામે ભ્રાન્તિ ફેલાવાતી નથી. ધર્મને કર્તવ્યનિષ્ઠા અને નીતિમત્તા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે, એટલે ધર્મ રોજના જીવનના પ્રશ્નોને ઉકેલતો થયો છે.

નીતિમત્તા એટલે શું? અનીતિ એટલે શું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સરળ પણ છે અને કઠિન પણ છે.

પોતાના સાચા હકની કમાણીથી આજીવિકા ચલાવવી તે નીતિ કહેવાય. વગર હકની, જોરજુલમની, દગા-ફટકાની, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને માનવતાને હાનિ પહોંચાડનારી કમાણી કરીને આજીવિકા ચલાવવી તે અનીતિ કહેવાય.

મહેનતાણાના પ્રમાણમાં કામ ન કરવું, કામચોરી કરવી, કર્તવ્ય ન કરીને લોકોને રખડાવ્યા કરવાં વગેરે અનીતિ કહેવાય. ભેળસેળ, ઓછું જોખવું, દગો-ફટકો કરવો વગેરે અનીતિ કહેવાય. પ્રજાજીવનનું આર્થિક પાસું જેટલું નીતિમય હશે તેટલી જ પ્રજા નિર્ભય અને સુખી હશે, પણ જો આર્થિક પાસું ઉપરના નેતાઓથી માંડીને નીચેના માણસો સુધી અશુદ્ધ થઈ ગયું હશે તો પ્રજા નીતિભ્રષ્ટ થઈ કહેવાશે. આવી પ્રજા ધાર્મિક હોય જ નહિ. હા, તે ટીલાંટપકાં કરનારી હોઈ શકે. ધર્મ તેનું નામ કહેવાય જે નીતિમય આચારને બળવાન બનાવે. અનીતિને ઢાંકનાર, પોષનાર અને વધારનારને ધર્મ કહેવાય જ નહિ.

નીતિ-અનીતિનું ક્ષેત્ર માત્ર આર્થિક જગત જ નથી, આર્થિક જગત કરતાં પણ વધુ પ્રભાવશાળી જગત લાગણીભર્યા સંબંધોનું છે. લાગણીભર્યા સંબંધોને જો વ્યવસ્થિત તથા નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તે ભયંકર અનર્થો ઊભા કરી શકે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોને વ્યવસ્થિત કરવા જરૂરી છે. આ વ્યવસ્થાનું નામ તે લગ્નસંસ્થા. સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજા પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદારી તથા પ્રેમભાવ રાખીને એકબીજાંનાં પૂરક બને અને સંતુષ્ટ રહે; બન્ને, ઉત્તમ બાળકો અને આદર્શ કર્તવ્યપરાયણ જીવન સમાજના ચરણે ધરે એ તેનો હેતુ છે. અનિયંત્રિત સ્ત્રી-પુરુષવાળો સમાજ અવિશ્વાસ, અસંતોષ અસ્થિરતા, અનિશ્ચિતતા તથા લાગણીઓની વિકૃતિથી ભરેલો થઈ જતો હોય છે. લગ્નસંસ્થા દ્વારા આ અનર્થોને મોટા પ્રમાણમાં રોકી શકાય છે.

બીજી તરફ સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધો એવા કઠોર, એક પક્ષીય અને અકુદરતી ન હોવા જોઈએ, જે લગ્નસંસ્થાના હેતુઓને નિષ્ફળ કરી નાખે. કજોડાં, ખાસ કરીને માનસિક, બૌદ્ધિક અને અભિગમભેદનાં કજોડાંને આજીવન એકબીજા સાથે ફરજિયાત બંધાયેલાં રાખવાં તે કઠોરતા છે. આવાં પરસ્પરમાં એકબીજાથી રિબાતાં સ્ત્રી-પુરુષોને છૂટાં થવાની અને તે પણ શુભેચ્છાપૂર્વક હસતે મુખે છૂટાં થવાની છૂટ હોવી જોઈએ. જો આવી છૂટ નહિ હોય તો લગ્નસંસ્થાની ચાદર નીચે અનૈતિકતાનો વિસ્તાર થયા કરશે.

સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધો મુખ્યતઃ પુરુષોએ નિર્ધારિત કર્યા હોવાથી તેમાં મોટા ભાગે એકપક્ષીયતા આવી છે. સ્ત્રીની રુચિ તથા લાગણીઓ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન અપાયું નથી, તે દાન કરવા જેવી વસ્તુ મનાઈ છે. એક વાર માતા-પિતાએ કોઈને દાન કરી દીધું પછી તે તેની! તે રોગી, કુરૂપ, કુશીલ, રોજીહીન કે ગમે તેવો હોય તોપણ સ્ત્રીએ તો તેને પરમાત્મા જ સમજવાનો. આવા એકપક્ષીય સંબંધો સામાજિક અન્યાય તથા શોષણ કરે છે. સ્વસ્થ લગ્નસંસ્થા માટે આ ઉપયોગી ન કહેવાય. પ્રાચીન કાળમાં સ્વયંવરપ્રથા હતી. તેનું સુધરેલું સ્વરૂપ અત્યારે એ હોઈ શકે કે વર-કન્યા એકબીજાની સંમતિથી લગ્ન કરે. બંને પક્ષનાં માતાપિતા વગેરે તેમને સહાયક બને. હવે જે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે, લગ્નની ઉંમર પણ વધી છે ત્યારે આવાં લગ્નો, પૂર્વજીવનના સંબંધો પ્રત્યે ઉદારતા ધરાવે. જાણતાં-અજાણતાં કે નાદાનીથી કોઈ નાની સરખી ભૂલ થઈ હોય તો બંને પક્ષે તેને નિભાવી લેવાની ઉદારતા કેળવવી જ જોઈશે. ભૂલ ન થાય તે ઉત્તમ છે. પણ એકાદ નાની ભૂલ, અહંકારભર્યા અભિગમના કારણે જીવન બરબાદ કરનારી બની જાય તો તે લગ્નસંસ્થાની ક્રૂરતા જ કહેવાય.

સ્ત્રી-પુરુષોના કુદરતી સંબંધોને અકુદરતી બનાવવાથી અનિષ્ટો ઊભાં થાય છે. કામવાસના એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. પશુ-પક્ષી-જીવ-જંતુઓ સૌ કોઈ તેનાથી સજ્જડ બંધાયેલાં છે. કુદરતી આવેગને કુદરતના માર્ગે વળવા દેવાથી તેમના માટે કામવાસના ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા નથી કરતી. તેમના ચહેરા ઉપર શાંતિ, તૃપ્તિ અને સ્વચ્છતા જોઈ શકાય છે. બીજી તરફ માણસે કામવાસનાને પાપ, અનર્થ, અધોગતિ વગેરે વગેરે શબ્દોથી નિંદિત અને ત્યાજ્ય ગણી હોવાથી તે અકુદરતી જીવન દ્વારા કુદરતને પામવાનો મિથ્યા અને પીડાકારી માર્ગ પકડીને પોતાની જાતને સતત દબાણ, અશાંતિ અને અતૃપ્તિમાં પટકી રહ્યો છે. નૈતિક અને સ્વસ્થ જીવન માટે પણ આ યોગ્ય માર્ગ નથી. આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે પણ આ યોગ્ય માર્ગ નથી. યોગ્ય માર્ગ છે સંયમનો, નિગ્રહનો નહિ. સંયમ કુદરતી છે, પશુ-પક્ષીઓમાં જોઈ

શકાય છે. પણ માણસ જ્યારે અત્યંત અભોગી થવા માગે છે ત્યારે અથવા અત્યંત અતિભોગી થવા માગે છે ત્યારે તે જીવનથી હાથ ધોઈ નાખે છે. તે દુર્બળ, રોગી, ફિક્કો, ચીડિયા સ્વભાવવાળો, હતાશ, નિરાશ, દિશાશૂન્ય, વેગોના દબાણથી ત્રસ્ત, અશાન્ત અને ગ્લાનિભર્યું જીવન જીવતો થઈ જાય છે. એટલે વ્યક્તિ કે પ્રજાને અકુદરતી જીવન તરફ ધકેલવા કરતાં કુદરતના ખોળે બેસાડવાં વધુ હિતાવહ છે. તેથી ધર્મ, નૈતિકતાનો પોષાક બને છે અને પ્રજાને સુખી બનાવે છે.

લગ્નસંસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે સ્ત્રી-પુરુષોને અનૈતિક કામવાસના તરફ ધકેલાવું ન પડે. સામાજિક, ધાર્મિક કે આર્થિક કારણોસર વ્યક્તિને ફરજિયાત સતત એકાકી રહેવું પડે તે સ્વસ્થ સમાજનું લક્ષણ નથી. જે સમાજ મનોવૈજ્ઞાનિક તથા શરીરવિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોને નથી જાણતો તે જ પોતાનાં માણસોને કઠોર અને અકુદરતી પ્રથાઓ દ્વારા રિબાવતો હોય છે. આવો સમાજ પાપી સમાજ છે, કારણ તે પાપનાં કારણોને પ્રશ્રય આપે છે. આ રીતે ઊંચા ગણાતા સમાજ કરતાં પછાત ગણાતો સમાજ ઘણો સ્વચ્છ તથા સ્વસ્થ છે, કારણ કે તે પોતાનાં માણસોને રિબાવતો નથી.

ધર્મથી વ્યવસ્થા

ધર્મથી પ્રજા વ્યવસ્થિત રહે છે તેવું માનનારો વર્ગ પણ છે. ખરેખર તો આમ કહી શકાયઃ જ્યાં પ્રજાજીવન વ્યવસ્થિત રહેતું હોય ત્યાં ધર્મ છે અને અવ્યવસ્થિત જીવન હોય ત્યાં અધર્મ છે. વ્યવસ્થા એ પરિણામ છે, ધર્મ તેનું કારણ છે. બસમાં ચઢવાનું હોય કે મંદિરમાં દર્શન કરવાનાં હોય, શાક-માર્કેટ હોય કે રાષ્ટ્રપતિનું ભવન હોય, સર્વત્ર એક સુચારુ વ્યવસ્થા દેખાય તો તે ધર્મ છે. આ વ્યવસ્થા સ્વસ્વીકૃત નૈતિકતા અને ઉચ્ચ મૂલ્યોની સ્થાપના વિના શક્ય નથી જ. શાસનની જરૂર રહેવાની જ, પણ તે માત્ર છૂટાછવાયા અનર્થોને રોકવા માટે. જો નૈતિકતા તથા ઉચ્ચ મૂલ્યોને મનથી જ તિરસ્કૃત કરવામાં આવશે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિદીઠ પોલીસ ઊભો કરી દેવાશે તોપણ વ્યવસ્થા રાખી શકાશે નહિ, કારણ કે પોલીસ સ્વયં અવ્યવસ્થાનો ઉપાસક અને પોષક થઈ જશે.

નૈતિકતા અને ઉચ્ચ મૂલ્યો ધર્મ, સમાજ અને રાજકીય ક્ષેત્રના ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેલા માણસો દ્વારા સ્થાપિત થતાં હોય છે. ઊંચા આસને બેઠેલા ભ્રષ્ટ, લબાડ, લુચ્ચા માણસો પ્રજાને અનૈતિક અને અવ્યવસ્થિત કરી મૂકતા હોય છે, એટલે વ્યવસ્થા પોલીસથી નહિ પણ પોલીસના સર્વોચ્ચ શાસકોથી આવતી હોય છે. 'ધર્મનો જય થાઓ' એવું કહેવાનો અર્થ ટીલાં-ટપકાંનો જય થાઓ તેવું નથી, પણ તેનો અર્થ છે પ્રજામાં, નેતામાં સૌમાં પૂર્ણ નૈતિકતાની સ્થાપના થાઓ. જો આવું ન થઈ શકે તો તે ધર્મ માત્ર સંપ્રદાય છે. ધર્મઝનૂન માટે નારા લગાવીને ભટકેલી પ્રજાને વધુ ભટકાવાય છે તેથી વ્યવસ્થાની સ્થાપના નહિ થઈ શકે.

ધર્મથી રાજકીય લાભ

ધર્મથી રાજકીય લાભ થઈ શકે છે, કારણ કે લાગણીભર્યું ચુસ્ત સંગઠન ધર્મ દ્વારા કરી શકાય છે. આવું સંગઠન એક પ્રચંડ શક્તિ બને અને આવી શક્તિ દુર્બળ શક્તિનો નાશ કરીને કે દબાવીને પોતાનું રાજકીય વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરી શકે. એટલે ધર્મથી મોક્ષ થાય કે ન થાય, બીજા કોઈ લાભ થાય કે ન થાય, પણ રાજકીય લાભ તો મેળવી શકાય છે. આ પ્રત્યક્ષ લાભ છે, એવું માનનારો પણ એક વર્ગ છે. આ વર્ગ ખોટો નથી.

ભારતના ધર્મો, ખાસ કરીને હિંદુ (તેના પેટા ધર્મો સહિત), જૈન, બૌદ્ધ વગેરે રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાને પ્રોત્સાહન નથી આપતા. તેઓ આત્મવાદી છે, મોક્ષવાદી છે. સંસાર પ્રત્યે ઉપરતિ કરાવનારા છે એટલે હિન્દુ ધર્મે કદી ધાર્મિક સંગઠનશક્તિ ઊભી કરી જ નથી. વર્ણવ્યવસ્થાથી અસંખ્ય ભેદોમાં વહેંચાયેલી પ્રજા છે એટલે પણ સંગઠનશક્તિ નથી થઈ શકતી. તો બીજી તરફ તેની ફિલસૂફીની દૃષ્ટિ નિવૃત્તિમાર્ગ છે. હિમાલયની ગુફા, એકાંત રૂમ, હું, મારો આત્મા અને મારો મોક્ષ—હા, તે માટે અનાજ-વસ્ત્ર વગેરે મારી આવશ્યકતાઓ તમારે પૂરી કરવાની. સંસાર તો કૂતરાની પૂંછડી છે, કોણ તેને સીધી કરી શક્યું છે? જવા દો ને એ માથાકૂટ. આવી દૃષ્ટિના કારણે તે ધાર્મિક સંગઠનશક્તિ મેળવી નથી શકતી અને રાજકીય લાભ નથી લઈ શકતી. તે જેટલી સરળતાથી સાધુ-સંતો-ભક્તો તથા કથાવાચકો ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેટલી સરળતાથી સૈનિક, સેનાપતિ, બાહોશ નેતા અને વૈજ્ઞાનિકો ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી, કારણ કે પ્રજા ઉપર નિવૃત્તિ-પરાયણ વિચારકોની ભારે અસર છે.

કથાવાચકો વગેરે પ્રજાને ઠંડી પાડ્યા કરવાનું કામ કરે છે. પ્રજા પણ ઠંડો માર્ગ, જેમાં આવનારા અવતાર માટે બધું કામ છોડી દેવાનું હોય

કે પછી સંસાર માત્ર તમાસો છે, એવું સમજીને દ્રષ્ટા થઈ જવાનું વધુ પસંદ કરે છે. વર્ણધર્મથી થયેલી સમાજવ્યવસ્થા પ્રજાને છિન્નભિન્ન કરે છે, તો ફિલસૂફી, અકર્મણ્ય અને સાહસહીન બનાવે છે. આ કારણે તે સતત ગુલામ રહી તથા આજે પણ દશ ટકા લઘુમતી જેટલી રાજકીય પ્રભાવશક્તિ ઊભી નથી કરી શકતી.

આજના સમયમાં ધર્મ દ્વારા રાજકીય શક્તિ મેળવવી અને લાભ પ્રાપ્ત કરવા ઉચિત નથી, પણ એવા ધર્મને ચાલુ રાખવો જે કદી પ્રજાકીય એકતા કે સંગઠન કરવાની ક્ષમતા જ ધરાવતો ન હોય તે પણ યોગ્ય નથી. તમારી ચારે બાજુ ધાર્મિક શક્તિઓ રાજકીય લાભો મેળવવા ફૂંફાડા મારતી હોય અને સફળ થતી હોય ત્યારે તમે જો ધાર્મિક ક્ષેત્રની ઉપેક્ષા કરો તો પરિણામ દુઃખદાયી જ આવે. આદર્શવાદ ઉત્તમ છે, પણ તે જો એકપક્ષીય હોય તો સ્વવિનાશક થઈ શકે છે. તે સર્વપક્ષીય ન થઈ શકતો હોય તો આદર્શઘેલછા પડતી મૂકીને વ્યવહારવાદ સ્વીકારવો જોઈએ.

હિન્દુ પ્રજાએ અહિંસાવાદથી અશૌર્ય મેળવ્યું છે. કોઈ સાધુ-સંત-યોગી-મુનિ માટે તે બરાબર હોઈ શકે પણ હિંસાવાદી શત્રુઓના સામે પ્રજાને અહિંસાવાદની બાળાગોળી પિવડાવતા રહેવાથી તો હિંસાવાદના વિજયનો માર્ગ જ મોકળો કરી આપવાનું કામ થશે.

ભારતનો તથા વિશ્વનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે આદર્શઘેલા રાજાઓ તથા નેતાઓથી પ્રજાને સહન જ કરવું પડ્યું છે. જ્યાં જે યથાયોગ્ય હોય તે કરનાર રાજા કે નેતા પ્રજા માટે ઉત્તમ રક્ષક તથા કલ્યાણકારી સાબિત થયા છે. પરમાત્મા પ્રજાને આદર્શઘેલા રાજનેતાઓથી, પક્ષપાતી ધર્મગુરુઓથી, દેશદ્રોહી જયચંદોથી તથા માત્ર પ્રાચીનપંથી વિચારકોથી બચાવે તો પ્રજાનું ભલું થાય.

ત્યારે ધર્મથી આપણે શું મેળવવા માગીએ છીએ?

1. પ્રજાજીવનની ન્યાયપૂર્ણ સુચારુ વ્યવસ્થા.
2. આવી વ્યવસ્થાથી આવનારી નૈતિકતા તથા કર્તવ્યપરાયણતા.
3. આવી નૈતિકતા તથા કર્તવ્યપરાયણતાથી કદાચ સહન કરવું પડે તો તેને સહન કરવાની મક્કમ ઇચ્છાશક્તિ.
4. વ્યક્તિ, પ્રજા, રાષ્ટ્ર અને પૂરી માનવતા માટે પોતાનાં સુખોનો ત્યાગ કરી હસતાં-હસતાં દુઃખો અને અગવડોનો સ્વીકાર કરવાની દૃઢ ઇચ્છા. આવાં દુઃખો જ તપ કહેવાય છે.

આવા તપસ્વીઓને જે પ્રજા પેદા કરી શકે તે પ્રજા સંસારની ઉત્તમ પ્રજા થઈ શકે. આવા તપસ્વીઓના તપથી પ્રજા સ્વાધીનતા, સમૃદ્ધિ, સુખો અને શાન્તિનો અનુભવ કરી શકે. આ સાચો ધર્મ છે. સાચાં પરિણામ આપનારો ધર્મ છે. આવા ધર્મથી પરમેશ્વરનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને પરલોક પણ સુધરે.

*

4. સ્ત્રી

સ્ત્રીઓને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાયઃ

1. સમર્પિત, 2. આશ્રિત, 3. સ્વાશ્રિત, 4. નિરાશ્રિત અને 5. તિરસ્કૃત.

વિશ્વની શરૂઆતથી જ સ્ત્રી-પુરુષોના સંયુક્ત કે અલગ અલગ પ્રશ્નો રહ્યા જ છે અને વિશ્વ રહેશે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નો રહેવાના જ છે. જૂના પ્રશ્નોનું સમાધાન થશે એટલે નવા પ્રશ્નો ઊભા થવાના જ. જીવન અને પ્રશ્નો બન્ને એકબીજા સાથે જડાયેલાં છે. પ્રશ્નો વિનાનું જીવન હોય જ નહિ. હા, મૃત્યુને કોઈ પ્રશ્ન નથી હોતો. એટલે બુદ્ધિમત્તા તેને કહેવાય કે જૂના પ્રશ્નોનું સમાધાન એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેથી નવા ભીષણ પ્રશ્નો ઊભા ન થાય.

આજ સુધી પુરુષોના પ્રશ્નોનું સમાધાન તો પુરુષો કરતા જ રહ્યા છે. સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોનું સમાધાન પણ તેમણે જ કરતા રહેવાનું નક્કી કર્યું લાગે છે. પુરુષો એમ માને છે કે સ્ત્રીઓ પ્રશ્નોનું સમાધાન નથી કરતી પણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. જ્યાં ખાસ કોઈ પ્રશ્ન ન હોય ત્યાં સ્ત્રીને લઈ જાવ. તરત જ પ્રશ્નો ઊભા થવા લાગશે. તેમાં પણ બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ એમ સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓને ભેગી કરો અને જુઓ કે પ્રશ્નોના કેવા વંટોળિયા આવે છે. ભારતના દાર્શનિકોએ કદાચ આટલા જ માટે સુખી થવાના ઉપાયમાં સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનું લખ્યું હશે.

'(ત્યાજ્યં સુખં કિં સ્ત્રિયમેવ સમ્યગ્'—પૂરેપૂરું ત્યાગી દેવા જેવું કયું સુખ છે? ઉત્તર છેઃ સ્ત્રીસુખ.)

સ્ત્રી તરફથી મળનારા સુખનું પ્રબળ આકર્ષણ પુરુષોને રહે તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. પણ આવા સુખની સાથે તેની ભારે કિંમત ચૂકવનારા પ્રશ્નો પણ મળતા હોય છે, એટલે એ પ્રશ્નોની મહારામાયણમાં જીવનને અટકાવી દેવું તેના કરતાં તે સુખથી જ દૂર રહો ને!!! પણ દૂર રહેવું કેવી રીતે? કુદરત સંસારના પ્રવાહને ચાલુ રાખવા ઇચ્છે છે, એટલે તેણે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને લોહચુંબક કરતાં પણ પ્રબળ આકર્ષણથી ભરી દીધાં છે. ઋષિ, મુનિ, સંત, સાધુ, યોગી, જ્ઞાની વગેરે બધા જ આ આકર્ષણની ચપેટના ક્ષેત્રથી પર નથી થઈ શકતા. સ્ત્રીનું મુખ ન જોવું, સ્ત્રી સાથે વાતો ન કરવી વગેરે ઉપરના સ્થૂલ નિયમોથી તો વ્યક્તિ તથા વર્ગ ઊલટાની વધારે વિહ્વળતા અનુભવતાં હોય છે. તેમાં પણ આવા કઠોર નિયમો જ્યારે ઉપરથી જબરદસ્તીથી લાદવામાં આવ્યા હોય છે ત્યારે તો સંગી માણસ કરતાં પણ અસંગી રહેવા મથનાર કઠોર-નિયમી માણસ વધુ વ્યગ્ર અને અશાન્ત રહેતો હોય છે. સ્ત્રીઓની સાથે એક જ આસને બેઠેલા માણસને કામવાસના એટલી સતાવતી નથી જેટલી ગુફાના એકાંતમાં સતત બેસી રહેનાર માણસને સતાવે છે.

મારે બે પ્રસંગો મારા પોતાના જ અહીં નોંધવા જોઈએ.

ચારધામ-યાત્રા કરવા અમે પંચાવન માણસો નીકળેલાં તેમાં પાંત્રીસ જેટલી સ્ત્રીઓ હતી. ત્યારે સ્ત્રીના સ્પર્શમાત્રથી હું ઉપવાસ કરવાનો નિયમ ધરાવતો. પણ અહીં તો અમે સતત સાથે ને સાથે જ રહેતાં. ખાવું-પીવું, હરવું-ફરવું અને ઊંઘવું વગેરે બધું જ સાથે ને સાથે થતું. ધર્મશાળામાં ઉતારો હોય અને ઘણી વાર નાની જગ્યાના કારણે એકબીજાના પગ અડી જાય તેટલાં નજીક સૂવું પડે, પણ હું ખાતરીથી કહી શકું કે અમને કોઈને પણ તે દિવસો દરમ્યાન કશા વિકાર આવ્યા ન હતા. તે દિવસોને અત્યંત પવિત્ર દિવસો કહી શકાય. સ્ત્રી-સંપર્કમાત્રથી માણસ વિકારી બને છે તે વાત ખોટી ઠરી હતી, ઊલટાનું તેમના સંપર્કથી હું વધુ સ્વસ્થ તથા સ્થિર થયો હતો.

બીજો પ્રસંગ પરદેશનો છે. મારે એક એવા ઘરમાં સતત એક મહિનાથી પણ વધુ સમય માટે ઊતરવાનું થયું હતું જ્યાં માત્ર એક આધેડવયનાં એકલાં બહેન જ રહેતાં હતાં. પ્રથમ મને સંકોચ, હિચકિચાટ તથા ભય થયો. મેં ઉતારાની વ્યવસ્થા બદલવા પણ આગ્રહ કર્યો, પણ બધાએ ત્યાં જ ઊતરવાનું નક્કી કરી દીધેલું એટલે ત્યાં જ રોકાયો. રાતના દસ વાગ્યે પ્રવચન કરીને અમે ઘેર પાછાં આવતાં. પ્રણામ કરીને તે બહેન તેમના રૂમમાં ચાલ્યાં જતાં અને હું મારા રૂમમાં ચાલ્યો જતો. સવારે તે મારા કરતાં વહેલાં ઊઠતાં. સ્નાનાદિ કરીને તેઓ પોતાના રૂમમાં જતાં. બાથરૂમ ખાલી થયો છે તેવું જ્ઞાન થતાં હું બહાર નીકળતો અને શૌચ-સ્નાન વગેરે વિધિ પતાવતો.

આટલા લાંબા ગાળા દરમ્યાન મને કદી અજંપો નથી થયો, કુસ્વપ્ન નથી આવ્યું કે બીજી કોઈ દુર્વૃત્તિ નથી થઈ. હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું કે પેલાં બહેનને પણ કદી એવો કોઈ દુર્વિચાર નહિ આવ્યો હોય; કારણ કે મેં કદી પણ તેમની આંખમાં કે વ્યવહારમાં જરા પણ વિકાર જોયો નથી. મારે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે મારા કરતાં પણ તે બહેનની મનોભૂમિકા વધુ ઊંચી હતી.

આ બન્ને ઉદાહરણોથી હું એવું કહેવા નથી માગતો કે બધાએ આવો સંપર્ક કરવો જ. પણ એવું કહેવા માગું છું કે, સંપર્કમાત્ર પતનનું કારણ થઈ જાય છે માટે સંપર્ક જ ન રાખો તેવું માનવું ઠીક નથી.

સ્ત્રી એ ધગધગતો અગ્નિ છે તથા પુરુષ એ થિજાવેલું ઘી છે. જો ઘીને અગ્નિની પાસે લઈ જાવ તો તે પીગળ્યા વિના રહે જ નહિ એવી આપણા સૌની સામાન્ય રીતે માન્યતા છે. તે મોટા ભાગે સાચી પણ છે, તેમ છતાં તેનો એકમાત્ર ઉપાય અસંપર્ક કે દૂર ભાગતા ફરવું તે નથી. દૂર ભાગતા ફરનારાઓ બહુ જલદી પીગળી જતા હોય છે, અરે, માનસિક રીતે પીગળેલા ને પીગળેલા જ રહેતા હોય છે. કામવાસના એક પ્રચંડ અગ્નિ છે. જો તેને અનિચ્છાએ, અકુદરતી નિયમોથી ગૂંગળાવવામાં આવે તો તે ગૂંગળાવનારને જ બાળી ખાખ કરી નાખતી હોય છે. દબાયેલી કામવાસના આડો માર્ગ લેતી હોય છે અને દબાવનારને ધોબીના કૂતરાની માફક નહિ ઘરનો કે ઘાટનો બનાવી મૂકતી હોય છે. આજીવન બ્રહ્મચર્યપાલન કરનારાઓના ચહેરા અને શરીર જોશો તો મોટા ભાગે ફિક્કાં, નિસ્તેજ, માંદા અને બેડોળ થઈ ગયેલાં દેખાશે. તેમની કુદરતી આગ અકુદરતી માર્ગે ફંટાઈને તેમને ભરખી રહે છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મે આ ક્ષેત્રમાં એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી દીધી છે કે સાચી વાત કોઈ કહી નથી શકતું અને અનર્થોની પરંપરામાં સૌ કોઈ (કદાચ થોડા અપવાદ સિવાય) તણાયા કરે છે, રિબાયા કરે છે. ગૃહસ્થોના મનમાં કામવાસના પ્રત્યે ઘૃણા અને પાપવૃત્તિ સ્થાપિત કરી દેવાઈ છે, એટલે તેઓ જાણે કોઈ મહાપાપ કરીને જીવન જીવતા હોય છે તેવી લઘુતાગ્રંથિથી દુઃખી થાય છે. એમાંથી છૂટવું એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે એવી આશાએ એમાંથી છૂટેલા (!!!) માણસોના પગમાં તેઓ પડે છે અને કેમ છુટાય તેનો માર્ગ શોધે છે. એમને કોણ સમજાવે કે તમે જેમના પગમાં પડો છો તેમની આંતરભૂમિકા તમારા કરતાં ઉત્તમ નથી. તમે જે જુઓ છો તે તો બાહ્ય રૂપ છે. ભલા થાવ, અને કુદરતી માર્ગને પાપ ન માનો, અકુદરતી માર્ગને પુણ્ય ન માનો. પાછા વળો. તમે જ્યાં છો ત્યાં બરાબર જ છો. તમે માર્ગ ભૂલેલા નથી પણ માર્ગ ભૂલેલાઓના ચક્કરમાં આવી ગયેલા છો. આ ચક્કર ત્યારથી શરૂ થયું છે, જ્યારથી માણસે પરલોકના નામે કુદરતી પ્રક્રિયાને માયા માની છે.

માનવજીવનનું પરમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે અને મોક્ષમાર્ગમાં સૌથી મોટો અવરોધ સ્ત્રીનો છે.

> *મુક્તિઃ શ્રીનગરસ્ય દુર્જયતરં દ્વારં યદસ્ત્યાદિમં*
> *કામાખ્યાર્ગલદારુણો બલવતા...*
> *તસ્ય દ્વે અરરે ધનં ચ યુવતિસ્તાભ્યાં પિનદ્ધં દઢમ્,*
> *ધીરો યસ્તુ ભિનત્તિ સોડર્હતિ સુખં ભોક્તું વિમુક્તિશ્રિયઃ॥*

મુક્તિરૂપી શ્રીનગરના પ્રથમ દરવાજાના બે અવરોધકો છે સ્ત્રી અને ધન. જે સ્ત્રી અને ધનરૂપી હોલ્ડ્રાપોને દૂર કરી શકે છે તે જ પેલા મુક્તિના દરવાજામાં પ્રવેશ પામી શકે છે.

આવાં અસંખ્ય કથનો સંસ્કૃત તથા દેશી ભાષાના વાઙ્મયમાં ભરેલાં પડ્યાં છે. આવાં કથનોની સતત કથાઓ કરવાથી તથા સાંભળવાથી સ્ત્રી અને ધન પ્રત્યે એક ક્ષણિક વૈરાગ્યનો ઊભરો ઉત્પન્ન થાય. ખાસ કરીને 15 વર્ષની ઉંમરથી 25 વર્ષ સુધીની ઉંમર સુધીનો ગાળો એવો હોય છે કે તેને જે તરફ વાળો તે તરફ સરળતાથી વળી જાય. આવાં છોકરા-છોકરીને જુગારી, દારૂડિયા, ચોર, વિદ્યાર્થી, રાગી-પ્રેમી કે પછી સાધુ-સાધ્વી થવાના માર્ગે પણ સરળતાથી વાળી શકાય છે, કારણ કે આ ઉંમર ભાવના અને ઊર્મિઓની ઉંમર છે. સમજપૂર્વકનું ખરું જીવન તો 25 વર્ષ પછી શરૂ થતું હોય છે. સુસંગમાં રહેનાર માણસ પચીસ વર્ષ સુધી તો સરળતાથી કામવાસનાના વેગોને સહી લઈ શકે તેવી કુદરતી વ્યવસ્થા હોય છે, પણ તે પછીની ઉંમરમાં સહી લેવાની તેની શક્તિ ઓછી થવા લાગે છે. સ્ત્રી 30-35 વર્ષે અને પુરુષ 40-45 વર્ષે આ વેગોની ભયંકરતા આગળ વધુ ને વધુ લાચાર-દીન થતો જાય છે.

કુદરતના સામાન્ય નિયમની ઉંમરથી જે કામવાસના ભોગવે છે તે સાત્ત્વિક માણસ પચાસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં પહેલાં જ લગભગ તૃપ્તિ અને મુક્તિની ભૂમિકાએ પહોંચે છે. જ્યારે ઘણી મોટી ઉંમર સુધી અવિવાહિત રહેનાર અને છેક પાછલી ઉંમરે શરૂઆત કરનાર સતત અતૃપ્તિ ભોગવે છે. કુદરતી નિયમે ચાલનાર જે ઉંમરે સંતોષના ઓડકાર મેળવે છે તે જ ઉંમરે (ત્યારે લગભગ તે પુત્રના પુત્રને પણ રમાડતો હોય છે) પેલો એકડો ઘૂંટવાની શરૂઆત કરીને બરબાદ જીવનને વધુ બરબાદ કરવા તરફ આગળ વધતો હોય છે.

આજીવન અવિવાહિત રહેવાની મક્કમતાવાળાં સ્ત્રીપુરુષો આટલી ઉંમરની આસપાસ પહોંચ્યા પછી મોટા ભાગે પોતાની ભૂલ ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગતાં હોય છે. કેટલાંક મોટું નુકસાન સહન કરીને ભૂલ સુધારી લેતાં હોય છે તો કેટલાંક ભૂલ સુધારી લેવાની હિંમત

વિનાનાં અથવા શક્ય પરિસ્થિતિ વિનાનાં ઢસરડા કરી કરીને જીવન જીવતાં હોય છે. હા, થોડાક અપવાદો પણ હોય છે જે સ્વીકારેલા માર્ગને અગવડો સહન કરીને પણ પાર પાડતા હોય છે. સાચા માણસો પોતાના જીવન ઉપરથી બોધપાઠ લઈને બીજાને સાચો માર્ગ બતાવતા હોય છે, જ્યારે સામાન્ય મૂઢ કક્ષાના માણસો પોતાની ભૂલોને અસ્વીકારી, ઢાંકી, તેને આદર્શનો કાલ્પનિક જામો પહેરાવી વધુ ને વધુ માણસોને ભૂલો ભરેલા માર્ગે ખેંચતા હોય છે. ભૂલા પડવું એ અપરાધ નથી, પણ જાણ્યા પછી અજાણ્યાં, નિર્દોષ ભોળાં માણસોને ભૂલાં પાડવાં તે અપરાધ છે.

સ્ત્રીના તમામ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનો ભાર પુરુષે પોતાના ઉપર રાખ્યો હોવાથી તેણે સ્ત્રી માટે જે સમાધાનો નક્કી કર્યાં તે તેના પોતાના દૃષ્ટિકોણથી કર્યાં. સ્ત્રી સ્વયં આ બાબત ઉપર શું દૃષ્ટિ ધરાવે છે તેની ભાગ્યે જ પરવા કરાઈ. સ્ત્રીએ ક્યાં પરણવું, ક્યાં રહેવું, કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, કેમ ખાવું, કેમ કપડાં પહેરવાં, કોના ત્યાં જવું, કોના ત્યાં ન જવું, કોની સાથે વાત ન કરવી, ક્યારે સૂવું તથા ક્યારે જાગવું, કેટલાં બાળકો પેદા કરવાં વગેરે વગેરે બધું જ પુરુષોએ નક્કી કર્યું હોય તે પ્રમાણે કરવાનું. વિધવા થયા પછી સતી થઈ જવું કે મુંડન કરાવીને ભૂંડા વેશે આર્થિક લાચારી સાથે જીવવાના ઢસરડા કર્યા કરવા તે બધું પુરુષો નક્કી કરે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે એક વાર નક્કી કરી આપેલી સાચી અથવા ખોટી રૂઢિઓનો સૌથી મોટો રક્ષક વર્ગ પણ સ્ત્રીઓ પોતે જ થઈ જાય. લગભગ બધા જ સમાજસુધારકો પુરુષો થયા છે. સ્ત્રીઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ સમાજસુધારક થઈ હોય. કદાચ તેનું કારણ તે પોતે જ હોય. જે હોય તે, પણ સ્ત્રીજાગૃતિ તથા સ્ત્રીવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો પુરુષોનો જ રહ્યો છે. મને લાગે છે કે તેનું એક કારણ પુરુષમાં સમાઈ જવાની અને પોતાના અસ્તિત્વને પુરુષમાં વિલીન કરી દેવાની સ્ત્રીની કુદરતી સહજ વૃત્તિ હોય. થોડાક અપવાદો સિવાય લગભગ બધી જ સ્ત્રીઓમાં આ વૃત્તિ જોઈ શકાય છે.

આ વૃત્તિ માત્ર માણસજાતમાં જ છે તેવું નહિ પણ પશુ-પક્ષી-કીટ-પતંગ વગેરે તમામે તમામ યોનિઓમાં પણ જોઈ શકાય છે. લગભગ બધે જ માદાઓ નરને આધીન થઈને જીવન જીવતી જોઈ શકાય છે. આ આધીનતા મોટા ભાગે સુખકર હોય છે. આવી આધીનતાને તે સ્વયં ઇચ્છે છે અને ન મેળવી શકનાર પોતાને હતભાગી માને છે. કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે સ્ત્રીઓનો પૂરો વર્ગ પુરુષોથી તથા પુરુષોનો પૂરો વર્ગ સ્ત્રીઓથી કદી પણ સ્વતંત્ર કે નિરપેક્ષ થઈ શકે નહિ. બન્નેને એકબીજાનાં પરાધીન બનાવાયાં છે. આ પરાધીનતામાંથી તો દામ્પત્યજીવન પ્રકટ્યું છે. જો દ્વૈત સ્વાધીન અને સુખકર હોય તો દામ્પત્યનું અદ્વૈત ખીલી શક્યું ન હોત. કુદરત પણ ઇચ્છે છે કે સ્ત્રી-પુરુષનાં બે જુદાં જુદાં વ્યક્તિત્વો એકબીજામાં મળીને અભિન્ન બને. અભિન્ન થવા માટે એકબીજામાં સમાઈ જવું અનિવાર્ય છે. બે નદીઓ જ્યારે એકબીજામાં સમાઈ જાય છે ત્યારે તેને સંગમ કહેવાય છે. સંગમને આપણે તીર્થ માનીએ છીએ, કારણ કે પ્રેમથી મળવું એ સૌથી મોટું પુણ્યકાર્ય છે. બે નદીઓના પરસ્પરના મિલન કરતાં પણ સરિતા અને સાગરનું મિલન અત્યંત અદ્ભુત છે. સાગરમાં સરિતા સમાય છે, સમાઈ જવા માટે તો એ ઠેઠ હિમાલયથી દોટ મૂકે છે. સમાઈ ગયા પછી તે સાગરમય થઈ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. સાગર પણ સરિતાનું સ્વાગત કરવા ઘુઘવાટો કરીને ભરતીનાં પ્રચંડ મોજાંઓના બાહુ દ્વારા દૂર દૂર સુધી સામૈયું લઈ જાય છે. જેમ સરિતા તથા સાગરની કુદરતી પ્રક્રિયા છે, તેમ સ્ત્રી-પુરુષની પણ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાંથી પ્રગટેલું સ્ત્રીનું સમર્પણ, અર્થાત્ પુરુષમાં-પતિમાં સમાઈ જવું.

1. સમર્પિત સ્ત્રી

લગ્નસંસ્થા તો માત્ર સ્ત્રી-સમર્પણની બાહ્ય વ્યવસ્થા તથા બાહ્ય પ્રસિદ્ધિ છે. જેના દ્વારા પોતાના માટે તથા સમાજના માટે સમર્પણનું ક્ષેત્ર નિશ્ચિત અને પ્રસિદ્ધ થઈ જાય. વરવું તથા સમર્પિત થવું એ પરસ્પરની પોષક પ્રક્રિયા છે. પોતાના અસ્તિત્વને પ્રભુમાં સમાવી દેનાર ભક્ત જેમ પ્રભુમય થઈ જાય છે તેમ પતિમાં સમર્પિત થનાર સ્ત્રી પતિ સાથે અભિન્ન થઈને પતિમય બની જાય છે.

એક પરિચિત ડોક્ટરને ત્યાં જવાનું થયું. તેમનાં આદર્શ પત્નીએ જે વાત કરી તે આવી હતી.

'હું પરણીને રવિશંકર દાદાને પગે લાગવા ગઈ. દાદાએ કહ્યું: 'જો, હું તો બ્રાહ્મણ છું. કાંઈ આપીશ નહિ, પણ ઊલટાનું તારી પાસે માગીશ. બોલ, હું માગું તે આપીશ?' મને થયું કે દાદા શું માગશે? થોડા સંકોચ સાથે મેં કહ્યું કે, 'ભલે દાદા, માગો.' દાદાએ માગ્યું: 'જો, તું સુખ દેવા માટે પરણી છે, સુખ લેવા માટે નહિ. માટે પોતાના સુખનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના તારા પતિ, સાસુ, સસરા વગેરે

સૌને સુખ આપ્યા કરજે. બસ આટલું માગું છું. આપીશ ને?' મેં હા કહ્યું. પરણીને સાસરે આવી. દાદાની વાતો મગજમાં ઘૂમ્યા કરે 'સુખ દેવા પરણી છે, સુખ લેવા નહિ.' મારા પતિ તથા ઘરનાં વડીલો વગેરે—નોકરચાકરો સુધ્ધાં—સૌને હું સુખ આપવા લાગી. મેં કદી મારા સુખની પરવા જ ન કરી. થોડા જ સમયમાં મેં અનુભવ્યું કે સૌને મારા સુખની ચિંતા થવા લાગી છે. સૌ કોઈ મારી કાળજી રાખતું થયું છે. 'પરણ્યાના એક જ વર્ષમાં ડોકટર સાથે મારું વ્યક્તિત્વ એટલું સમાઈ ગયું કે ડોકટરે તિજોરીની ચાવી, બૅન્કોની પાસબુકો વગેરે બધું મને સોંપી દીધું. મારા સમર્પણનું પરિણામ આ પ્રત્યાર્પણ હતું. હું ધન્ય થઈ ગઈ. ભલું થાજો દાદાજી, જેમણે મને જીવનમંત્ર આપ્યો. હવે આ બંગલો, તિજોરી, દસ્તાવેજો, પાસબુકો વગેરે કોઈ પુરુષનું ન હતું પણ મારા પતિનું હતું અને મારા સમર્પણથી અને એમના પ્રત્યાર્પણથી અમે પતિ-પત્ની જ માત્ર ન હતાં પણ દંપતી હતાં. એટલે આ બંગલો વગેરે બધું મારું થઈ ગયું હતું. અહો, શું સમર્પણનું સુખ અને પરિણામ!' ઉપરની સાચી ઘટના અસંખ્ય સ્ત્રીઓની કથા છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ સમર્પિત થઈને પ્રત્યાર્પણથી કૃતકૃત્ય બની જતી હોય છે. આ રાજમાર્ગ છે. મોટા ભાગની પ્રજા આ માર્ગે ચાલીને સુખી થતી હોય છે.

2. આશ્રિત સ્ત્રી

બધી સ્ત્રીઓ જો સમર્પિત થઈ શકતી હોત તો પ્રવચન અહીં જ પૂરું થઈ જાત, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના કારણે, પતિના કારણે અથવા સમાજના કારણે સમર્પિત જીવન મેળવી શકતી નથી. આવી સ્ત્રીઓ કોઈ ને કોઈનો આશ્રય લઈને જીવન જીવતી હોય છે. આવી સ્ત્રીઓને આશ્રિત સ્ત્રી કહેવાય.

પોતાના સ્વભાવથી કે વ્યવહારથી પતિમાં ન સમાઈ શકનાર અથવા પતિના દુષ્ટ સ્વભાવથી કે કુવ્યવહારથી ત્રાસી જઈને અથવા પતિ દ્વારા ત્યાગ કરવાથી ત્યક્તા બનેલી સ્ત્રી પોતાના પિયરમાં મા-બાપ કે ભાઈ-ભાભીના ત્યાં જીવન વિતાવે તો તે આશ્રિત સ્ત્રી છે. આવી જ રીતે વિધવા થઈને માતા-પિતા વગેરેના આશ્રયમાં જીવન જીવનારી સ્ત્રી પણ આશ્રિત સ્ત્રી છે. આવી જ રીતે ખોડખાંપણ કે ધનના અભાવે લગ્ન ન થઈ શકવાના કારણે આજીવન કુંવારી રહેનાર સ્ત્રી આશ્રિત સ્ત્રી છે. તેને પરાધીન થઈને રહેવું ગમતું નથી. પણ તે સિવાય તેના માટે બીજો માર્ગ પણ નથી, કારણ કે સમાજની રૂઢિઓ તેને ત્યક્તા, વિધવા કે અવરુદ્ધ તો જોઈ શકે છે, પણ પુનર્લગ્ન કરીને નવા અથવા જૂના પતિ સાથે ફરતી નથી જોઈ શકતી.

કેટલીક વાર પતિ-પત્ની બન્ને એકબીજાંને ચાહતાં હોય, સાથે રહેવા માગતાં હોય પણ સામાજિક કુરૂઢિઓના કારણે સગાં મા-બાપ દ્વારા જ તેમનું દામ્પત્ય અવરોધાયું હોય અને સ્ત્રીને આશ્રિત જીવન જીવવું પડતું હોય. જેમકે, કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં સાટાં-પેટાં કરવાનો રિવાજ હોય છે. મોટા ભાગે કન્યાઓની અછતથી આવો રિવાજ પ્રચલિત થતો હોય છે. કન્યાના બદલે કન્યા આપવી પડે. એક પક્ષે કન્યા હાજર ન હોય તો વચન આપવાનું કે કન્યા થશે ત્યારે તેમને આપીશું. કેટલીક વાર તો આપેલી કન્યાથી થનારી કન્યા પાછી મેળવવાના કોલ-કરાર થયા હોય. આ રિવાજથી ભયંકર કજોડાં થતાં હોય છે અને અવરોધ પણ થતા હોય છે.

માનો કે બદલામાં કન્યા લેવાની શરતે એક ભાઈએ બીજા માણસને પોતાની કન્યા પરણાવી. પાંચ-દશ વર્ષ વીતી ગયાં, બે-ચાર બાળકો પણ થઈ ગયાં. હવે બદલામાં કન્યા લેવાનો સમય આવ્યો, કારણ કે પોતાના પક્ષનો વર મોટો થયો છે, સામા પક્ષે કન્યા પણ મોટી થઈ છે. પણ કન્યાનો બાપ વચનમાંથી ફરી જાય છે. કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત કરીને તે કન્યા આપતો નથી એટલે છેવટે પેલો મુરતિયાવાળો દશ વર્ષ પહેલાં પરણાવેલી પોતાની કન્યાને પાછી બોલાવી લે છે. બાળકો સહિત તે કન્યા બાપના ઘરની આશ્રિત થાય છે. તેનો પતિ તેને ચાહે છે, તે પતિને ચાહે છે, પણ સાટાં-પેટાંના રિવાજે તેમના દામ્પત્યજીવનને અવરુદ્ધ કર્યું છે. આ અવરોધ વર્ષો સુધી, અરે, કેટલીક વાર તો જીવનભર ચાલતો હોય છે. કેટલીક વાર બદલામાં મેળવવાની કન્યા બહુ મોટી ઉંમરના વર સાથે પરણાવી દેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ રીતે સમાજની કુવ્યવસ્થાથી ઘણાં નિર્દોષ જીવન ધૂળધાણી થઈ જતાં હોય છે. આવા રિવાજો એ ઈશ્વરીય અપરાધ છે.

ત્યક્તા કે વિધવા સ્ત્રી જ માત્ર આશ્રિત સ્ત્રી નથી હોતી, ઘણી વાર સધવા સ્ત્રી પણ પોતાના પતિના જ ઘરમાં આશ્રિત સ્ત્રી બની જતી હોય છે.

લગ્નજીવનની નિષ્ફળતા પછી સામાજિક અથવા કૌટુમ્બિક પ્રતિષ્ઠાના કારણે પતિ-પત્ની છૂટાં ન થઈ શકતાં હોય, તેમ સમર્પણ-પ્રત્યાર્પણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતાં ન હોય ત્યારે સ્ત્રી, પોતાના પતિને ત્યાં જ રહે, પણ આશ્રિત સ્ત્રી તરીકે, પત્ની તરીકે નહિ. તેના ખાવા-પીવાનું,

વસ્ત્ર-રહેઠાણ વગેરે બધું પતિ દ્વારા મળે, પણ કાં તો તે દયાની ખાતર મળે કાં તો કૌટુમ્બિક કે સામાજિક દબાણથી મળે. બન્ને એક જ ઘરમાં રહેતાં હોવા છતાં બંને વચ્ચે કરોડો માઈલનું અંતર પડી ગયું હોય. 'તને શું દુઃખ છે? બધું તો મળે છે' આવા કથનથી તેને ચૂપ રખાતી હોય છે. ખરેખર તેને પતિ સિવાય બાકી બધું મળતું હોય છે. આવી ભગ્ન અરમાનવાળી સ્ત્રી આશ્રિત થઈને પણ ભવિષ્યમાં કદાચ સુકાયેલા વૃક્ષને નવી કૂંપળો ફૂટશે તેવી આશાએ જીવન જીવતી રહે, પણ જો તેની જગ્યાએ કોઈ સ્ત્રી સજ્જડ રીતે ગોઠવાઈ ગઈ હોય તો તેના માટે જીવન નિરાશા અને નિસાસામાત્ર થઈ જાય. તે નથી છોડી શકતી કે નથી જોડી શકતી. જો નિષ્ફળ લગ્નજીવનને છોડીને પોતાને યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે અન્યત્ર જોડી શકે તો કદાચ તેનું જીવન સુખી થાય, પણ તેવું કરી નથી શકતી એટલે તેને જીવનભર પોતાના જ ઘરમાં આશ્રિત સ્ત્રી જેવું જીવન જીવવું પડતું હોય છે. ત્યક્તા અને વિધવા કરતાં પણ તે વધુ દુઃખી તથા સળગતી હોય છે.

એટલું યાદ રહે કે સમર્પિત સ્ત્રીને પણ જો પતિનું પૂરું પ્રત્યાર્પણ ન મળ્યું હોય તો જેટલા અંશમાં પ્રત્યાર્પણ ઓછું તેટલા અંશમાં તે સ્ત્રી પણ લગભગ આશ્રિત સ્ત્રી જેવી થઈ જશે. પતિ જો વહેમી, લોભી, સ્વાર્થી, અવિશ્વાસુ, ક્રૂર કે અધમ પ્રકૃતિનો હશે તો સમર્પિત સ્ત્રી પણ પ્રત્યાર્પણ પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે, કારણ કે સામેનું પાત્ર અયોગ્ય છે. બે યોગ્યતમ પાત્રોનું મિલન લગ્નજીવનની દિવ્યતા મેળવી શકે, બે અયોગ્યતમ પાત્રોનું મિલન લગ્નજીવનની દિવ્યતા તો ન મેળવી શકે, પણ એકબીજાની અયોગ્યતાથી ટેવાઈને ગાડું ગબડાવ્યે રાખે, પણ એમાંથી એક યોગ્યતમ અને બીજું પાત્ર અયોગ્યતમ હોય તો યોગ્યતમ પાત્રને ડગલે ને પગલે વિડંબના જ વિડંબના ભોગવવી પડે. આવાં કજોડાંને લગ્નસંસ્થાની સૌથી મોટી ઉધાર બાજુ કહી શકાય.

3. સ્વાશ્રિત સ્ત્રી

પુરુષ જેમ સ્વાશ્રિત હોય છે, તેમ સ્ત્રી પણ સ્વાશ્રિત હોઈ શકે તે વાત પ્રાચીનકાળના લોકો માનવા તૈયાર ન હતા. એટલે તેમણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ઉપર કડક પ્રતિબંધ મૂક્યો. પિતા કુમારાવસ્થામાં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે, પતિ યુવાવસ્થામાં રક્ષણ કરે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષણ કરે, પણ કદીય સ્ત્રી સ્વતંત્ર ન થઈ શકે.

'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ' (મનુસ્મૃતિ). સ્વતંત્ર થયેલી સ્ત્રીઓ બગડી જતી હોય છે, ભ્રષ્ટ થઈને તે પૂરા સમાજને ભ્રષ્ટ કરી નાખતી હોય છે માટે તેમને હંમેશાં અંકુશમાં રાખવી એટલું જ નહિ, આર્થિક રીતે પણ તેમને પરાધીન રાખવી. આ જ કારણસર બાપની મિલકતમાં કે પતિની મિલકતમાં પણ સ્ત્રીનો ભાગ નહિ, અને હોય તો નામમાત્રનો જ હોય. સમર્થ પતિની સ્ત્રી પણ જો વિધવા થાય તો પતિની મિલકત દિયર-જેઠ વગેરેના વહીવટમાં જાય. જો તેને પુત્રો હોય તો તે મોટા થાય ત્યારે મિલકત મળે. ત્યાં સુધી તેણે દિયર-જેઠ વગેરે પાસેથી લાવી લાવીને ઘરખર્ચ નિભાવવાનો. મિલકત આપવી જ ન પડે, અથવા તેને નિભાવવી પણ ન પડે એટલા માટે પતિના શબ સાથે જ તેને સતી બનાવી દેવાની, જેથી કાયમનો કાંટો જાય. કદાચ આવી ગણતરી પણ રહેતી હશે. જે હોય તે, પણ ધર્મ અને ભવ્ય સંસ્કૃતિના નામે સ્ત્રીને હંમેશાં પરાધીન—આશ્રિત—બનાવી દેવાઈ હતી. આજે પણ વિશ્વના બહુ મોટા ભાગમાં સ્ત્રીની આ જ દશા જોવા મળે છે. જ્યાં જ્યાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો છે ત્યાં સામાજિક નિયમો બદલાયા છે. સ્ત્રી ભણતી, કમાતી થઈ છે. ઘર બહાર નીકળવું, જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નોકરી કરવી, લગભગ પુરુષ જેટલી જ કમાણી કરવી વગેરે દ્વારા તે સ્વાશ્રયી બને છે. તે પોતાનું મકાન રાખીને એકલી રહી શકે છે. માતા-પિતાની કે ભાઈ-ભાભીની હવે તેને ઓશિયાળ નથી, કારણ કે તે સ્વાશ્રયી બની છે. ત્યક્તા કે વિધવા થઈને 'અરેરે, હવે મારું શું થશે' તેની તેને ચિંતા નથી, કારણ કે તે સ્વાશ્રિત છે. બે પૈસા કમાઈ શકે છે તથા પોતાનો ભાર પોતે ઉપાડી શકે છે.

પોતાની કન્યાને જરૂર પડ્યે સ્વાશ્રિત થઈને રહી શકવાની ક્ષમતા આપવી તે કન્યા પ્રત્યેનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ વહાલ છે. તે જ સાચો દહેજ છે. જીવનભર તે ડૂસકાં ભરતી રહે, લાચારી અને મજબૂરીના સંપુટમાં પિસાતી રહે તેવી દશા કરી મૂકનાર માતા-પિતા તેનાં શત્રુ જ કહેવાય. સોનાચાંદીના દહેજ કરતાં સ્વાશ્રયનો દહેજ ઉત્તમ તથા સાચો છે.

સ્વાશ્રય, માત્ર ત્યક્તા, વિધવા કે કુંવારી સ્ત્રી માટે જ જરૂરી નથી, સધવા સ્ત્રી માટે પણ તે જરૂરી છે. પતિની સાથે તે પણ ઘરના આર્થિક ભારને ઊંચકવામાં મદદરૂપ થાય તો તે યોગ્ય જ છે. ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ તેને ગોંધી રાખવાનું નામ મર્યાદા ન કહેવાય. સરખી રીતે બે શબ્દો બોલતાં પણ ન આવડે તેટલી બિનઆવડતવાળી રાખી મૂકવાનું નામ સંસ્કૃતિ ન કહેવાય. સંપર્કમાત્રથી તે ભ્રષ્ટ થઈ જશે તેવી ધારણા, પૂરી સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે હીન વૃત્તિનું પ્રદર્શન છે. પુરુષો ક્યાં ભ્રષ્ટ નથી થતા? સ્ત્રી માટે જ બધી ભ્રષ્ટતા ક્યાંથી આવી ગઈ?

પતિવ્રતાના આદર્શો ઉત્તમ છે, હોવા જ જોઈએ, પણ પત્નીવ્રતની પણ કાંઈક તો વાત હોવી જોઈએ ને? સ્ત્રીને સ્વાશ્રિત થતી અટકાવવા ધર્મ કે સંસ્કૃતિનું બહાનું વચ્ચે આવવું ન જોઈએ. જો ધર્મ કે સંસ્કૃતિ સ્ત્રીને પરાધીન જ રાખવા માંગતી હોય તો તે પુરુષોનું સ્થાપિત હિત જ કહેવાય. જે ધર્મમાં સ્ત્રીઓના હકો તથા વિકાસ રુંધાયા હોય, ડગલે ને પગલે તેમને અન્યાય કરાયો હોય તે ધર્મ ઓછામાં ઓછું સ્ત્રીઓ માટે તો કલ્યાણકારી ન જ થઈ શકે.

વિશ્વભરમાં જ્યાં જ્યાં સ્થાપિત હિતોવાળો ધર્મ ઢીલો થયો ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ શુદ્ધ પ્રાણવાયુ લેતી થઈ શકી છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવામાં શિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક વિકાસે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. જ્યાં હજી પણ સ્ત્રીશિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ નથી થઈ શક્યો ત્યાં સ્ત્રી—ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ગોની સ્ત્રીઓ—સ્વાશ્રિત નથી થઈ શકી. પછાત વર્ગોની સ્ત્રીઓને મહેનત-મજૂરી કરીને પેટિયું ભરવાનું હોવાથી તે આર્થિક રીતે દુ:ખી હોવા છતાં ઉચ્ચ વર્ગોની સ્ત્રીઓની તુલનામાં અધિક સ્વાશ્રિત તથા સ્વતંત્ર છે. શિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક વિકાસના કારણે સ્ત્રીઓ સ્વાશ્રિત થઈ શકી છે. તે હકીકત હોવા છતાં, જેમ બધાં ક્ષેત્રોની ઉધાર બાજુ હોય છે તેમ સ્વાશ્રિત સ્ત્રીજગતની થોડી ઉધાર બાજુ પણ છે.

સ્વાશ્રિત સ્ત્રી જીવનની ગંભીરતાને ન સમજી શકે તો તેની સ્વાશ્રયી સ્થિતિ તેને અધિક સ્વતંત્ર અને અંતે સ્વચ્છંદી થવા પણ પ્રેરક બનતી હોય છે. કુટુંબનો, વડીલોનો તથા પોતાના પતિનો સાથ તે જીવનની સૌથી મોટી ઓથ છે, બળવાન કવચ છે. જો તેને કાયમ રાખવું હોય તો યોગ્ય સીમાડાઓમાં બદ્ધ થવું જ જોઈએ. પ્રેમ કદી બંધન વિનાનો હોતો જ નથી. પોતાનું બંધન બીજી વ્યક્તિ તથા બીજી વ્યક્તિનું બંધન પોતે સુખપૂર્વક સ્વીકારે ત્યારે પ્રેમ નિષ્પન્ન થતો હોય છે તથા ટકતો હોય છે. મુક્ત પ્રેમ હોઈ શકે જ નહિ. હા, મુક્ત વાસના હોઈ શકે. જ્યાં તરસ લાગી ત્યાં પાણી પી લીધું અને જ્યાં ભૂખ લાગી ત્યાં જે મળ્યું તે અને જેવું મળ્યું તેવું જમી લીધું—આ ક્ષણિક સંબંધો છે. ચંચળ અને સતત પરિવર્તન પામતા સંબંધો છે, આમાં મુક્તિ નથી પણ રોજની પરાધીનતા, અસ્થિરતા, અનિશ્ચિતતા અને અવિશ્વસનીયતા છે.

જીવનનું સૌથી મોટું સુખ સ્થિર વિશ્વાસ અને વફાદારી છે. વફાદારી આપીને વફાદારી પામનાર નિશ્ચિંત જીવન જીવી શકતો હોય છે. પ્રેમનું બંધન આવી ભૂમિકાનું નિર્માણ કરતું હોય છે. બંધન વિનાની વાસના, અતૃપ્તિની જ્વાળાઓથી પ્રથમ તો સ્વતંત્રતાની ભ્રાન્ત અનુભૂતિ કરાવતી હોય છે. પણ ઘણું દાઝી ગયા પછી (એટલું કે ફરીથી લીલું ન થઈ શકે) વ્યક્તિને ભાન થતું હોય છે કે તે સ્વતંત્ર ન હતી પણ સ્વચ્છંદ હતી. એવી સ્વચ્છંદતાના લપસણા ઢાળ ઉપર લપસવામાં તો થોડો સમય મજા લઈ શકાય, પણ પછી પછડાટોની વેદના સિવાય કાંઈ બચે નહિ.

સ્વાશ્રિત સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક સ્વચ્છંદી પણ થઈ જતી હોય છે. પતિની પરાધીનતા પ્રત્યે ઘોર અણગમો હોવાથી તે પરણવાનું જ ટાળી દે. આદર્શ કુંવારાપણું જો પાળી શકાય તો તેમાં વાંધો ન હોવો જોઈએ. પણ પતિનો અસ્વીકાર કરીને પુરુષનો, અરે કેટલીક વાર પુરુષોનો, સ્વીકાર કરવો તે આદર્શ કુંવારાપણું ન કહેવાય. બીજી બાજુ, બંધન વિનાના સંબંધો ગમે તેટલા હોય પણ તે અંતે વ્યક્તિને એકાકી-અસહાય અને હૃદયના ખાલીપણાથી ભરી દેતા હોય છે. મનગમતા નવા નવા સંબંધો વિકસાવવા જૂના સંબંધોને તણખલાની માફક તોડી-ફોડી નાખવા અને અંતે સ્વયં ચારે તરફથી અવિશ્વસનીય બનીને હડધૂત થઈ જવું: આવી વ્યક્તિઓની ઉત્તરાવસ્થા દયનીય બની જતી હોય છે.

સ્વાશ્રિત સ્ત્રી જ્યારે સ્વચ્છંદી બને છે ત્યારે તેના ઉદાહરણથી જુનવાણી માણસો તમામ સ્વાશ્રિત સ્ત્રીઓ માટે ખોટી ધારણાઓ દૃઢ કરે છે. સ્ત્રીને પરાધીન—નિયંત્રિત—રાખવી જોઈએ તેવી તેમની માન્યતાને પુષ્ટ કરવા પેલી સ્વચ્છંદી સ્ત્રીનું ઉદાહરણ આપતા હોય છે, એટલે સ્વાશ્રિત સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીજગતના હિત માટે પણ જીવનની ગંભીરતા સ્વીકારવી જોઈએ. આ ભયસ્થાનોથી મુક્ત રહેવા તથા જીવનને સુખી બનાવવા લગ્નસંસ્થાના આદર્શો સ્વીકારવા હિતાવહ છે.

પોતે યોગ્ય પાત્ર મેળવી તાણા અને વાણાની માફક પરસ્પરમાં વણાઈને એક—અતૂટ—વસ્ત્ર બની જવું કલ્યાણકારી છે. યાદ રહે, એકલો તાણો કે એકલો વાણો વસ્ત્ર ન બની શકે. બન્ને એકબીજામાં જેટલા ગાઢ વણાય તેટલું જ સુદૃઢ વસ્ત્ર બને. સ્વાશ્રિત રહીને પણ એ શક્ય છે. સ્વાશ્રિતપણાની અનુભૂતિ કરવા સૌનો ત્યાગ કરવો જરૂરી નથી, હિતાવહ પણ નથી. પોતાના ઘર અને સંસાર પ્રત્યે કર્તવ્યપૂર્ણ મમતાની ભાવનાથી ઘરને સ્વાશ્રયી બનાવવા સ્ત્રી, પતિની સહયોગી થઈ શકે. બન્ને ઘરનું ધૂંસરું સાથે ખેંચી શકે અને પોતાના સંસારને

વધુ સુખી બનાવી શકે.

4. નિરાશ્રિત સ્ત્રી

સ્ત્રીનો ચોથો પ્રકાર નિરાશ્રિત સ્ત્રીનો છે. એવી કેટલીયે સ્ત્રીઓ હશે જેમને ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી સિવાય કોઈનો પણ આશ્રય કે આધાર નથી હોતો. તે બિચારી સમર્પિત થઈને પતિપ્રિય ન થઈ શકી. પોતાના, સમાજના કે પતિના વાંકે તેને પતિનું ઘર છોડવું પડ્યું, અથવા વિધવા થઈને પતિ તો ગુમાવ્યો પણ સાથે સાથે ઘરનો આશ્રય પણ ગુમાવ્યો. આવી સ્ત્રીને પિયરમાં પણ કોઈ આશ્રય નથી. માતા-પિતા કે ભાઈ વગેરે કાં તો છે જ નહિ, અથવા છે તો નૂર વિનાનાં છે. તે પોતે જ પોતાનું ગાડું નથી ખેંચી શકતાં એટલે પુત્રી કે બહેનને આશ્રય નથી આપી શકતાં. સમાજના રિવાજના કારણે તે પુનર્લગ્ન કરી શકતી નથી, તેની પોતાની શારીરિક અને સ્વભાવગત સ્થિતિના કારણે કોઈ તેને સ્વીકારવા તૈયાર નથી અથવા એક વાર સખત દાઝેલી, હવે વારંવાર દાઝવાના ભયથી તે પોતે જ લગ્નવેદીની જ્વાળાઓથી દૂર ભાગે છે. સૌ સૌનાં પોતપોતાનાં અલગ-અલગ કારણો હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાન વિના અથવા છતા સંતાને નિરાશ્રિત થનારી પણ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ હોય જ છે.

કોઈ પણ કારણસર પુરુષ જ્યારે નિરાધાર બને છે, ત્યારે તેને માત્ર પેટ ભરવાનો તથા પડ્યા રહેવાનો જ પ્રશ્ન હોય છે. પેટ ભરવા માટે આ દેશમાં અન્નક્ષેત્રો તથા ભિક્ષાવૃત્તિનું સરળ સાધન છે. રાત ટૂંકી કરવા ફૂટપાથ, રેલવે-પ્લૅટફૉર્મ, ધર્મશાળાઓ વગેરે સાધનો છે. એટલે કોઈ પણ નિરાધાર પુરુષ થોડાંક કષ્ટો સાથે જીવન જીવી શકે છે, પણ જ્યારે કોઈ સ્ત્રી નિરાધાર બને છે ત્યારે તેના માટે સૌથી મોટો પ્રશ્ન સ્વરક્ષાનો છે. જો તેનામાં થોડી પણ ચમક હોય તો, લુખ્ખાઓ અને બીજાં તત્ત્વો તેને પોતાને આધીન થવા ફરજ પાડતાં હોય છે. આધાર વિનાની નિરાધાર સ્ત્રી આવાં અનિષ્ટો સામે શારીરિક તથા માનસિક એમ બંને રીતે લાંબો સમય ટક્કર લઈ શકતી નથી અને એક બે વાર પરાજિત થયા પછી, પરાજય તેનું જીવન બની જાય છે.

કોઈ વૃંદાવન કે કાશીની યાત્રા કરજો અને જોજો કે ત્યાં સેંકડો, કદાચ હજારો બંગાળી વિધવાઓ લગભગ નિરાધાર સ્થિતિમાં જીવન પસાર કરી રહી છે. મોટા ભાગે ઊંચા વર્ગની આ સ્ત્રીઓ વિધવા થઈને જીવન માટેનો કોઈ આધાર ન રહેતાં અહીં આવે છે. ભજનાશ્રમ જેવી ભક્તિસંસ્થા તેમની પાસેથી શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરાવડાવી થોડી સહાયતા આપે છે. આ થોડી સહાયતા તથા બાકીની ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન ખેંચવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. હિંદુઓનો ઉચ્ચ વર્ગ વિધવાવિવાહમાં માનતો નથી. કુંવારી કન્યાઓને પરણવા માટે પણ જ્યાં વરપક્ષ તરફથી ત્રાસદાયી પૈઠણ લેવાતું હોય ત્યાં પૈઠણ વિનાની વિધવા પરણવા કોણ તૈયાર થાય? બીજી તરફ એક જ સ્ત્રી પરણવાનો નિયમ વધારાની સ્ત્રીઓ માટે નિશ્ચિત શૂન્યતા સર્જે છે.

માણસની પ્રથમ આવશ્યકતા અન્ન છે. પણ માત્ર અન્નથી જ જીવન કૃતકૃત્ય થઈ જતું નથી. જીવન લાગણીઓને ઝંખે છે તથા કુદરતી આવેગોને ઠારવા તરફડે છે. જ્યારે એક દિશામાં માત્ર શૂન્ય જ શૂન્ય દેખાય છે ત્યારે તેને બીજી દિશા તરફ અનિચ્છાએ પણ પગલાં ભરવાં પડે. આ બીજી દિશા એક જ સ્ત્રી પરણવાના નિયમથી મુક્ત છે. સામાજિક કુલીનતાના ભારથી પણ લગભગ મુક્ત છે. નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓ હતાશ થઈને તે તરફ ખેંચાઈ જાય કે ખેંચી લેવામાં આવે તે અશક્ય નથી. હિંદુ પ્રજા ધર્મ તથા સમાજની રચના-માન્યતાઓ દ્વારા દુર્બળ થયેલી પ્રજા છે. દિનપ્રતિદિન તેની દુર્બળતા ચારે દિશામાં પ્રસરી રહી છે. તે પોતાનાં જ માણસોને અસ્પૃશ્યતા તથા અસમાનતાના વ્યવહારથી સાચવી નથી શકતી, એમ પચાવી પણ નથી શકતી. નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓ ક્યાં જાય? શું કરે? જો તે વિધર્મીઓ તરફ ખેંચાઈ જાય તો કોનો વાંક?

આપણે પરલોકપ્રેમી જીવો છીએ, એટલે લગભગ જીવનના બધા જ પ્રશ્નોનું સમાધાન પરલોકની દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ. આવાં નિરાધાર સ્ત્રી-પુરુષો માટે સાધુ-સાધ્વી થઈ જવાનું એક સુંદર મજાનું આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર આપણે ખોલ્યું છે. એક તરફ નિરાધારત્વમાંથી મુક્તિ તો બીજી તરફ પરલોક પણ સુધરે. સાધુવર્ગમાં થોડાક ટકા ખરેખર વૈરાગ્યથી—સામર્થ્ય હોવા છતાં—સાધુ થનારા છે જ, પણ બીજો કેટલોક વર્ગ આજીવિકા તથા જીવનના અન્ય પ્રશ્નોથી છૂટવા આ તરફ આવનારો પણ છે. સાંસારિક પ્રશ્નોથી મૂંઝાઈને વૈરાગ્યમાર્ગ તરફ વળનારામાંથી પણ ઘણા સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના હોય છે અને વૈરાગ્યને દીપાવી જાણતા હોય છે. પણ કોઈ બધા જ એવા નથી હોતા. મોટા ભાગના વૈરાગ્ય વિનાના, અરે કેટલાક તો રાગવાળા પણ હોય છે.

આ બાબતમાં ખરેખર તો તેમના દોષ કરતાં તેમને દીક્ષા આપનારનો વધુ દોષ કહેવાય. વૈરાગ્ય વિના પરિસ્થિતિવશ દીક્ષા લેનાર અને દીક્ષાને નહિ દીપાવનાર તો થોડા હોય છે, પણ વૈરાગ્યદીક્ષાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરાવનાર, ખેંચનાર, લલચાવનાર અને ફસાવનાર ઘણા હોય છે. કોઈ કુમળા ભોળા લાચાર જીવનને બરબાદ કરી નાખવાની આ પ્રવૃત્તિને ધિક્કારવાની જગ્યાએ પ્રજા અહોભાવથી નિહાળે અને માને કે 'ઈકોતેર પેઢીનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો.' આ પરલોક પ્રત્યેના રાગનું પરિણામ છે. ખરેખર તો આવા નિરાધાર માણસોને આધાર મળે તથા તે સાચું જીવન પામે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જોકે વૈરાગ્યના ક્ષેત્રમાં વૈરાગ્યહીન માણસોનો પ્રવેશ ન થવો ઘટે, પણ તેથી જો નિરાધાર માણસોને જીવન જીવવાનો આધાર મળતો હોય તો તેને ચલાવી લેવું જોઈએ. પ્રત્યેક ગુરુને શિષ્યોનું મોટું ટોળું જોઈએ. વૈરાગ્યના—સમજણપૂર્વક વૈરાગ્યના—ક્ષેત્રમાં આવનારનું ટોળું ન હોય. તે તો બહુ જ થોડા હોય. તો હવે ટોળું કરવું ક્યાંથી! એના માટેનું ક્ષેત્ર છે નિરાધારતા, અર્ધનિરાધારતા કે પછી દિશાશૂન્યતા. આ રીતે આપણે પ્રજાના એક પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા સદીઓથી મથી રહ્યા છીએ. મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી કોઈ બીજો ઉત્તમ માર્ગ ન નીકળે ત્યાં સુધી આ માર્ગ ખોટો નથી.

જે જ્ઞાતિઓમાં પુનર્લગ્નો થાય છે, કન્યાને યોગ્ય ઉંમરે પરણાવી દેવાય છે તથા કામકાજ કરવામાં લાજમહેણું નથી મનાતું તેવી જ્ઞાતિઓમાં નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓ ઓછી હોય છે, પણ જ્યાં પુનર્લગ્નો નથી થતાં, મોટી ઉંમરે પણ જ્યાં લગ્નજીવન આપી શકાતું નથી, કામકાજ-મહેનત-મજૂરી કરવામાં જ્યાં નાનમ મનાય છે ત્યાં નિરાશ્રિત કે અર્ધનિરાશ્રિત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધુ હોય છે.

જો સામાજિક તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણને બદલવામાં આવે તો નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું કરી શકાય છે. તેઓને આર્થિક રીતે સ્વાશ્રયી કરવી તે તો મહત્ત્વનું છે જ, પણ સાથે સાથે તેમને લાગણી તથા હૂંફ મળે તેવી સમાજવ્યવસ્થા કરવી એ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય છે.

5. તિરસ્કૃત સ્ત્રી

સ્ત્રીઓનો સૌથી છેલ્લો તથા દયનીય પ્રકાર તે તિરસ્કૃત સ્ત્રીઓનો છે. પોતાની ભૂલોથી કે બીજાની ભૂલોથી ઘણી સ્ત્રીઓને જીવનભર તિરસ્કૃત થઈને રહેવું પડતું હોય છે. સમાજે નિશ્ચિત કરેલાં મૂલ્યોથી જો પુરુષ વિચલિત થઈને ચાલે તો તેને બહુ વાંધો ન આવે. પણ કોઈ સ્ત્રી અને તે પણ ઉપરના વર્ગની સ્ત્રી જરાક પણ વિચલિત થઈ જાય તો તે તિરસ્કારને પાત્ર બની જાય. તિરસ્કૃત થવાનાં કારણો તો અનેક છે, પણ સૌથી પ્રબળ કારણ યૌનસંબંધ છે. પુરુષના આવા અઘટિત સંબંધને લોકો ચલાવી કે નિભાવી લે છે. સ્વયં પત્ની પોતાના પતિના આવા સંબંધને ચલાવી લે છે. પણ જો સ્ત્રી આવો સંબંધ ધરાવે તો તેના માટે આકાશ જ તૂટી પડે.

વર્ષો સુધી અહલ્યાને તિરસ્કૃત થઈને રહેવું પડ્યું. એ તો રામ મળ્યા અને સમાજ-સ્વીકૃતિ મળી. જો રામ ન મળ્યા હોત તો અહલ્યાનું નામ પાંચ સતીઓમાં ન હોત પણ તિરસ્કૃત સ્થાને જ હોત. પણ બધી જ અહલ્યાઓને કાંઈ રામ મળતા નથી. હા, ધોબીઓ જોઈએ તેટલા મળે છે, જે સીતા જેવી સીતાને પણ તિરસ્કૃત કરાવી મૂકે. જે રામે, દૂષિત થયેલી અહલ્યાને પણ તેના ગૌરવભર્યા મૂળસ્થાને સ્થાપી દીધી તે રામ અગ્નિપરીક્ષામાં શુદ્ધ સિદ્ધ થયેલી સીતાને તિરસ્કૃત થતાં રોકી ન શક્યા. અહલ્યાના પક્ષમાં પ્રતિકૂળ લોકમત હતો તેને અનુકૂળ કરી શકાયો તો સીતાજીના પક્ષમાં એવું કેમ ન કરાયું? વિદ્વાનો પાસે અનેક ઉત્તરો છે, પણ તે શ્રીરામની મહત્તાને રક્ષવા માટેના છે. સીતાજીની હૃદયવેદનાને વાચા આપનારા અને ન્યાય આપનારા ઉત્તરો ક્યાં છે? નિર્દોષ સીતાજી પણ અંતિમ જીવન તિરસ્કૃત થઈને જીવતાં રહ્યાં.

અયોધ્યાની પ્રજા, મંત્રીઓ, સાસુઓ અને દિયરોમાંથી કોઈ સીતાજીનો પક્ષકાર થયું નથી દેખાતું. એવું લાગે છે કે સોના જેવી સ્ત્રી પણ જો કલંકિત થઈને તિરસ્કૃત થઈ જાય તો તેના પક્ષે કોઈ રહેતું નથી. સમાજની સ્થિતિ એવી છે કે કલંકિતનો પક્ષ લો તો તમે પોતે જ કલંકિત થાવ. તિરસ્કૃતનો પક્ષ લો તો તમે પોતે તિરસ્કૃત થાવ. તિરસ્કૃત પ્રત્યે કદાચ બહુ લાગણી થઈ આવે તો લક્ષ્મણની માફક થોડું મન બાળી લેવાનું, 'અરે… રે, બિચારી…' બસ, વાત પતી ગઈ.

તિરસ્કૃત થઈ જવાની હવાનું દબાણ ભારતમાં એટલું પ્રબળ છે કે લોકોને—મોટા ભાગે સ્ત્રીઓને—સતત રહસ્યપૂર્ણ જીવન જીવવું પડતું હોય છે. પોતે પકડાઈ ન જાય અથવા પોતાના ઉપર કોઈ આંગળી ન ચીંધે એટલા માટે સતત ભયમાં જીવન જીવવું પડતું હોય છે. કલંકના કાળા કૂચડા લઈને ઘરે ઘરે, શેરીએ શેરીએ, ચૌટે ચૌટે, અરે દેવમંદિરના ઓટલે પણ લોકો ઊભા હોય છે. બહુ જ સરળતાથી કોઈ વ્યક્તિને 'ચારિત્ર્યહીન'નું લેબલ લગાવી શકાય છે. સાંભળનારા જરા પણ પૂરી તપાસ કર્યા વિના તરત જ આવી વાતો માની લેતા

હોય છે. 'હા…હો… સાચી વાત છે.' અને પછી આવી વાતોનો વંટોળિયો ઠેઠ આકાશ સુધી ઘૂમરીઓ લેવા લાગે છે. જોતજોતામાં એક વ્યક્તિનું જીવન ધૂળધાણી થઈ જતું હોય છે. આમાંથી બચવા અહીં અનેક દંભો ઊભા કરાયા છે. જો કુંતાજી કર્ણની સાથે પકડાઈ ગયાં હોત તો તે મોટી અહલ્યા જ બન્યાં હોત. પણ તે સદ્‌ભાગી હતાં કે કર્ણને પેટીમાં મૂકીને નદીમાં પધરાવી શક્યાં. છેક કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં છેવટની ઘડીએ તેમણે ભેદ ખોલ્યો કે કર્ણ મારો પુત્ર છે. આજે પણ કેટલીયે કુંતાઓ તિરસ્કૃત થવાના ભયથી પોતાના વહાલા કર્ણોને પધરાવી દેતી હશે. જો સફળ થઈ ગઈ તો સતી અને જો પકડાઈ ગઈ તો કુલટા, તિરસ્કૃત. આપણી સ્થિતિ હવે એવી થઈ ગઈ છે કે લોકો પાપથી નથી ડરતાં પણ પકડાઈ જવાથી ડરે છે. ઘણી વાર તો અપાપને પાપ તથા અપુણ્યને પુણ્ય માની આપણે ચાલીએ છીએ. બીજી તરફ સાચા પાપને પાપ અને સાચા પુણ્યને પુણ્ય સમજી નથી શકતા. ધર્મ તથા સંસ્કૃતિની ભ્રાંતિપૂર્ણ વ્યાખ્યાથી આ ગોટાળો થયો છે. કશુંય પાપ કર્યા વિના કેટલાક ધર્મભીરુ લોકો પોતાને જીવનભર પાપી માને છે. સમાજ પણ તેમને પાપી ઠેરવે છે. આ રીતે તે માનસિક ક્લેશ અને ભય અનુભવે છે. બીજી તરફ ખરેખર પાપને લોકો પાપ માની શકતા નથી, કારણ કે પાપ-પુણ્યને સમજવાની દૃષ્ટિ જ શુદ્ધ તથા વિવેકી નથી.

આને કારણે સ્ત્રી-જીવનમાં કલંકિત થવાના તથા તિરસ્કૃત થવાના અસંખ્ય પ્રસંગો આવે છે. સ્ત્રી માતા હોય, પત્ની હોય, બહેન હોય કે દીકરી હોય, તેણે હંમેશાં પુરુષોએ નિર્ધારિત કરેલા માર્ગે જ ચાલવાનું હોય, તેમાં જો ભૂલ કરે તો તે તિરસ્કૃત થઈ જાય, અરે, મારી નાખે! અત્યાર સુધીમાં લાખો સ્ત્રીઓ પતિઓ, પિતાઓ, ભાઈઓ અને પુત્રોના હાથે કમોતે મરાઈ છે. દુઃખ એ છે કે રિબાવી રિબાવીને જિવાડવામાં કે પછી શંકા-કુશંકાથી હત્યા કરી નાખવામાં લોકો પાપ નથી સમજતા. ઊલટાનું મર્યાદા સાચવી, સંસ્કૃતિ બચાવી તેવી મિથ્યા ધારણામાં રાચે છે. પણ તેને શારીરિક તથા માનસિક રિબાતી બંધ કરી સુખમય જીવન જીવી શકે તેવી વ્યવસ્થાને અમર્યાદા કે કુસંસ્કૃતિ માને છે.

મને યાદ છે, એક પોલીસ ઑફિસરની કન્યા વીસ વર્ષે વિધવા થયેલી. એકાદ વર્ષ પતિસુખ ભોગવીને આવેલી કન્યાએ એકાદ વર્ષ તો જેમતેમ કરીને ખેંચી કાઢ્યું, પણ પછી તે વધુ ને વધુ લાચાર થઈને આવેગમાં તણાતી ગઈ. આખો દિવસ મેડાની બારીએ બેસીને આવતા-જતા પુરુષોને તે જોયા કરે. તેનો પિતા ભારે રુઆબદાર અને કડક ઑફિસર. એ જૂનો જમાનો એટલે આવા હાક વગાડતા ઑફિસરના બંગલા સામું પણ લોકો તાકી ન શકે. કોની હિંમત હોય કે પેલી બારીમાં બેઠેલી કન્યા સામું તાકી શકે!! પણ કન્યા તો એટલા મોટા વંટોળિયામાં ઊડતી હતી કે જો કોઈ મળે તો બારીમાંથી કૂદી પડવા તૈયાર હતી. ઑફિસર નિશ્ચિંત હતો પોતાના રુઆબ ઉપર, એટલે તે પોતાના ઘરને પૂર્ણરક્ષિત સમજતો હતો. તેને કોણ સમજાવે કે પ્રબળ વાસના ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં, ગમે તે રીતે ગાબડું પાડે છે. હજાર તોપો પણ ઝોકાં ખાતી રહી જાય છે. પેલી કન્યાનો નિરાશ થયેલો અને ભભૂકી ઊઠેલો કામ ઘરના પાળેલા જાનવર તરફ વળ્યો. બાપની નજરે પણ ચઢ્યો. બાપ તમતમી ઊઠ્યો—મારા ઘરમાં આવું માણસ!!! પોતાની ઉચ્ચતાના મોહભરેલા ખ્યાલે તેને આંધળો બનાવ્યો. પેલી કન્યાનું તેણે કાસળ કાઢી નાખ્યું. હાશ, હવે શાંતિ થઈ! મર્યાદાનું રક્ષણ થઈ ગયું, સંસ્કૃતિ બચી ગઈ!!! આવી તો આપણે કેટલીયે સંસ્કૃતિઓ બચાવીએ છીએ. મને લાગે છે કે તે ઠીક જ થયું. કારણ કે પેલી કન્યા માટે વર્ષો સુધી તિરસ્કૃત, હલકટ થઈને રિબાઈ રિબાઈને જીવવા કરતાં આ ક્રૂર છતાં શ્રેયસ્કર માર્ગ હતો.

મારી સમજણ પ્રમાણે જો તેની સ્થિતિને, કુદરતને, કુદરતી વ્યવસ્થાને લોકો અને તેનો પિતા સાચી રીતે સમજી શક્યા હોત તો તેને યોગ્ય પાત્ર સાથે પરણાવી દીધી હોત. તો તે એક આદર્શ પત્ની, માતા, પુત્રી કે બહેન બની હોત કે રહી શકી હોત. પણ ભ્રાંતિભર્યા મિથ્યા આદર્શોએ તેને ગૂંગળાવી, તેના પ્રત્યેક માર્ગને અવરોધ્યો અને અવરોધાયેલા વેગે ગાબડું પાડ્યું. આ ગાબડાનો કોઈ બચાવ ન હોય. તે સારું ન હતું પણ તેમ થવામાં તે પોતે એટલી દોષી નથી જેટલા દોષી પેલા અવરોધકો છે. અવરોધકોને પણ શું દોષ દઈએ? તેમના મસ્તિષ્કમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિના નામે વિકૃત ભ્રાંતિ ભરનારાઓ દોષી છે. આજે પણ હું પેલી કન્યાનો, ગળું દબાવવાથી જીભ બહાર નીકળી ગયેલો, ફાટી ગયેલી આંખોવાળો અને તણાઈ ગયેલી નસોવાળો ધ્રુજારી ઉપજાવનારો ચહેરો જોઉં છું અને નિસાસો નાખું છું. ફૂલ જેવા ખીલેલા અને લાડકોડથી ઉછેરીને મોટા કરેલા આવા હજાર ચહેરાઓ આપણે રગદોળી નાખ્યા છે. કેટલાંક સ્થાનોમાં તો પહેલાં અને આજે પણ કલંકિત સ્ત્રી-પુરુષોને પથ્થરો મારીને મારી નાખવામાં આવે છે. એ પથ્થરો મારનારા ધર્મરક્ષક (!!!) હાથોને ફાઇવ સ્ટાર હોટેલોમાં ધર્માતીત દશામાં જોઈ જાવ તો નવાઈ ન પામતા.

મેં પૂર્વે કહ્યું તેમ, આપણે પાપને પાપ નથી માનતા, પકડાઈ જવાને પાપ માનીએ છીએ. પકડાઈ જનારને સૌથી વધુ દંડ તો ન પકડાઈ જનારો પાપાત્મા જ દેતો હોય છે, કારણ કે તેને પોતાની ચુસ્ત ધાર્મિકતા બતાવવાનો અભરખો હોય છે. જુઓ, પથ્થરો મારતા પેલા ટોળાને જુઓ, સૌથી વધુ ઊંચા હાથ કરી બૂમો પાડતા પેલા માણસને જુઓ. ઓળખો છો ને તેને! તે આ ગામનો સૌથી મોટો કુકર્મી છે. કદાચ એટલે જ તે વધુ જોરથી પથ્થરો મારી રહ્યો છે. પેલી તરફ જુઓ, હજારો અહલ્યાઓનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીરામ છે. તેમણે કદી કોઈને પથ્થર માર્યા નથી, તેમની આંખોમાં કરુણા છે, માનવતા છે, પતિત મનાયેલાંનો તેઓ ઉદ્ધાર કરે છે. તેમને નવું અને તાજગીભર્યું જીવન આપે છે. એટલે તો તે 'પતિતપાવન સીતારામ' કહેવાય છે.

તિરસ્કૃત થઈને જીવન જીવનારી સ્ત્રીઓની દશા તો દયનીય છે જ, પણ તિરસ્કૃત થઈને આત્મહત્યા કે હત્યાનો ભોગ બનનારી સ્ત્રીઓની દશા તો અત્યંત દયનીય જ કહેવાય. મરવું એટલું ત્રાસદાયી નથી જેટલું આપણે માનીએ છીએ; અરે, યશ આપનારું મૃત્યુ તો ઉત્સવ જ કહેવાય, પણ કલંકિત થઈને મરવું એ તો મૃત્યુના ત્રાસ કરતાં અનેકગણું ત્રાસદાયક છે. સમાજ એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ ન કરે કે જેમાં ગૂંગળાતાં અને રિબાતાં જીવનોનો ઢગલો આકાશે અડે. સાચી ધર્મવ્યવસ્થામાં અને માનવતાલક્ષી સંસ્કૃતિમાં હસતાં-ખેલતાં-આનંદ કરતાં જીવનોની વ્યવસ્થા હોય, જેને કલ્યાણકારી કહી શકાય.

આટલું લખ્યા પછી જો મુદ્દાની વાત ન લખું તો વાત અધૂરી જ રહેશે. ધર્મ તથા સમાજની મિથ્યા માન્યતાઓથી તથા કુદરતી પરિસ્થિતિના કારણે તિરસ્કૃત થનારી સ્ત્રી સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. પણ જેને બધું જ મળ્યું છે અથવા ઘણું ઘણું મળ્યું છે, તેમ છતાં તે બધા પ્રકારના નીતિ-નિયમોને નેવે મૂકીને સ્વચ્છંદી વિહાર કરે છે તેનો બચાવ કરવાનો હોય નહિ. તે તિરસ્કૃત થવી જ જોઈએ. તેની પ્રવૃત્તિથી સમાજને રસાતળમાં જવાની પ્રેરણા મળશે, એટલે તેને અટકાવવી જ જોઈએ.

બહેનો, સતત પોણાબે કલાક સુધી મેં તમારી સામે સ્ત્રીજીવનની ચર્ચા કરી. આમાં ઘણી ત્રુટિઓ હશે, કારણ કે હું પુરુષ છું. સ્ત્રીના પ્રશ્નોને સ્ત્રી જ સમજી શકે. પુરુષની ગમે તેટલી સહાનુભૂતિ હોય તોપણ કદાચ તે સ્ત્રીના પ્રશ્નોને પૂરો ન્યાય નહિ આપી શકે. હવે જ્યારે સ્ત્રીજાગરણ શરૂ થયું છે અને તમારામાંથી અનેક તે જાગૃતિના શંખને ફૂંકવા ઊભી થઈ ગઈ છે, ત્યારે તમે પોતે તમારા પ્રશ્નોને સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે સમાજ પાસે મૂકો. શરમ-સંકોચ-ભય વગેરેના કારણે તમારી જીભ ઉપર તમે પોતે જ તાળું મારી રાખો છો તે હવે ખોલો અને વિવેક તથા પૂર્ણ સ્વચ્છતાથી તમારા સાચા પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરો.

પરમેશ્વરને હું હૃદયથી પ્રાર્થના કરું કે તમને આદર્શ દામ્પત્ય મળે, સમર્પણ અને પ્રત્યાર્પણના સંપુટથી તમે પુષ્ટ બનો. કદાચ કોઈ કારણસર આવું ન થઈ શકે તો તમે સ્વમાનપૂર્વક સ્વાશ્રિત જીવન જીવતાં થાવ. તમે ભણ્યાં છો અને પોતાના પગ ઉપર ઊભાં રહી શકો તેમ છો એટલે સ્વાશ્રિત થવું એ તમારા માટે હવે કઠિન નથી. પણ તમને કદી પણ આશ્રિત, નિરાશ્રિત કે તિરસ્કૃત જીવન ન મળે. એ વેદનાભર્યા જીવનથી તમે હંમેશાં દૂર રહો અને સુખભર્યું સફળ જીવન જીવો તેવી શુભેચ્છા.

પણ... પણ... પણ... માત્ર આટલેથી જ અટકી ન જશો. હજારો પરાશ્રિત અને નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓને સ્વાશ્રયી બનાવવાનુંકામ પણ તમારે કરવાનું છે. સ્ત્રીની વેદનાને સ્ત્રી જ જાણે. તમે તે બિચારીઓને ભૂલી ન જશો. જ્યાં રહો ત્યાં તેમના માટે કાંઈક કરજો. તમને આશીર્વાદ મળશે. કોઈના કરમાયેલા જીવનને ખીલવી આપવું એથી વધારે મોટું કોઈ પુણ્ય નથી.

અને અંતે... કલંકિત થઈને તિરસ્કૃત થયેલી સ્ત્રીઓ માટે શું કરશો? મોઢું ફેરવી લેશો? ના... ના... તમે રામ નથી કે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરી શકો. ભલે તમે રામ ન બનો, પણ નિર્દોષ સીતાને કલંક લગાડીને રોતીકકળતી વન મોકલાતી અટકાવી શકો તોય ઘણું છે.

માનવીય પ્રશ્નોને પોતાના સંદર્ભમાં મૂલવજો. તેના સાચા ઉકેલ માટે તમે તેટલી જૂની અને જડાઈ ગયેલી રૂઢિઓને જરૂર પડે તો પડકારજો, ઉખાડીને ફેંકી દેજો. કાયર કે દિશાશૂન્ય ન બનશો. હજારો જીવન તમારા તરફ આશાભરી નજરે જોઈ રહ્યાં છે. તેમને નિરાશ ન કરશો.

*

5. આપણી કુટેવો

કોઈ પણ પ્રજાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે સૌથી મહત્ત્વનું પાસું છે તેની ટેવો. ટેવો એટલે પ્રજા તથા વ્યક્તિ સાથે સજ્જડ જડાઈ ગયેલી પારસ્પરિક વ્યવહારની આદતો. એક રીતે તેને સંસ્કૃતિ પણ કહી શકાય. જોકે સંસ્કૃતિ શબ્દમાં જે ગરિમાભાવ રહ્યો છે તે ટેવોમાં નથી, તોપણ જેમ વારંવારના સંસ્કારથી સંસ્કૃતિ નિષ્પન્ન બનતી હોય છે તેમ વારંવારની એક જ પ્રક્રિયાથી ટેવ બનતી હોય છે. આ ટેવ સારી પણ હોય છે તથા ખરાબ પણ હોય છે. જેમ કે એક માણસને સૌને નમસ્કાર કરવાની ટેવ છે. બીજા માણસને કોઈને જમાડવાની, ચા પિવડાવવાની કે એવી જ રીતે કાંઈ ને કાંઈ સત્કાર કરવાની ટેવ છે. આવી ટેવોને સારી ટેવો કહી શકાય. આવી સારી ટેવોથી માણસ સારો દેખાતો હોય છે. બીજા માટે સુખ દેનારો બનતો હોય છે. કદાચ સુખ દેનારો ન પણ બને તો દુઃખ દેનારો તો નથી જ બનતો હોતો. ઘણી વાર એવું બનતું હોય છે કે કશું જ આપ્યા-લીધા વિના સુટેવોના કારણે એક માણસ સૌનો પ્રિય થઈ જતો હોય છે. જ્યારે કુટેવોના કારણે બીજો માણસ અપ્રિય થઈ જતો હોય છે.

આ ટેવો વ્યક્તિગત રીતે સ્વભાવથી તથા સંસ્કારથી આવતી હોય છે તથા વધતી-ઘટતી હોય છે. વ્યક્તિગત રીતે જે ટેવો સ્વભાવથી આવી હોય છે તે લગભગ સ્થાયી હોય છે પણ સંસ્કારથી આવી હોય છે તે સ્થાયી નથી હોતી. સંસ્કાર બદલાતાં ટેવો બદલાય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ એવી હશે જેને કોઈ પ્રકારની ટેવ ન હોય. સ્થિર થઈ ગયેલી ટેવો વ્યક્તિ સાથે એટલી બધી સહજ થઈ જાય છે કે તેને પોતાને તેના અસ્તિત્વનું ભાન પણ નથી રહેતું હોતું, જેમ પહેરનારનાં ચશ્માં વ્યક્તિ સાથે સહજ થઈ જાય છે તેમ.

વ્યક્તિગત ટેવ-કુટેવનો પ્રભાવ લગભગ વ્યક્તિ સુધી જ રહેતો હોય છે, પણ ટેવો જ્યારે પૂરી પ્રજામાં વ્યાપ્ત થઈને સ્થિર થઈ જતી હોય છે ત્યારે તેનો પ્રભાવ પૂરી પ્રજા ઉપર પડતો હોય છે. સારી ટેવોનાં સુફળ અને ખોટી ટેવોનાં કુફળ પૂરી પ્રજાને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. આપણે પ્રજા તરીકે કેટલીક ન ગમે તેવી, અડચણો કરે તેવી તથા સંબંધો બગાડે તેવી ટેવો ધરાવીએ છીએ. જો બાળકોમાં પ્રથમથી જ આવી કુટેવો પ્રત્યે સાવધાની રખાવી હોય તથા સુટેવોના સંસ્કાર નાખ્યા હોય તો પ્રજાના ઘડતરનું એક મહત્ત્વનું કામ થયું ગણાય.

ઘણા લોકો સવારે ઊઠતાંની સાથે જ મોટા અવાજે કાંઈ ને કાંઈ બોલવાની ટેવવાળા હોય છે. પ્રભાતકાલીન આ ઘોંઘાટમાં પ્રભુનું નામ તથા ભજન કરનારા પણ હોય છે. દોદરાઈ ગયેલા ગળાના રાગડા તાણી તાણીને તે પોતાની ભક્તિને પ્રભાતે ઊપણતા હોય છે. તેમના ઘોંઘાટથી ઘરમાં તથા આજુબાજુ રહેનાર કેટલાય માણસોની ઊંઘ બગડે છે, ધ્યાન-ભજનમાં બેઠેલાને વિક્ષેપ થાય છે, ભણવા બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને પણ અડચણ થાય છે, પણ કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના લોકો બૂમો પાડતા જ હોય છે. આ કુટેવ છે. શાન્તિથી ઊઠો, જરા પણ અવાજ ન કરો. બારણું, ખાટલો, ડોલ, નળ વગેરેનો એવી રીતે ઉપયોગ કરો કે ઘોંઘાટ ન થાય. યાદ રાખો, બીજાનાં સુખ-શાન્તિમાં ખલેલ પાડવી એ સારું નથી.

ઘણા લોકોને શૌચક્રિયા જતાં નથી આવડતું હોતું. આપણા માણસો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં સંડાસ કરવા કે પેશાબ કરવા બેસી જાય છે. ગામનો પ્રત્યેક ખૂણો ગંદકીથી ખદબદતું નરક છે. સવારના પહોરમાં મુંબઈ-દિલ્હી-કલકત્તા વગેરે કોઈ પણ શહેરથી ટ્રેન દ્વારા પ્રવાસ કરો તો રેલવેની બન્ને તરફ નજીક નજીક લાઈનસર કુદરતી હાજતે જવા માટે અસંખ્ય નર-નારીઓ બેઠાં જોઈ શકાશે. આ ભારત છે અને ભારત સિવાય બીજે ભાગ્યે જ આવાં દશ્યો જોઈ શકાશે. પશ્ચિમમાં તો આવી રીતે ખુલ્લેઆમ કુદરતી હાજતે જવાની કલ્પના પણ ન થઈ શકે. તમામે તમામ પ્રકારની નિર્લજ્જતા અહીં લાજી મરે છે. રેલવેની બારીમાંથી બહાર ન જોઈ શકાય તેવી સ્થિતિ હોય છે, પણ બધું આપણા કોઠે પડી ગયું છે. પરદેશી માણસો આ દશ્યો જોઈને આપણા વિશે કેવી કલ્પના કરતા હશે?

જ્યાં સંડાસની વ્યવસ્થા નથી ત્યાં ઉપર લખ્યું તે દશ્ય છે. તેઓ કહેશે કે, અમે શું કરીએ? સંડાસ જ નથી. પણ જ્યાં સંડાસની વ્યવસ્થા છે ત્યાં શી દશા છે? બસ વાત જ ન કરો. લોકને હજી પણ સંડાસ બેસતાં આવડતું નથી. સંડાસ ગયા પહેલાં અને પાછળથી ભરપૂર પાણીનો ઉપયોગ કરી સંડાસને એકદમ સ્વચ્છ રાખવું હવે કઠિન નથી. પણ લોકો સંડાસમાં ટબમાં મળના ઢગલા ઉપર ઢગલા તો કર્યે જાય છે, પણ ડોલ ભરીને પાણીની છાલક મારીને એ ટબને મળમુક્ત કરવાની ટેવ જ નથી રાખતા. બીજાની વાત શું કરું, અમારા આશ્રમના વૃદ્ધાશ્રમની પણ આ જ દશા છે. પ્રચુર પાણી હોવા છતાં અને વારંવાર સમજાવવા છતાં લોકો પાણીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી

સંડાસ સ્વચ્છ નથી રાખતા. આપણે ગંદકી સાથે ગાઢ સંબંધ બાંધી બેઠા છીએ. ઘણી વાર એમ થાય છે કે આપણે લોકોને જીવનની પ્રાથમિક વાતો શીખવવાની ભૂલી ગયા છીએ અને છેક છેલ્લી આત્માની અમરતા, આત્માનો સાક્ષાત્કાર વગેરે વાતો શિખવાડતા થઈ ગયા છીએ. અરે, આત્માના સાક્ષાત્કારની વાતો કરનારને સંડાસ જતાં પણ નથી આવડતું હોતું. તેને જીવનનો એકડો ફરીથી ઘૂંટાવવો જોઈએ. જ્યાં આત્મા, યોગ, શક્તિપાત, ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર વગેરે આધ્યાત્મિક દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવા શિબિરો, મેળાઓ વગેરે ભરાય છે ત્યાં જઈને જોજો, ગંદકીનો પાર નહિ હોય. આત્માની અનુભૂતિ કરનાર, શક્તિપાત થવાથી મસ્તીમાં નાચનાર, કૂદનાર, ગાનાર, રોનાર, સમાધિ લગી જનાર માણસોને સંડાસ જતાં નથી આવડતું. તેણે ગંદકી જ કરી મૂકી છે. કારણ કે આ દિશાનું એક પણ શિબિર કોઈએ કર્યું જ નથી. વાત પણ સાચી છે. કોણીએ ચોંટાડેલા ગોળથી જો લોકો તૃપ્ત થઈ જતા હોય તો એવું સરળ કામ પડતું મૂકીને આવું જીવનલક્ષી રચનાત્મક કાર્ય કોણ કરે?

હવે આ તરફ જુઓ: આ ભાઈ દાતણ-બ્રશ કરી રહ્યા છે. તેમને ચોકડી-બાથરૂમ કે વોશ-બેસીનમાં દાતણ કરવું નથી ગમતું. તેઓ રસ્તા ઉપર ઊભા-ઊભા, ફરતા-ફરતા કે ક્યાંક બેઠા-બેઠા દાતણ કરી રહ્યા છે. તેમનો કફ, ઊલ અને કોગળાની ગંદકી તેઓ રસ્તા ઉપર ચારે તરફ ઠાલવી રહ્યા છે. મોઢામાં આંગળાં નાંખીને તેઓ એટલા ઊબકા ખાય છે કે આખો મહોલ્લો આ જુગુપ્સિત દશ્ય તથા શબ્દથી ઊબકા ખાવા લાગે છે. હવે આ રોગિષ્ઠ ભાઈના રોગાણુઓ રસ્તા ઉપર ઠલવાઈ ચૂક્યા છે. એ જ ધૂળમાં મહોલ્લાનાં બાળકો રમવાનાં છે. લોકો ઉઘાડા પગે ચાલવાનાં છે. એ જ માટી લઈને કેટલાક માટીપ્રિય વૈષ્ણવો વાસણો અજવાળવાનાં છે. કોણ કોને કહે? આ એક વ્યક્તિની ટેવ નથી, પૂરી પ્રજાની કુટેવ છે. આપણે આપણી ગંદકી અને મંદવાડ આપણી કુટેવો દ્વારા ચારે તરફ પ્રસરાવતા રહીએ છીએ. જો લોકો બાથરૂમ, ચોકડી કે વોશ-બેસીનમાં બ્રશ વગેરે કરે તો તે બધી ગંદકી અને રોગાણુઓથી મુક્ત રહે. આપણું તથા આપણાં બાળકોનું આરોગ્ય કથળતું અટકે. મેં એક છાત્રાલયમાં બધા જ છાત્રોનાં દાતણની ચીરીઓને ધોઈને, સ્વચ્છ કરીને સૂકવ્યા પછી, પાણીનો બંબો સળગાવવાના કામમાં વપરાતી જોઈ હતી. આ થયું રચનાત્મક કાર્ય, યોગ્ય ઘડતર. જો એ જ ચીરીઓને રસ્તા ઉપર ફેંકવામાં આવે તો ચારસો છાત્રોની આઠસો ચીરીઓથી રસ્તો ઊભરાઈ જાય.

લ્યો ત્યારે જુઓ. હવે આ સ્નાનનું દશ્ય: વિશ્વમાં સૌથી વધુ સ્નાન કરનારી આપણી પ્રજા છે. પ્રતિદિન નહાનારાં તો ખરાં જ, દિવસમાં બે-ત્રણ-ચાર વાર પણ નહાનારાં ખરાં જ. આ સ્નાન કરવાનો ગંગા-જમુના-નર્મદાજી વગેરેનો કિનારો, પાકો ઘાટ જોઈ લો. આ પવિત્ર કુંડ, આ પવિત્ર સરોવર જોઈ લો. બસ, જોઈ લો. કશું લખવું નથી. પવિત્રતાનો દાવો કર્યા વિનાનો પરદેશનો કોઈ સ્વિમિંગ પુલ જોજો. સ્ફટિક જેવું પારદર્શક જળ તળિયે ઝીણી વસ્તુને પણ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. હમણાં થોડા જ સમય પહેલાં કાશીજીના ગંગાકિનારે દશાશ્વમેધ ઘાટની પાસેથી હું પસાર થઈ રહ્યો હતો. ગંગાજીથી 15-20 ફૂટ ઊંચેની જમીનમાં 20-25 માણસો સંડાસ જવા બેઠા હતા તેમની વચ્ચે થઈને મારે પસાર થવાનું હતું. અત્યંત સંકોચથી એ વૈતરણી પાર કરવા હું આગળ વધ્યો. મેં જોયું કે એક યુરોપિયન વીડિયો ઉતારી રહ્યો છે. પવિત્ર સ્થળનું આ પવિત્ર (!!!) દશ્ય યુરોપનાં હજારો માણસો જોઈને ન્યાલ થઈ જશે. ઓહો, આપણા વિશે તેઓ કેવું ધારશે? આ પવિત્ર કિનારે આ વીડિયોવાળાને રોકનારું પણ કોઈ નથી. ના...ના... વીડિયોવાળાને રોકવાની જરૂર નથી, જરૂર છે આપણી કુટેવોને રોકવાની.

આ ભાઈને જુઓ. તેમને સમાચાર-પત્ર વાંચવાનો ભારે શોખ છે, પણ પોતે કદી ખરીદતા નથી. આજુબાજુવાળાને ત્યાં પહોંચી જાય છે. બરાબર ચા પીવાના સમયે. પારકું છાપું, પારકો હિંડોળો અને પારકી ચાથી તેમનું સુપ્રભાત શરૂ થાય છે. આ એક દિવસની વાત નથી, રોજની છે. તેમનું આગમન ઝેર જેવું લાગે છે, પણ તેઓને આવકારની ક્યાં પડી છે? વગર બોલાવ્યા આવીને સીધા જ હિંડોળા ઉપર બેસી જાય છે અને છાપાની ઝીણામાં ઝીણી વિગત વાંચે છે. દરેક સ્થળે થોડાંક ભલાં માણસો રહેતાં જ હોય છે, જે આજુબાજુનાં માણસોની કુટેવોને નિભાવી લેતાં હોય છે. એટલે આ અણગમતા માણસને પણ તેઓ રોજ નિભાવી લે છે.

'વચ્ચેનું પાનું આપજો' એવું કહેનારા તો કેટલાય મળશે, પણ તમે જે પાનું વાંચતા હો તેને વાંચવા તેમાં કેટલાંય મોઢાં તમારા મોઢાની ચારે તરફ ગોઠવાઈ જતાં પણ અનુભવશો. પાનાનો છેડો ઊંચો કરીને, નીચું મોઢું કરીને અંદરથી વાંચી લેવાની ઉતાવળવાળા માણસો પણ મળશે. તમારે ત્યાંથી નાના છોકરા દ્વારા સમાચારપત્ર મંગાવીને પછી પરત નહીં કરનારા, પરત કરે તો ફાડીને અડધુંપડધું પરત કરનારા, અરે ખરીદો તમે અને પસ્તી વેચે પેલા—ઘણા લોકો બૂમો પાડતા હોય છે કે 'હું પેપર ખરીદું છું પણ મને પૂરતું વાંચવા મળતું

નથી.' ક્યાંથી મળે? ચારે તરફ કુટેવો જ કુટેવો ઊભી છે.

આ તમારા બીજા પાડોશી જોઈ લ્યો. એમને ખાસ કુટેવ છે તમારા બારણા તરફ ટગરટગર જોયા કરવાની. એ પોતાના ઘરની દેખરેખ નથી રાખતા એટલી તમારા ઘરની રાખે છે. કોણ ગયું? કેમ આવ્યું? શું કર્યું? બસ, એમનો બધો જીવનરસ તમારા બારણે આવીને ભેગો થઈ ગયો છે. તમને મળવા માટે કોઈ આવ્યું નહિ કે થોડી જ વારમાં આ મહાશય પણ ટપક્યા નહિ. તેમને રસ છે, પેલા માણસો કોણ છે અને શું વાતો કરે છે તે જાણવામાં. અને તેમને એ પણ ખબર છે કે મહેમાન માટે ચા-પાણી-નાસ્તો થશે જ. ઘેર આવેલી ગંગાને એ જતી કરે તેવા નથી. ના...ના... કહેતા જશે અને ખાતા જશે. કોણ એવો ધીરજવાળો માણસ હશે જે પાડોશીની આવી કુટેવોથી ત્રાસી ગયો ન હોય?

આ ભાઈને તો તમે સારી રીતે ઓળખો છો ને? કેટલીય વાર તમારે ત્યાં આવી ગયા છે. પણ એ જ્યારે આવે છે ત્યારે જમવાના સમયે જ આવે છે. તેમને ખબર હોય છે કે તમે જમવા બેઠા છો છતાં તે પાછા વળી જતા નથી, અને દીવાનખાનામાં બેસીને તમે જમી રહો ત્યાં સુધી રાહ પણ જોતા નથી. બસ, સીધા જ તે તમારા ભાણા ઉપર આવીને ઊભા રહે છે અને ઢીલા મોઢે બત્રીસી બતાવીને વાતો કરે છે. તમે સંકોચમાં પડી જાવ છો અને 'આવો જમવા બેસો' એમ ઔપચારિકતાથી કહો છો. 'ના...રે ના, હું કાંઈ જમવા થોડો આવ્યો છું?' એમ કહેતા જાય છે અને અંતે જમવા બેસી જાય છે. કયું એવું રસોડું હશે જેને આવી કુટેવવાળા માણસોનો ત્રાસ નહિ પડતો હોય?

ખરેખર તો શું કરવું જોઈએ?

અનિવાર્ય કારણ ન હોય તો બને ત્યાં સુધી કોઈને ત્યાં જમવાના સમયે જવું ન જોઈએ. કદાચ જવું જ પડે તો દીવાનખાના જેવી જગ્યાએ બેસીને રાહ જોવી જોઈએ. કોઈના જમવામાં કદી વિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. પેલા ભાઈ જમીને પરવારે પછી જરૂરી વાત કરીને તરત જ વિદાય થવું જોઈએ.

કોઈને ત્યાં મહેમાન થઈને જવું હોય તો પ્રથમથી પત્ર લખીને સૂચના આપવી જોઈએ. આપણી અનુકૂળતા નહિ પણ તેમની અનુકૂળતા જોવી જોઈએ. કશા જ સમાચાર વિના 5-10-15 માણસો જમવાના સમયે કે મોડા સમયે પહોંચી જવું, પેલા માણસો પાસે ફરીથી રસોઈ કરાવડાવી જમવું તે કુટેવ છે. બને ત્યાં સુધી ઘેરથી જમીને જ જવું અથવા રસ્તામાં યોગ્ય નાસ્તો વગેરે કરી લેવો પણ બીજાના ત્યાં અગવડ થાય તેવી અપ્રિય મહેમાનગતિ ન કરવી. જે માણસ નાછૂટકે જ બીજાને ત્યાં જમવા બેસે છે તે જીવનમાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં મક્કમતા ધરાવતો હોય છે. આવો માણસ જેટલું સ્વમાન મેળવે છે તેટલું બીજો ભાગ્યે જ મેળવી શકે છે. જ્યાં ને ત્યાં જ્યારે ને ત્યારે જમવા બેસી જવા તૈયાર રહેનાર માણસ કોડીની કિંમતનો થઈ જતો હોય છે.

આમની કુટેવો તો જુઓ. તેઓ કોઈના ઘેર જાય છે તો અત્યંત ધીમા પગલે ચાલે છે... પોતાના આવવાની ખબર ન પડે તેવી રીતે ધીરે ધીરે તેઓ ઘરમાં પૂછ્યાગાછ્યા વિના પ્રવેશ કરે છે, પછી ક્યાંય અટકતા નથી. બધા રૂમોમાં ફરી વળે છે અને ઠેઠ તમે બાથરૂમમાં સ્નાન કરતા હો ત્યાં સુધી આવી જાય છે. જો બાથરૂમની કડી બંધ ન કરી હોય તો બારણું ખોલીને તમને પૂછે છેઃ 'ઓ...હો... સ્નાન કરી રહ્યા છો? સારું...સારું...હો...સ્નાન કરો...' તમે સ્નાન કરીને બહાર નીકળો ત્યાં સુધી ફરી પાછા એ ઘરનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી જાય છે. આવા માણસો કોને ગમે? આ ભારે કુટેવ કહેવાય.

ખરેખર શું કરવું જોઈએ? કોઈને મળવા જવું હોય તો પ્રથમ અવાજ કરો, અંદર આવવાની પરવાનગી માગો. પરવાનગી મળ્યા પછી જ અંદર જાવ. કદાચ વગર પરવાનગીએ અંદર જવાનું થાય તોપણ નિર્ધારિત સ્થળે બેસીને પ્રતીક્ષા કરો. કોઈના ઘરમાં ગમે ત્યાં ફરવું તથા નિરીક્ષણ કરવું એ કુટેવ છે.

આ તરફ જુઓ. બધા પંગતમાં જમવા બેઠા છે. આજે ઘણા ભદ્ર મહેમાનો આવેલા હોય છે. હજી પીરસાવાનું શરૂ જ થયું છે. ત્યાં તો પેલા ભાઈએ જે આપ્યું તે જમવાનું શરૂ કરી દીધું. બીજાં બધાં હજી ચૂપચાપ પીરસાઈ જવાની રાહ જોઈને બેઠાં છે. પણ આ ભાઈ તો સૌથી જુદા પડીને એકલા જ મોઢું ચલાવી રહ્યા છે. આ કુટેવ છે, અભદ્રતા છે.

ચાલો હવે પીરસાઈ ગયું. જમવાનું શરૂ પણ થઈ ગયું છે. પીરસનારા બીજી-ત્રીજી વાર પીરસવા આવે છે. પેલા ભાઈને જોયા? તેઓ પોતાની થાળીમાં પડેલી વધારાની વાનગીઓ પીરસનારની થાળીમાં પાછી મૂકી રહ્યા છે. પોતાનો એંઠવાડ ચોખ્ખા થાળમાં મૂકવાનો અર્થ તેને પણ એંઠો કરવો એ થાય. હવે આ રીતે બીજા પણ 2-5 જણા કરશે. એટલે ચોખ્ખી રસોઈ પણ એંઠી થઈ ગઈ. આવી રસોઈ કોઈ

પણ ભદ્ર માણસ જમવા તૈયાર ન થાય. તે તો બિચારો ભૂખ્યો જ ઊઠવાનો. એઠવાડ સંબંધી અનેક કુટેવો આપણા જમણવારોમાં જોવા મળે છે જ.

ખરેખર તો શું હોવું જોઈએ? જેટલી જરૂર હોય તેટલું જ પીરસાવો, બને ત્યાં સુધી એઠું ન મૂકો. જો કોઈ કારણસર એંઠું મૂકવું જ પડે તો તે થાળીમાં જ રહેવા દો. બધી રસોઈમાં ન ભેળવો. કોઈનું એંઠું ખાશો નહિ. પોતાના ગુરુ હોય તો તેનું પણ નહિ. એંઠવાડ ખવડાવનારને ગુરુ બનાવીને તમે શું મેળવવાના હતા? તે તો કુટેવો વધારે છે.

હવે અહીં જુઓ. આ ઘરનું પાણી કેમ પિવાય? એંઠો જ પ્યાલો વાસણ-માટલીમાં નાખે છે. આખી માટલી અનેક લોકોથી એંઠી થયા કરે છે. આ જ કારણે આપણા ત્યાં ‘ચોખ્ખું પાણી’ લાવજો એમ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો હશે. થોડાંક માણસો ચોખ્ખું પાણી પીએ. બાકીનાં કેવું પીએ? પીએ જ છે ને!!! બધાં જ ચોખ્ખું પીએ તો કેવું સારું? પણ કુટેવ જાય તો ને!

અને આ ભાઈ તો રહી જ ગયા. તેમની સાથે જમવા બેસનારને ચીતરી ચઢે તેવી રીતે તે બચકારા બોલાવે છે. તે ખાય છે ત્યારે ‘બચ... બચ...બચ’ અવાજ કરે છે, વારંવાર હાથ તરછોડે છે, ખંખેરે છે, જેથી અન્નકણો તથા જળકણો આજુબાજુ વીખરાય છે. પાછા, ભાઈ વાતોડિયા છે. અત્યારે જમતી વખતે પણ ચૂપ નથી રહેતા. તેમના મુખમાંથી પણ વાતોની સાથે અન્નકણો વીખરાઈ રહ્યા છે. એ...લ્યો... જોયું... તેમના નાકમાં લીંટ આવી ગયું, આંખમાં પાણી આવી ગયાં, ગળામાં કાંઈક અટકી ગયું હશે...ના...ના. વાતોમાં મન હોવાથી ખોરાકનો કણ શ્વાસનળીમાં ચાલ્યો ગયો છે. હત્તારી ...રૂમાલ પણ પાસે નથી કે પાણી પણ નથી. હમણાં ખોં... ખોં... ખોં... કરશે અને કેટલાયનું જમવાનું બગાડશે. આવા માણસો ભદ્ર સમાજના જમણવારમાં કે પાર્ટીમાં ગયા હોય તો કેવા લાગે?

ત્યારે શું કરશો? જમવા જવાનું હોય ત્યારે સ્વસ્થ થઈને જાવ. ધીરે ધીરે શાન્તિથી જમો. બને ત્યાં સુધી વાતો ન કરો. પોતાની કુટેવોનું ભાન થાય તો તરત જ તેને છોડો. બચકારા બોલાવવા, હાથ તરછોડવો કે વારંવાર ખંખેરવો એ કુટેવ છે. કદાચ કોઈ કારણસર અન્નનળીની જગ્યાએ શ્વાસનળીમાં અન્નકણ ચાલ્યો જાય તો માફી માગીને ઊભા થઈ બાથરૂમમાં જાવ. ગળું ઠીક થઈ ગયા પછી જ પોતાની જગ્યાએ આવો. પાસે નેપકિન જરૂર રાખો. યાદ રાખો, જેટલા સ્વચ્છ તથા સુઘડ રહેશો તેટલા જ બીજા માટે સુખદાયી થશો.

આ બહેનને જોયાં? નવરાં છે, એટલે આખો દિવસ આ ઘર ને પેલું ઘર ફર્યા કરે છે. એમને ચારે તરફની વાતો મેળવવામાં ભારે રસ છે. અને મેળવેલી વાતોને મસાલેદાર બનાવી એકબીજાના વિરોધીઓને પીરસતાં પણ તેમને મજા પડે છે. મોટા ભાગે તેઓ કાનમાં મોઢું લઈ જઈને વાતો કરે છે તથા જરાક કોઈને જોતાં જ વાતો બંધ કરી દે છે. બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો કરતાં પણ એમની પાસે ભારે રહસ્યો છે. એટલે જ્યાં પણ એમનું અસ્તિત્વ પહોંચી જાય છે, ત્યાં કલહ, કજિયા, વિખવાદ રાગ-દ્વેષ, ખટપટો—આ બધું આપોઆપ ફૂટી નીકળે છે. એ ખરેખર કોઈનાં નથી થઈ શક્યાં, કારણ કે ખટપટમાં એ કોઈને નથી છોડતાં—પોતાનો દીકરો કે દીકરાવહુ હોય તોય શું? પણ એમનામાં એક કળા છે. એ કોઈનાં ન હોવા છતાં સૌનાં છે, એવો દેખાવ સારી રીતે કરી શકે છે. ખાસ કરીને કાચા કાનવાળા તો તેમને ગુરુ જ માને છે. તેમની વિનાશકારી વાણી સાંભળવા તેઓ તત્પર રહે છે.

કોઈને લડાવી મારવાની, કાનભંભેરણી કરવાની, નિંદા, ચાડીચુગલી કરતાં રહેવાની કુટેવ કેવાં અને કેટલાં ભયંકર પરિણામ લાવતી હોય છે! ગામડાં, ખડકીઓ અને ઘરો આવી કુટેવોથી ખદબદી રહ્યાં છે. હવે શહેરોમાં પોતપોતાના બંગલામાં રહેનારા આ કુટેવોથી મુક્ત થવા લાગ્યા છે. આપણે ભલા અને આપણું ઘર ભલું—એવી વૃત્તિ વિકસી છે, એટલે સુખી છે.

આ સભા જોઈ? આમંત્રિત વિશિષ્ટ મહેમાનો મંચ ઉપરની ખુરશીઓ ઉપર ગોઠવાવા લાગ્યા છે. વ્યવસ્થાપક હાજર નથી. કારણ કે કોઈ અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવા ક્યાંક ગયા હશે! ના...રે...ના... આ જુઓ ને. પેલા દૂર ઊભા-ઊભા બીડી ફૂંકી રહ્યા છે અને વાતોના તડાકા લગાવી રહ્યા છે. એટલામાં ખાસ વિશિષ્ટ મહેમાનની ગાડી આવી પહોંચે છે. પેલા ઉતાવળા ઉતાવળા હાંફળાફાંફળા તેમનું સ્વાગત કરવા સળગતી બીડીને ગમે ત્યાં ફેંકીને દોડે છે. ‘...હી...હી... હી...હી...આવી ગયા...?’

પણ આ શું? સ્ટેજ ઉપર તો તેમને બેસવાની જગ્યા જ નથી. પહેલાં આવેલા મહેમાનો તથા મહેમાનોનાં પ્રિય પાત્રો અને માનભોગી બીજાઓ પોતપોતાની રીતે ઠીક લાગ્યું તેમ ગોઠવાઈ ગયા છે. હવે આ ખાસ મહેમાનને ક્યાં બેસાડવા? ફરી પાછું ‘હી...હી... હી... જરાક આઘાપાછા થાવ ને હી...હી...હી...’ માંડ જગ્યા કરીને પેલા વરરાજાની માફક પોંખાવાના મૂડમાં ઊભા રહેલા ખાસ મહેમાનને બેસાડાય છે. ‘હી...હી...હી...ચાલો, બધું પતી ગયું,’ આ છે વ્યવસ્થાપકની વ્યવસ્થા!!

ખરેખર શું હોવું જોઈએ? પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વ્યક્તિની જગ્યા ઉપર નામ લખીને મૂકવાં જોઈએ. આવનાર મહેમાનો પોતપોતાનાં નામો પ્રમાણે ગોઠવાતાં જાય. આપણે ત્યાં ઘણા એવા અનધિકૃત માણસો હોય છે જે વગર કહે મંચ ઉપર સારી જગ્યા જોઈને ચઢી બેસતા હોય છે. તેમના આક્રમણને પાછું ધકેલવા વ્યવસ્થાપકે સ્વયં અથવા બીજા કોઈ યોગ્ય માણસે મંચના પગથિયા આગળ સતત ઊભા રહેવું જોઈએ. આમંત્રિત પ્રત્યેક વ્યક્તિને યથાયોગ્ય આવકાર મળવો જ જોઈએ. તેવું ન થાય તો તે અપમાન જ કહેવાય.

આ માઇકવાળાને જુઓ, માઇક ચાલુ છે કે નહિ તે જોવા માટે તે વારંવાર જોર-જોરથી માઇકમાં ફૂંકો મારે છે. તેના દેખાદેખી લગભગ પ્રત્યેક વક્તા માઇકમાં ફૂંક મારીને બોલવું શરૂ કરે છે. આ કુટેવથી એક તરફ માઇકમાં થૂંકના કણ તથા શ્વાસની ભીનાશ જવાથી માઇકનું આયુષ્ય તથા ક્ષમતા ઘટે છે, તો બીજી તરફ સભાને ન ગમતા કર્કશ ધ્વનિથી વારંવાર વિક્ષેપ થાય છે. માઇક કામ કરે છે કે નહીં તેને તપાસવું જ હોય તો સ્ટેન્ડ ઉપર સહેજ આંગળીનો ટકોરો મારવાથી પણ ખ્યાલ આવી જાય. ફૂંક મારવાની કુટેવ એટલી બધી વ્યાપક બની ગઈ છે કે મોટા નેતાઓમાં પણ કોઈ વાર દેખાઈ જાય છે.

અને આ સભાનું સંચાલન કરનારા ઉદ્‌ઘોષકને જોઈ લ્યો. પ્રત્યેક વક્તાના પ્રવચન ઉપર બમણો સમય તેઓ કોમેન્ટરી કરે છે. આખી સભાના પૂરા સમયમાંથી અડધો સમય તેમની કોમેન્ટરીમાં ચાલ્યો જાય છે. જોકે આમ તેઓ પ્રત્યેક વાર વક્તાઓને સમયનું ધ્યાન રાખવાનું સૂચવે જ છે પણ તેમને તેવું સૂચવનાર કોઈ નથી. સભા તેમનાથી ત્રાસી ગઈ છે. પણ શું થાય? પડ્યું પનારું પાર પાડ્યે જ છૂટકો થાય! ઘણી વાર એટલા માટે ઉદ્‌ઘોષકો નેપથ્યમાં બેઠા હોય છે જેથી શ્રોતાઓના અણગમાભર્યા ચહેરા જોવામાંથી મુક્તિ મળી જાય. આખી સભાને કંટાળામાં પછાડી દેનારી આ કુટેવ છૂટે તો કેટલીયે સભાઓ ખીલી ઊઠે.

અને આ માઇકરોગી વક્તાને જોયા? માઇક હાથમાં આવતાં જ તેઓ બાદશાહ બની જાય છે. તેમને પાંચ જ મિનિટનો સમય અપાયો છે, પણ પાંચ મિનિટ તો તેમને મંગલાચરણ કરવામાં તથા હરિકીર્તન કરાવવામાં જ ઓછી પડશે. પ્રસંગ છે આજે ટેકનિકલ સ્કૂલનો, પણ આ મહાશય સીધી રામાયણની જ વાત કરશે. લખણલાલજી અને ભરતલાલજીની વાતો લડાવી લડાવીને કહેશે. અડધો કલાક વીતી ગયો છે. હજી ટેકનિકલ સ્કૂલ બાબત એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી. ઉદ્‌ઘોષક તેમને અટકી જવાની ઇશારત કરે છે, પણ અટકે એ બીજા. પેલો માઇક બંધ કરે છે તો આ ગળું ફાડીને બોલે છે. તેની મૂર્ખતા ઉપર શ્રોતાઓ હસે છે તો આ સમજે છે કે શ્રોતાઓ મને દાદ આપી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ બેસી જવા માટેની તાળીઓ પાડે છે તો આ સમજે છે કે શ્રોતાઓ ખુશ-ખુશ થઈને મને વધાવી રહ્યા છે. શું કરવું હવે? કેમ કરીને આ માઇકરોગીને બેસાડવો? વક્તાની આ કુટેવો લગભગ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

ખરેખર શું હોવું જોઈએ? પોતાને આપેલા સમયમાં જ પ્રવચન પૂરું કરવું જોઈએ. પાંચ-દશ મિનિટના સમયમાં લાંબું મંગલાચરણ કે હરિકીર્તન કરવું ઉચિત ન કહેવાય. પ્રવચન સીધું જ મુખ્ય વિષય ઉપર હોવું જોઈએ. જો મુખ્ય વિષયમાં આપણી ચાંચ ન ડૂબતી હોય તો પ્રવચન કરવા ઊભા જ ન થવું જોઈએ. તેમાં પણ પ્રજા જ્યારે કોઈ ખાસ વક્તાને સાંભળવા તલપાપડ થઈ રહી હોય ત્યારે પ્રજાના મૂડનો વિચાર કરીને બાકીના વક્તાઓએ પોતાનાં ઔપચારિક પ્રવચનો બને તેટલાં ટૂંકાં કરી નાખવાં જોઈએ.

લ્યો હવે, આપણે હાઈવે ઉપર આવી ગયા છીએ. આગળની ગાડીઓને તો જુઓ.

લગભગ બધી જ ગાડીઓ રોડની વચ્ચોવચ ચાલી રહી છે. કેટલીક તો ઠેઠ જમણા હાથ ઉપર ચાલી રહી છે. આગળની ધીમી ગતિએ ચાલનારી ટ્રકે પાછળનો વાહનવ્યવહાર ધીમો કરી નાખ્યો છે. પાછળવાળા ઓવરટેક કરી આગળ જવા ઉતાવળા છે, પણ આગળવાળો પોતાની ગાડીને ડાબા હાથે લે તો ઓવરટેક કરાય ને? ઉતાવળા થયેલા પાછળવાળા ભોંપું વગાડે છે, પણ ખસે એ બીજા. હાશ, બે કિલોમિટરની મથામણ પછી માંડ પેલો થોડોક ડાબી તરફ ખસ્યો. જેમતેમ કરીને ઓવરટેક તો થઈ ગયો, પણ હવે સામેથી આવતી ગાડીને જુઓ. તે પણ પોતાની ટ્રેક ઉપર ન ચાલતાં જમણી તરફ દબાવીને ચાલે છે. તે જેમ જેમ નજીક આવતો જાય છે તેમ તેમ વધુ જમણી તરફ દબાવતો જાય છે. જો ગાડીનાં માથાં ટકરાવવાં ન હોય તો જલદીથી રોડની બાજુમાં ઉતારી દો ગાડીને, નહિ તો મર્યા જ સમજો. જુઓ, પલક વારમાં પેલો પોતાના વિજય ઉપર મગરૂરી કરતો સડસડાટ ચાલ્યો ગયો. સારું થયું ગાડી ઉતારી લીધી, નહિ તો હમણાં છૂંદો થઈ જાત. અને આ આગળની ગાડીના ભલા ડ્રાઇવરને જોયો? તે તમને ઓવરટેક કરવાનો સિગ્નલ આપી રહ્યો છે. જોકે, ભારતમાં સિગ્નલનો લગભગ ઉપયોગ થતો જ નથી, પણ આ ભાઈએ વળી કર્યો લાગે છે. પણ આ શું, આ તો જમણી તરફનો સિગ્નલ આપે છે. જમણી તરફના સિગ્નલનો અર્થ થાય છે 'ઓવરટેક કરશો નહિ.' હા, પણ એ તો પરદેશમાં એવો અર્થ થાય. અહીં તો લોકોએ

તેનો ઊલટો અર્થ કર્યો છે. અર્થાત્ ઓવરટેકની રજા આપવા માટે જમણો સિગ્નલ વપરાય છે!!!

આગળ કાંઈક થયું લાગે છે. ગાડીઓ અટકી ગઈ છે. અકસ્માત્ થયો હશે. પણ હવે જુઓ મજા. એક તરફ લગભગ બધી જ ગાડીઓવાળા વારાફરતી કાન ફાડી નાખે તેવાં ભોં ભોં વગાડી રહ્યા છે, તો બીજી તરફ જેમતેમ જગ્યા કરીને પણ આવા લોકો લાઇન તોડીને વચ્ચે પેસી જાય છે. કેટલાકે તો આવવાનો માર્ગ જ રોકી નાખ્યો છે એટલે માર્ગ બન્ને તરફથી વધુ જામ થઈ ગયો છે. હમણાં જોજોને, લડંલડા અને ગાળાગાળી. અમદાવાદ-સુરતના માર્ગ ઉપર કેટલીયે ઊથલી પડેલી ટ્રકો, કારો વગેરે જોઈ શકાશે. અહીં માર્ગ છે, વાહન છે, ડ્રાઇવર છે, પણ કાયદો નથી. કાયદાનું પાલન કરાવનારા રોડ ઉપર ફરે છે ખરા, પણ તે બીજા મહત્ત્વના કાર્યમાં રોકાયેલા રહે છે. એટલે વાહનો લાઇટ વિના, કેટલીક વાર બ્રેક વિના, કેટલીક વાર લાઇસન્સ વિના પણ ધડધડાટ ચાલે છે. જેને જેમ ફાવે તેમ પેસી જાય છે. મોટા ભાગના ચાલકોને વાહનવ્યવહારના નિયમોની ખબર જ નથી અને ખબર હોય તો નિયમોને અભરાઈએ ચડાવવાની કુટેવ થોડાઘણા અંશમાં સૌને પડી ગઈ છે. ભારતમાં વાહનવ્યવહાર એટલો બધો અવ્યવસ્થિત છે કે તેને આપણી પ્રજાની શિસ્તનું પ્રતિબિંબ કહી શકાય. આના કારણે અહીં કરુણ અને ગોઝારા અકસ્માતો થાય છે. લોકો કૂતરાંના મોતે મરે છે. જો નિયમોને ચુસ્તતાથી પળાય તો ઘણા અકસ્માતો રોકી શકાય.

ખરેખર શું થવું જોઈ? પ્રથમ તો પ્રત્યેક ચાલકે પોતાનું વાહન ડાબા હાથે પોતાની ટ્રેક ઉપર જ ચલાવવું જોઈએ. માર્ગ વચ્ચે કે જમણી તરફ ચલાવવું એ કુટેવ છે. ડાબી તરફ પોતાની નિશ્ચિત જગ્યાએ વાહન ચાલતું હોય તો પાછળવાળાને ઓવરટેક કરવા વારંવાર અટકી જવું ન પડે તથા વારંવાર ભોં ભોં વગાડવું ન પડે. તે પોતાની ગતિ પ્રમાણે ઓવરટેક કરીને સડસડાટ ચાલ્યો જાય. કોઈની ગતિના અવરોધક ન થવું જોઈએ. આપણી ઓછી ગતિ બીજાના માટે અભિશાપ ન બને તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. આ માનવતા છે. તમે જ્યારે બરાબર ડાબા હાથે ચાલો છો એટલે સામો આવનાર પણ ડાબા હાથે ચાલે છે. હવે બંનેનાં વાહન વચ્ચે ખાસ્સું અંતર રહે છે, એટલે કશી જ હુંસાતુંસી, અજંપો કે અકસ્માત થયા વિના બંને તરફનાં વાહનો નિર્ભયતાથી સડસડાટ ચાલ્યાં જાય છે. માત્ર એક જ કુટેવને સુધારવાથી કેટલાયે અકસ્માતો નિવારી શકાય છે અને શાંતિથી ડ્રાઇવિંગ કરી શકાય છે.

વારંવાર લાંબા અને તીવ્ર અજવાળાં હોર્ન વગાડવાં એ કુટેવ છે. આપણો એક હાથ તો હોર્ન ઉપર જ હોય છે. ઘણા લોકો તો જાણે તેમના લગ્નપ્રસંગે બેન્ડવાજાં ન વગાડતા હોય તેમ તાલબદ્ધ લાંબો સમય અકારણ હોર્ન વગાડ્યા જ કરતા હોય છે. આ ત્રાસદાયી કુટેવ છે. કેટલાક રાત્રિના સમયે મિત્રને મળવા આવે તો મિત્ર છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા, આંગણામાં ઊભા રહીને જ્યાં સુધી પેલો વાહન પાસે ન આવે ત્યાં સુધી ભોંપું વગાડ્યા જ કરતા હોય છે. કેટલાંય વૃદ્ધો-બાળકો-રોગીઓ-મજૂરો બિચારાં માંડ ઊંઘ્યાં હોય છે તેમની આ કુટેવ ઊંઘ બગાડે છે. અત્યંત ઘોંઘાટ કરનારી અને ઘોંઘાટમાં જીવનારી પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા નથી થઈ શકતી. શાન્ત રહેનારી, ધીમું બોલનારી અને ઓછું બોલનારી પ્રજા ઇતિહાસની સર્જક બનતી હોય છે. ચકલાં, લેલાં અને કાબરો જેટલો ઘોંઘાટ કરે છે તેટલો સિંહ નથી કરતા. અઠવાડિયામાં એકાદ વાર તેઓ થોડી ગર્જના કરે છે. બસ, પર્યાપ્ત છે. હોર્નનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. માત્ર સહેજ અવાજ કરીને બંધ કરી દેવો જોઈએ. જ્યારે વાહનવ્યવહાર કોઈ અકસ્માત વગેરેના કારણે અટકી ગયો હોય ત્યારે શિસ્તબદ્ધ પોતાની લાઇનમાં વાહન રાખવું જોઈએ. જેટલી ઉતાવળ તમને છે તેટલી જ ઉતાવળ પ્રથમ વાહનચાલકને પણ છે. જગ્યા મળતાં જ તે ચાલવાનો છે. ધીરજ રાખો, વચ્ચે ન પેસો. આવવાનો માર્ગ ન અવરોધો. તેથી તો વાહનવ્યવહાર વધુ જામ થઈ જશે.

મુખ્ય માર્ગ ઉપર નાના માર્ગથી પ્રવેશવું હોય ત્યારે ઝટ દઈને પેસી ન જવાય, જગ્યા મળે ત્યારે જ બીજાને અગવડ ન થાય તે રીતે પ્રવેશ કરાય. નિયમોને જાણવા પુસ્તિકા વાંચો, બરાબર સમજો. સ્ટિયરિંગ હાથમાં આવવામાત્રથી ઉત્તમ ચાલક ન થઈ જવાય.

લ્યો ત્યારે, આ આપણી ઓફિસો આવી ગઈ. સમય કરતાં જેમ બને તેમ મોડા આવવાની તથા સમય કરતાં વહેલા ચાલ્યા જવાની કુટેવ હવે રૂઆબ તથા સામર્થ્યનું પ્રતીક બની ગઈ છે. અગિયાર વાગી ગયા છે, પણ દેખાય છે કોઈ? સૌને મોડું થવાનું કારણ હોય જ છે. આ જ માણસો ઇંગ્લૅન્ડ-અમેરિકા જાય તો સમયસર પહોંચતા થઈ જાય છે, કારણ કે ત્યાં ચલાવી લેવાતું નથી. ચાલો, મોડા આવ્યા તો કાંઈ નહિ, પણ હવે ઝડપથી કામે વળગો અને કામો પતાવો. ના...રે...ના...હજી તો સમાચારપત્રો વંચાશે, નવાજૂની તથા રાજકારણની ચર્ચા થશે, પછી જોયું જશે. પેલાં બહેનને જુઓ, ખુરશી ઉપર જ ઊંઘી ગયાં છે, કારણ કે ગઈ રાત્રે નવરાત્રીના ગરબા રમતાં ઉજાગરો થયો છે. અને આ સાહેબ પણ ઝોકાં ખાઈ રહ્યા છે, તે એમ સમજી બેઠા છે કે ઓફિસમાં આવીને ઊંઘી જવાની કામગીરી બજાવવાનો જ

પગાર એમને સરકાર આપે છે. મુલાકાત માટે આવેલ માણસો બહાર તપી રહ્યા છે. તેઓ પટાવાળાને વારંવાર પૂછે છે કે, સાહેબ ક્યારે મળશે? તો પટાવાળો એક જ ઉત્તર આપે છેઃ સાહેબ મહત્ત્વના કામમાં રોકાયેલા છે. કામ પતશે એટલે તરત તમને બોલાવશે.

ઓફિસમાં કામ કરાવવા જનારની ઉપેક્ષા, તોછડાઈ, તિરસ્કાર, વારંવાર ધક્કા, અત્યંત વિલંબ વગેરે અનેક કુટેવોથી આપણે ખદબદી રહ્યા છીએ. આનાથી આપણી શક્તિનો ક્ષય થાય છે, કાર્યોમાં અવરોધ થાય છે અને પ્રજાજીવનમાં નિરાશા તથા આક્રોશ ફેલાય છે. જો આ કુટેવોને છોડી શકાય અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ નિર્ધારિત સમયે કામે લાગી જાય; સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા અને પૂરી કુશળતાથી પોતાની જવાબદારીઓ પાર પાડે તો આ દેશ સ્વર્ગ બની જાય. આ દેશને નરક બનાવવામાં સૌથી વધુ ફાળો આ ખુરશીઓ આપી રહી છે. જો તેને કુટેવોથી મુક્ત કરી શકાય તો બાકીનું બધું આપોઆપ થઈ જશે.

કોઈ પણ પ્રજાને મહાન બનાવવી હોય તો તેનું સારી રીતે ઘડતર કરવું જોઈએ. તેનું ચાલવું, બેસવું, ઊઠવું, બોલવું, વર્તવું, ખાવું, પીવું વગેરે બધું જ ભદ્રતાપૂર્ણ હોય તો પ્રજા આપોઆપ મહાન બને. પરદેશમાં વારંવાર આભાર માનવાની તથા થોડીક ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો ક્ષમા માગવાની ખાસ ટેવ છે. આના કારણે પ્રજાજીવન કેટલાય અનર્થોથી બચી જાય છે. માનો કે તમારો પગ અજાણતાં કોઈને અડી ગયો. તરત જ તમે ક્ષમા માગી, વાત પતી ગઈ. પણ પગ અડવા છતાં તમે ક્ષમા નથી માગતા એટલે સામેના માણસનો આક્રોશ ભભૂકી ઊઠે છે. તરત જ બોલાબોલી, ગાળાગાળી અને અંતે મારામારી થઈ જાય છે. આવા અનર્થો આપણે ચારે તરફ જોઈએ છીએ. આપણે ત્યાં આભાર માનવાની અને ક્ષમા માગવાની ખાસ ટેવ દેખાતી નથી. તમે ગાડીમાં કોઈને લિફ્ટ આપી. પોતાનું સ્થળ આવતાં તે ઊતરીને ચાલતો થશે. 'આભાર' એવો એક શબ્દ પણ તેને બોલવાનું નહિ સૂઝે, કારણ એ રીતની ટેવ જ નથી પાડી.

અંદરથી માણસ કેટલો સારો છે કે કેટલો ખરાબ છે તે અલગ વસ્તુ છે, પણ પારસ્પરિક બાહ્ય જીવનમાં માણસ કેટલો વ્યવસ્થિત તથા ભદ્રતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે તે વધુ મહત્ત્વનું છે, કારણ કે બાહ્ય વ્યવહારથી વ્યક્તિ પ્રજાજીવનને પ્રભાવિત કરે છે. માનો કે બસ અથવા વિમાનની સીટ ઉપર તમે બેઠા છો. તમારી બાજુમાં જ તમારો પાડોશી બેઠો છે. માનો કે તે દાણચોર છે. પણ તે તમને ભીંસતો નથી, તમારી સીટ દબાવતો નથી, તમારી સામાન મૂકવાની જગ્યાને પોતાના સામાનથી રોકતો નથી. તમારા પગની જગ્યાને પણ અવરોધતો નથી. પૂરી યાત્રા સુધી તે તમને કશી જ તકલીફ આપતો નથી તો તેને સભ્ય માણસ કહી શકાય. દાણચોરી કરે છે તે તેનો મોટો અપરાધ છે, તેનો દંડ થવો જ જોઈએ, તેનો બચાવ કરવાનો ન હોય, પણ રોજિંદા સામાન્ય જીવનમાં તેની જે સુઘડતા છે તેને પણ દાદ મળવી જોઈએ.

લ્યો, હવે આ બાજુના ભાઈને જોઈ લ્યોઃ તેઓ પ્રસિદ્ધ ભક્તરાજ છે, હજારો શિષ્યોના ગુરુ છે. શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ મનાય છે, વગર માઇકે કથા કરી શકે છે. તેઓ પોતાને સ્વયંભૂ પૂજ્ય માને છે. એટલે પ્રથમથી જ દોઢ સીટ રોકી લીધી છે. તમારે માત્ર અડધી સીટ ઉપર જ વ્યવસ્થા કરી લેવાની છે. દોઢ સીટથી પણ સંતોષ ન થતાં આ મહાશય તમને ભીંસી રહ્યા છે. તેમણે પોતાનો સામાન ચારે તરફ ગોઠવી દીધો છે. તમારા સામાન માટે જરાય જગ્યા નથી. તમારા હકો પાછા મેળવવા એકએક બાબતમાં તમારે યુદ્ધ કરવું પડશે. યુદ્ધમાં નહિ માનનારા તમે સમસમીને બધું સહન કરીને બેસી રહો છો. લ્યો લેતા જાવ... ભક્તરાજનો પગ અડી જવાથી તેમનું ગંગાજળપાત્ર ઢળી ગયું. બધે પાણી પાણી થઈ ગયું. કેટલાયનો સામાન પલળ્યો. ભક્તરાજ ચિડાઈ ગયા છે. એકલા ને એકલા બડબડ કરી રહ્યા છેઃ 'ન જાને કિસકા મૂંહ દેખા થા આજ, સત્યાનાશ હો ગયા, પૂરે કા પૂરા ગંગાજલ હી સમાપ્ત હો ગયા.'

એ તો સારું છે કે પોતાના જ પગથી આવું થયું. જો બીજાના પગથી—અરે, તમારી જ વાત કરો ને—તમે પાડોશી છો એટલે જો તમારા પગથી આ ગંગાજળ ઢળી ગયું હોત તો કેટલાય શાપ વરસી પડ્યા હોત. તમારો આખો પ્રવાસ બગડી ગયો. પેલા ભક્તરાજ કેટલી માળાઓ કરે છે તથા તેમણે કેટલા શ્લોકો મોઢે કર્યા છે તેનું મહત્ત્વ અહીં નથી. અહીં તો તેમને સરખું બેસતાં આવડે છે કે નહિ, પોતાના પાડોશી સાથે તે કેવો ભદ્ર વ્યવહાર કરી શકે છે તેનું મહત્ત્વ છે.

તમારાં બાળકોને મહાન બનાવવાં હોય તો બચપણથી જ તેમને સુટેવો પાડો. કુટેવોને વીણી વીણીને દૂર કરો.

આપણી કુટેવો એટલી બધી છે કે ગ્રંથોના ગ્રંથો લખીએ તોપણ પાર ન આવે. પ્રજાજીવનના ઘડતરના પ્રથમ ભાગ તરીકે આપણે તે કુટેવોને દૂર કરવાનું કામ કરવાનું છે.

*

6. પહેલાં અને અત્યારે

પ્રજાના વૈચારિક દૃષ્ટિકોણને સમજવા તથા ઘડવા માટે તે તે પ્રજાના અભિગમને જાણવો જરૂરી છે. આ અભિગમને બે ભાગમાં વહેંચી શકાયઃ 1. પ્રાચીન ગૌરવવાદી અને 2. આધુનિકતાવાદી. પ્રાચીન ગૌરવવાદી પ્રજામાં પણ બે બાગ કરી શકાયઃ એક તો ઉત્તમતામાત્રને પ્રાચીનતામાં જ જોનારી પ્રજા તથા બીજી પ્રાચીનતાના યોગ્ય ગૌરવ સાથે વર્તમાન આવશ્યકતાઓ તથા ઉપલબ્ધિઓ પ્રત્યે પણ સકારાત્મક વલણ ધરાવનારી પ્રજા. આવી જ રીતે આધુનિકતાવાદી પ્રજામાં બે ભેદ કરી શકાયઃ એક તો માત્ર આધુનિકતાને જ મહત્ત્વ આપનારી તથા સ્વીકારનારી પ્રજા. જ્યારે બીજી આધુનિકતાની સાથે પ્રાચીનતાની ઉત્તમતાને પણ સ્વીકારનારી તથા જતન કરનારી પ્રજા. આ ચારે વલણોમાં પ્રાચીનતા તથા આધુનિકતાનો સમન્વય કરનારી પ્રજા ઉત્તમ કહી શકાય. પ્રથમ ભાગ પ્રાચીનતાની વિશાળ નદીમાં આધુનિકતાની નાની નદીનો સંગમ કરાવે છે, જ્યારે બીજા ભાગમાં આધુનિકતાની વિશાળ સરિતામાં પ્રાચીનતાની ઉપાદેય સરવાણીઓ મેળવે છે. આમ સમન્વય કરનારી પ્રજા પણ પ્રાચીનતાપ્રધાન આધુનિકતાવાદી અને આધુનિકતાપ્રધાન પ્રાચીનગૌરવવાદી એમ બે ભાગમાં વિભાજિત થઈ શકે છે.

જેની પાસે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, પ્રાચીન ધર્મ, પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો તથા પ્રાચીન પરંપરાઓ હોય છે, તે બહુ જલદી આધુનિકતાવાદી થઈ શકતી નથી. તેને પ્રાચીનતા પ્રત્યે સ્વત્વનો પ્રબળ મોહ હોય છે. આ સ્વત્વ જેટલું વધુ પ્રગાઢ બનાવાય તેટલું જ પ્રજાજીવન વધુ ને વધુ પ્રાચીનતામુખી થઈ જતું હોય છે. પ્રાચીનતાનાં મૂલ્યો અને માન્યતાઓ જ્યારે આધુનિકતાની સાથે ટકરાય છે, ત્યારે આ પ્રજા પોતાનામાં પ્રાચીનતાના મોહને સંતોષ આપવા આધુનિકતાની વિરોધી કે દ્રોહી પણ થઈ જતી હોય છે. ઘણી વાર તો એવું પણ બનતું હોય છે કે અત્યંત હાનિકારક પ્રાચીન રૂઢિઓ, માન્યતાઓ, આચારો વગેરેને પણ તે છોડવા તૈયાર થતી નથી. પ્રાચીનતા પ્રત્યે અત્યંત મોહભર્યો અફીણિયો નશો સતત ચઢાવતા રહેવાનું કામ ધર્મ-વ્યાખ્યાતાઓ, કથાકારો, ધર્મના માધ્યમથી રળી ખાનારાઓ વગેરે કરતા હોય છે. જ્યારે પ્રજાના માનસ ઉપર માત્ર પ્રાચીનતાનું ગૌરવ સ્થાપિત કરી દેવાય છે ત્યારે પ્રજા મિથ્યાભિમાની, અકર્મણ્ય અને સંતોષી બની જતી હોય છે. તે આધુનિકતાની વિરોધી થઈ ગઈ હોવાથી આધુનિક પ્રશ્નોને સમજી નથી શકતી તેમ તેનો ઉકેલ પણ લાવી શકતી નથી. તે જીવનપ્રવાહની અવરોધી થઈ જાય છે.

બીજા છેડે અત્યંત આધુનિકતાવાદી પ્રજાજીવનમાં સ્થાયીત્વ, આદર્શો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા તથા સુપ્રવાહિતા નથી લાવી શકતા. બંને પક્ષે છેડાએ પહોંચનારી પ્રજાના બે જુદા જુદા દોષો છે. વધુ ઉત્તમ પ્રજા તો તે છે જે પ્રાચીનતાના યોગ્ય અને વાસ્તવિક ગૌરવને સાથે રાખીને વધુમાં વધુ આધુનિક બને.

ભારતની જ નહિ, મોટા ભાગની પૂર્વની પ્રજા પ્રાચીનતાવાદી હોવાથી પશ્ચિમની પ્રજા જેટલી વિકસી શકી નથી. તેના આ અવરોધના કારણે તે દરિદ્ર, પરાધીન અને કુંઠિતજ્ઞાની થઈ છે. તેને આજે પણ વર્તમાનની સિદ્ધિઓ કરતાં પ્રાચીનતાની સિદ્ધિઓની વાતો વધુ સુખદ લાગે છે. અત્યારે કલિયુગ કે બીજા પ્રકારનો ખરાબ કાળ ચાલી રહ્યો છે એટલે અત્યારે તો બધું ખરાબ જ ખરાબ થવાનું એવી ધાર્મિક માન્યતાથી પણ ચુસ્ત ધાર્મિક લોકો આધુનિકતાના વિરોધી થઈ જતા હોય છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં હમણાં નજીકની પ્રાચીનતાની તથા આધુનિકતાની તુલના કરવા પ્રયત્ન કરવો છે. અત્યંત પ્રાચીનતાની પણ તુલના થઈ શકે, પણ એ બાબત ઓછો પ્રયત્ન જ ઠીક લાગે છે. કારણ અત્યંત પ્રાચીનતા સાથે લોકોની તીવ્ર ધાર્મિક લાગણીઓ સંકળાયેલી હોવાથી નગ્ન સત્યને આઘાત વિના સહન કરી શકાતું નથી.

જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં 25-50-100 કે 200 વર્ષ ઉપર પ્રજાની શું સ્થિતિ હતી તથા અત્યારે શું સ્થિતિ છે તેનું સ્પષ્ટ વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી છે. પ્રથમ ધાર્મિક ક્ષેત્ર લઈએ.

ધાર્મિક ક્ષેત્ર

કોઈ પણ ધાર્મિક મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે તેમના સમયમાં કેટલો ધાર્મિક અંધકાર હતો. દાખલા તરીકે શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ, સ્વામી દયાનંદજી, કબીર, નાનક, તુકારામ, રામદાસ, મીરાંબાઈ, નરસિંહ વગેરે અસંખ્ય સંતોનાં જીવનચરિત્રોથી

આપણને જણાશે કે તેમના સમયમાં લોકોની શી દશા હતી. જો તે સમયે અંધકાર ન હોત તો આ સંતોનું કાર્યક્ષેત્ર જ ન હોત. આવો, આપણે થોડી તુલના કરીએ.

1. અત્યંત પ્રાચીનકાળમાં મોક્ષ માટેના સાધન તરીકે કાશીકરવત જેવી વિધિઓ અપનાવાતી, પશુહિંસાવાળા યજ્ઞો થતા. આજે હવે આવું નથી થતું. પ્રજા આવી ક્રિયાને ધર્મ માનવા તૈયાર નથી. હવે પ્રજા ભક્તિ, ઉપાસના, યોગ, જનસેવા વગેરે સાધનો તરફ વળી છે.

2. પ્રાચીનકાળમાં સાંપ્રદાયિક વિદ્વેષ ઘણો ભારે હતો. બૌદ્ધો, જૈનો, શૈવો, વૈષ્ણવો, સ્માર્તો વગેરે પરસ્પરમાં લડી મરતા. મહાબલિપુરમ્, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી વગેરે દક્ષિણનાં સ્થળો તથા બીજી ઘણી જગ્યાઓ છે જ્યાં વિરોધી ધર્માનુયાયીઓને નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યા હોય. એક પંથવાળો બીજા પંથવાળા સાથે બેસવા, પાણી પીવા, ખાવા કે એકબીજાના ઇષ્ટદેવનું નામ લેવા પણ તૈયાર ન થતો. ધાર્મિક વિદ્વેષના અગ્નિમાં ભારતની સાથે મધ્યએશિયા તથા યુરોપ પણ ભડકે બળતું હતું. પોતાના અનુયાયીઓ બીજા ધર્મસ્થાનમાં જાય નહિ તે માટે આવા પ્રયત્નો પણ થયેલા. 'હસ્તિના તાડ્યમનોઽપિ ન ગચ્છેજ્જૈનમંદિરમ્'—સાંકડી ગલીમાં સામે ગાંડો હાથી આવતો હોય અને બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય જૈનમંદિર જ હોય તોપણ હાથીના પગ તળે કચરાઈને મરી જવું, પણ જૈનમંદિરમાં જવું નહિ. સામે જૈનોએ પણ કુદેવ મિથ્યાત્વી શબ્દો દ્વારા અન્યનો વિરોધ કર્યો હતો.

અત્યારે હવે એટલો પ્રબળ ધાર્મિક વિદ્વેષ રહ્યો નથી. થિયોસોફિકલ સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓએ તથા માનવતાવાદી સંતો, સૂફીઓએ આ અગ્નિને ઘણો હળવો કરી નાખ્યો છે. હવે શૈવો, વૈષ્ણવો, જૈનો, બૌદ્ધો, ખ્રિસ્તીઓ, મુસ્લિમો વગેરે વિભિન્નધર્મી પ્રજા એક મંચ ઉપર ભેગી થાય છે, સાથે બેસીને પોતપોતાના વિચારો પ્રગટ કરે છે અને સાંભળે છે. પોતપોતાનાં પ્રવચનોમાં એકબીજાના ધર્મગ્રંથોમાંથી ગમે તેવી વાતોને ટાંકે છે અને બધા ધર્મોમાં કાંઈ ને કાંઈ ઉત્તમ તત્ત્વ રહેલું છે તેવું કહી પણ શકે છે; સાધુઓ એકબીજાનાં ધર્મસ્થાનોમાં જઈ શકે છે, ઊતરી શકે છે, જમી પણ શકે છે. જોકે આજે પણ સંપૂર્ણ ધાર્મિક વિદ્વેષ સમાપ્ત થયો નથી, તોપણ પહેલાંની અપેક્ષાએ ઘણો ઓછો થયો છે. સંતો, સૂફીઓ તથા સુધારકોની ઉદારતા તેમાં કારણ લાગે છે.

3. પ્રાચીનકાળમાં ધર્મસ્થાનો કોઈ વ્યક્તિ, વર્ણ કે વંશનાં સ્થાપિત હિતો હતાં. એટલે તેની પૂરેપૂરી આવક તેમના હાથમાં ચાલી જતી. દર્શનાર્થીઓ, યાત્રાળુઓ, અનુયાયીઓ તથા અન્ય ગરીબ પ્રજાને તે આવકમાંથી કશી જ સગવડો મળતી નહિ. ઊલટાની અગવડો તથા પૈસા પડાવવાની જોહુકમી ચાલતી. જ્યારે હવે, મોટા ભાગનાં ધર્મસ્થાનોનાં ટ્રસ્ટ થઈ ગયાં છે. અનુયાયી વર્ગમાંથી કેટલાક તેના ટ્રસ્ટીઓ હોય છે.

આવક-જાવકનો હિસાબ રાખવો, ઑડિટ કરાવવું, ચેરિટી કમિશ્નરની મંજૂરી વિના ગમે તેવાં કામ કરવાં નહિ. ધાર્મિક સંપત્તિ વ્યક્તિ, વંશ કે વર્ણની ન રહેતાં પ્રજાની થઈ. જોકે આજે પણ પૂરેપૂરી શુદ્ધ વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નથી, કારણ કે સ્વાર્થી માણસો ગમે તે ગરબડ કરી શકે છે. તેમ છતાં પણ પ્રાચીન કાળમાં જે ઘોર અવ્યવસ્થા હતી તેની તુલનામાં તો કાંઈક ઠીક જ થયું છે.

હવે ધર્મસ્થાનોમાં સુધારો થવા લાગ્યો છે. નવાં, સુંદર ભવ્ય મંદિરો, ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, જળપ્રબંધ, વાહનપ્રબંધ, રક્ષાપ્રબંધ વગેરે થવા લાગ્યાં છે. જ્યાં હજી પણ ધર્મસ્થાનો વ્યક્તિ, વંશ કે વર્ણને આધીન છે ત્યાં આવા ખાસ સુધારાઓ જોઈ શકાતા નથી. કેટલાંક ધર્મસ્થાનો તો હવે પોતાની વધારાની આવક માનવતાનાં કાર્યો તરફ વાળવા લાગ્યાં છે. જેમકે અન્નક્ષેત્ર શરૂ કરવાં, નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, ચિકિત્સાલય, શિક્ષણાલય, સંસ્કારાલય, અનાથાલય વગેરે અનેકવિધ માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગી છે. લોકોમાં ધર્મભાવ વધ્યો છે, પારસ્પરિક વ્યવહારની સંકીર્ણતા, ઘૃણા અને અસહિષ્ણુતા ઘટી રહી છે. મેં પરદેશમાં કેટલાંય પ્રવચનો ખ્રિસ્તીઓના ચર્ચના એકાદ હૉલમાં કર્યાં છે. કારણ કે આપણા હિન્દુ ભાઈઓ પાસે પોતાનો હૉલ ન હોય એટલે ચર્ચના અધિકારી પાસે માગે, અધિકારી પ્રસન્નતાથી કશો જ ચાર્જ કર્યા વિના હૉલ આપે. આપણા ભગવાનના ફોટાઓ મૂકી આરતી, પૂજા, પ્રસાદ, કીર્તન, કથા વગેરે કરવા દે. જે અત્યારે થઈ શક્યું તે પચાસ-સો વર્ષ ઉપર થઈ શકે જ નહિ. ખ્રિસ્તી દેવળમાં હિન્દુઓના દેવની કલ્પના કરી શકાય નહિ. આવી જ રીતે હવે મને પર્યુષણના વ્યાખ્યાન માટે જૈનો બોલાવી શકે છે, ખ્રિસ્તીઓ તથા મુસ્લિમો પણ આમંત્રણ આપીને પોતપોતાના પ્રસંગોએ બોલાવી જાય છે. વૈષ્ણવ, સ્વામિનારાયણી વગેરે પણ પોતપોતાના પ્રસંગે બોલાવે છે તથા સાંભળે છે. જો ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ઉદારતા ન આવી હોત તો આ શક્ય ન બન્યું હોત. રાજકારણીય દુર્બુદ્ધિથી હિન્દુ-મુસ્લિમ વગેરેનાં હુલ્લડો થઈ જાય છે. જો દૂષિત રાજકારણ તથા અક્ષમ રાજકારણ સમાપ્ત થાય તો પ્રજા હવે ધાર્મિક રીતે સહિષ્ણુ થઈ રહી છે. ભડકા કરાવનારા અસહિષ્ણુ લોકો આજે પણ છે જ. પણ તેમના કરતાં

સહિષ્ણુતા તથા મેળ-મેળાપ કરાવનારા સાચા માણસોની વાતો લોકો વધુ સાંભળે છે. આ શુભ ચિહ્ન છે.

4. પ્રાચીનકાળમાં મંદિરોમાં દેવદાસીઓ નાચતી, બિચારી નિર્દોષ ગભરુ કન્યાઓને દેવ સાથે પરણાવી દેવાના નિમિત્તે મંદિરોને સોંપી દેવાતી. હવે આવું નથી થઈ શકતું. જોકે આજે પણ બીજા પ્રકારે અબુધ બાળાઓને સહજ કુદરતી જીવનમાંથી અસહજ-અકુદરતી જીવન તરફ આકર્ષવામાં આવે જ છે. તોપણ પ્રાચીનતાની તુલનામાં ઘણી સારી સ્થિતિ છે.

5. પ્રાચીનકાળમાં ધર્મની વ્યાખ્યા કરવાની એકહથ્થુ સત્તા માત્ર બ્રાહ્મણ વર્ણ પાસે હતી. '(વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ') બ્રાહ્મણ બધા વર્ણોનો ગુરુ કહેવાતો. હવે વ્યાસપીઠ ઉપર અન્ય વર્ણના વિદ્વાનો, કથાવાચકો, વ્યાખ્યાનકારો વગેરેને બેસતા જોઈ શકાય છે. હવે ગુરુપણાની એકાધિકારિતા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. હવે તો બ્રાહ્મણની સાથે ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો (વાળંદ, રાવળ, પ્રજાપતિ વગેરે) તથા મહાશૂદ્રોમાં ગણાતી પ્રજા પણ ગુરુ થઈ શકે છે.

6. પ્રાચીનકાળમાં મંદિરોમાં—નિજમંદિરમાં—માત્ર બ્રાહ્મણો જ પ્રવેશી શકતા, બીજી પ્રજા સ્વયં જાતે પૂજા ન કરી શકતી, તે દૂર ઊભીઊભી માત્ર દર્શન કરી શકતી. પણ હવે તો લગભગ બધાં જ નિજમંદિરમાં જઈને પૂજા કરી શકે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી પ્રજા પણ હવે મંદિરમાં આવી શકે છે તથા ઠેઠ નિજમંદિરમાં જઈને દર્શન—અર્ચન કરી શકે છે. સુધારકોનાં પ્રચંડ આંદોલનો દ્વારા આપણે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ.

મેં અમારા આશ્રમના મંદિરમાં હરિજનભાઈને પૂજારી તરીકે રાખ્યો પણ થોડા માણસોના કકળાટ સિવાય ખાસ કાંઈ પ્રત્યક્ષ વિરોધ ન થયો. જો આ જ કામ પચાસ વર્ષ પહેલાં કરવા ધાર્યું હોત તો શક્ય ન બન્યું હોત.

7. હવે ધાર્મિક જમણોમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. બ્રાહ્મણો કે જમાતો જમાડવા કરતાં હવે બાલમંદિરનાં બાળકો જમાડવાં કે દરિદ્રોને જમાડવા તરફ લોકોનું વલણ વળ્યું છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્ર ભલે મંદ ગતિએ પણ પરિવર્તિત થતું રહ્યું છે. આ બધાં પરિવર્તનોથી ધર્મ, ધાર્મિક ક્ષેત્રો તથા ધર્મપુરુષો પહેલાં કરતાં વધુ તેજસ્વી થઈ રહ્યાં છે.

સામાજિક ક્ષેત્ર

વ્યક્તિ તથા પ્રજાના જીવન ઉપર સૌથી વધુ અસર સમાજવ્યવસ્થાની થતી હોય છે. પહેલાં સમાજવ્યવસ્થા કેવી હતી અને કેવી રીતે થઈ છે તેને જાણ્યા પછી કોઈ પણ માણસ કહેશે કે પહેલાં કરતાં આપણે હવે ઠીક થઈ રહ્યા છીએ.

1. પહેલાં બાળલગ્નો થતાં, અરે કેટલીક વાર તો ગર્ભલગ્ન પણ થતાં. કન્યાઓની અછતના કારણે કન્યાવિક્રય થતો, સાટાં-પેટાં થતાં, ઘણા પુરુષો જીવનભર કુંવારા રહી જતા. લગ્નમાં વર-કન્યાની પોતપોતાની રુચિનો કશો જ અધિકાર ન હોવાથી અસંખ્ય કજોડાં થતાં. સ્ત્રીની દશા દાસી જેવી થઈ જતી. તે થોડાક પૈસા માટે પણ લાચાર રહેતી. ઘર બહાર પગ પણ મૂકી શકતી નહિ. પ્રત્યેક બાબતમાં તે પરાધીન રહેતી. કુમળી વયે જ તેમને માતા થવું પડતું. કન્યાશિક્ષણ ન હોવાથી અબુધ-અજ્ઞાની, વહેમી, ભૂતપ્રેતાદિમાં માનનારી અને બાળકોના ઉછેરને ન સમજનારી રહેતી. દામ્પત્યની સફળતા વર-કન્યાની સમજણ ઉપર નહિ પણ કન્યા વધુમાં વધુ કેટલું દાસત્વ સ્વીકારી શકે છે તેના ઉપર રહેતી. જોકે આટલું હોવા છતાં ઘણાં લગ્નજીવન સફળ રહેતાં જ તેનું કારણ પરસ્પરની અપેક્ષાઓનો અભાવ તથા બીજા વિકલ્પનો પણ અભાવ હતું.

હવે બાળલગ્નો લગભગ અટકી ગયાં છે. કન્યાઓની છતના કારણે હવે ઘણા લોક પરણી શકે છે. લગ્નપ્રથામાં પણ બીજા કુરિવાજો ઘટ્યા છે, સાટાં-પેટાં ઓછાં થયાં છે, કન્યાશિક્ષણ વધ્યું છે. તેના કારણે હવે કન્યા માત્ર અબળા નથી રહી. હવે ગાયની માફક તેને ગમે ત્યાં પધરાવી દઈ શકાતી નથી. તેની રુચિ તથા અધિકારો સ્વીકારાયાં છે. અણગમતા પુરુષ સાથે તેને હવે પરણી જવાની ફરજ પાડી શકાતી નથી. હવે ઘણી સ્ત્રીઓ નોકરી-ધંધો કરતી થઈ હોવાથી પૈસે-ટકે તે લાચારી ભોગવતી નથી. સમાચારપત્રો, સામયિકો, રેડિયો, ટી.વી., પુસ્તકો વગેરે દ્વારા તેનો બૌદ્ધિક વિકાસ થયો છે, એટલે તે પુરુષને સાથ આપનારી થઈ શકી છે. બાળકો વિશે તેને હવે ઘણી માહિતી છે. એટલે બાળકોનો ઉછેર પહેલાં કરતાં વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે.

આટલું હોવા છતાં એક વાત જરૂર કહીશ કે જેની જે પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) હશે તે તે પ્રમાણે કુટુંબ તથા સમાજને સુખ-દુઃખ આપનાર થશે.

પ્રાચીનકાળમાં પણ ઉત્તમ પ્રકૃતિની ઉત્તમ સ્ત્રીઓ થઈ જ છે, તેમ વર્તમાનકાળમાં પણ તેવી સ્ત્રીઓ છે જ. આવી જ રીતે મધ્યમ તથા નીચ કક્ષાની સ્ત્રીઓ પ્રાચીનકાળમાં પણ હતી તથા અત્યારે પણ હોય છે જ. આવું જ પુરુષોનું પણ છે. માણસ શિક્ષિત હોય કે અશિક્ષિત, તેની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) તેને ઉત્તમ, મધ્યમ કે નીચ બનાવતી હોય છે તે ભૂલવું જોઈએ નહિ. ઉત્તમ થવા માટે લાંબો ઘૂંઘટ તાણવો જરૂરી નથી. ઉઘાડા માથાવાળી કે વાળ કપાવેલી સ્ત્રી પણ ઉત્તમ થઈ શકે છે. ઉત્તમતા રૂઢિઓમાં કેદ નથી થતી હોતી. રૂઢિવાદીઓને રૂઢિઓ સિવાય ઉત્તમતા ન દેખાય તો તેમાં તેમનો જ દોષ કહેવાય. સાઇકલ, સ્કૂટર કે કાર ચલાવનાર સ્ત્રી માત્ર તે જ કારણે કાંઈ અધમ થઈ જતી નથી, તેમ ઘરમાં પુરાઈ રહેનાર સ્ત્રી માત્ર તે જ કારણે મહાન થઈ જતી નથી.

પહેલાં અનિવાર્યપણે સંયુક્ત કુટુંબ રાખવું પડતું. રહેવા માટે બીજું ઘર ન હોય, ખેતી વગેરે ધંધો સાથે જ હોય એટલે લોકો એક જ ઘરમાં સાથે રહેતા. આવું સંયુક્ત કુટુંબ ઘણી જગ્યાએ સફળ પણ રહેતું. સૌ હળીમળીને સંપીને વર્ષો સુધી સાથે રહેતાં. પણ બધાં જ સંયુક્ત કુટુંબો સંપીને રહી શકતાં નહિ. સાસુ-વહુના ઝઘડા, નણંદ-ભોજાઈના ઝઘડા, ભાઈ-ભાઈના ઝઘડા વગેરે અનેક પ્રકારે કુટુંબોમાં ભારે ક્લેશ રહેતો. કેટલીક વાર આ ક્લેશ એટલો વધી જતો કે કુટુંબના એકાદ માણસને આત્મહત્યા કરવી પડતી. મા પોતાના દીકરાને નવી આવેલી પત્ની વિરુદ્ધ કાનભંભેરણી કરતી અને દીકરો પોતાનું પૌરુષ બતાવવા વહુને ઝૂડી નાખતો. લોકો તથા ધર્મવાળા પણ સ્ત્રીને તાડન કરવાની વાતો શીખવતા (બૂધે નાર પાંસરી). કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે તો ભયંકર અત્યાચારોનું નામ જ લગ્ન બની જતું. અસંખ્ય ગૂંગળાતાં રિબાતાં જીવન, જીવન કરતાં મૃત્યુની જ પ્રતીક્ષા કરતાં રહેતાં. આજે પણ આ દુઃખો સદંતર મટી ગયાં નથી, પણ હવે સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ થઈ છે. કોઈ પણ રિબાતી સ્ત્રી માટે આ સંસ્થાઓ કાયદાકીય પગલાં ભરી શકે છે, પોતાને ત્યાં આશ્રય આપી શકે છે અને સ્ત્રીના જીવનને બચાવી શકે છે. પહેલાં તો દુઃખી સ્ત્રી માટે સાસરું અને પિયર સિવાય પગ મૂકવાની ત્રીજી એક જ જગ્યા હતી અને તે ગામનો કૂવો. હવે આવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ પાસે પી.ટી.સી., સિવણ ક્લાસ, મોન્ટેસરી વગેરે પરીક્ષાઓ સંસ્થાઓ અપાવડાવે છે, જે તેમને પગભર થઈને સ્વમાનપૂર્વક જીવન જીવવાની તકો પૂરી પાડે છે.

પહેલાં ત્યજી દીધેલી સ્ત્રી ત્યક્તા બનીને પિયરમાં મા-બાપ અને ભાઈ-ભાભીનો જો સહારો મળે તો તેમના સહારે લાચાર તથા કરમાયેલું જીવન જીવતી. તે ફરી પરણી ન શકતી. પણ હવે ત્યક્તાઓને પણ ફરી પરણાવી શકાય છે. મા-બાપ તથા ભાઈ-ભાભી વગેરે તેના ભારથી મુક્ત બને છે અને તે પોતે કરમાયેલા જીવનને ખીલવી શકે છે.

પહેલાં દશ વર્ષની અબુધ કન્યા પણ વિધવા થતી તો આજીવન તેને વૈધવ્ય પાળવું પડતું. તેણે તેના પતિને જોયો પણ ન હોય તોપણ તે જીવનમાં બીજું લગ્ન કરી શકતી નહિ. મૂંડાવેલું માથું, નિશ્ચિત રંગનાં વસ્ત્રો અને પ્રત્યેક શુભ કાર્યમાં અશુભ ગણાતી આ વિધવા, મા-બાપના સહારે કે પછી કોઈનો સહારો ન હોય તો દળણાં દળીને, પાણી ભરીને, વાસીદાં કાઢીને જેમ તેમ કરતાં માંડ જીવન પૂરું કરતી. તેનું છલકાતું જોબન કોઈ વાર પાળ તોડી બેસતું તો એક નાની સરખી ભૂલને કારણે તે કૂવામાં પડી મરતી. જો મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ પણ વાસનાના વંટોળ આગળ રાંક બની જતા હોય તો એક નાદાન સ્ત્રી પાસે પૂર્ણ નિગ્રહની અપેક્ષા ક્યાંથી પૂરી થાય? કામવાસનાના ક્ષેત્રમાં લોકો એટલાં બધાં સંકુચિત તથા ક્રૂર હતાં કે જો કોઈની જરાક નાની સરખી ભૂલ થઈ હોય તો મારી જ નાખતાં. માણસનો વિચાર કદી માણસાઈથી થયો લાગતો નથી. કઠોર નિયંત્રણોથી નિગ્રહ થઈ જશે તેવું માનીને કઠોરતાની માત્રાઓ વધારતાં, પણ તેમ કરવા કરતાં માનવીય પ્રશ્નોને કુદરતી પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલવીને તેનો હિતકારી નિકાલ ન કરતાં, એટલે ઘણી વાર આવી ગૂંગળાયેલી વ્યક્તિઓ અનિચ્છાએ પણ વિધર્મીઓના પંજામાં સપડાઈ જતી.

હવે વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન થઈ શકે છે. કોઈ આકાશ તૂટી પડતું નથી. કેટલીયે વિધવાઓ પુનર્લગ્ન દ્વારા નવું જીવન પામી છે. જો આ વિધવાઓ પચાસ વર્ષ પહેલાં જન્મી હોત તો તેમની દશા શું થાત? હવે લોકો વિચારતા થયા છે કે સ્ત્રી અથવા પુરુષને (થોડાક અપવાદો સિવાય) જીવનભર એકબીજાની હૂંફ તથા સાથની જરૂર હોય જ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને હૂંફ તથા સાથ વિનાની થઈને જીવન જીવવાની ફરજ પાડવી તે અત્યાચાર છે, પાપ છે. સૌને પોતપોતાની રીતે સુખી થવા દો. અસંખ્ય વિધવાઓ, અસંખ્ય વિધુરો, અસંખ્ય પ્રૌઢ કુમારિકાઓ અને અસંખ્ય અવિવાહિત પુરુષો જે સમાજમાં હશે તેને સડતો-ગંધાતો અટકાવી નહિ શકાય. હવે લોકોનો અભિગમ સુધરવા લાગ્યો છે. પોતાની વિધવા દીકરી, બહેન, અરે, પોતાની વિધવા થયેલી પુત્રવધૂને પણ પરણાવી દેવા લોકો વિચારી શકે છે.

હવે લોકો વિચારે છે કે જો સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાથી રોજ કલહ થતો હોય તો પછી ઉત્તમ છે કે સૌ જુદાં થઈને પ્રેમથી રહે. કલહ,

અશાન્તિ, ઉદ્વેગ અને ખટપટોની સાથે સંયુક્ત કુટુંબ રાખવું તેના કરતાં સૌ પોતપોતાનો રોટલો રળી ખાય અને પોતાની જવાબદારીથી ઘર ચલાવે તે ઉત્તમ છે. ધંધાકીય તથા આર્થિક રીતે પણ લોકો હવે જુદાં રહી શકે છે.

પતિ-પત્નીના અંગત જીવનમાં પહેલાં પત્નીએ પોતાની અણીશુદ્ધતાને સતત પુરવાર કરતા રહેવું પડતું. જો સહેજ વહેમ પડે તો તેવી કોઈ સાચી કે ખોટી વાત પતિના કાને આવે તો પતિ કાં તો તેને કાઢી મૂકતો, મારઝૂડ કરતો અથવા મારી પણ નાખતો, આવા કામમાં તેના ઘરનાં માણસો તેને મદદ કરતાં. ઘણી વાર તદ્દન નિર્દોષ પણ ભોળી સ્ત્રી કોઈની ખટપટનો ભોગ બનીને બરબાદ થઈ જતી.

આજે પણ આ દોષ સદંતર મટી ગયો નથી, તોપણ હવે પુરુષોનો એક સમજુ વર્ગ તૈયાર થયો છે, જે આવી બાબતમાં ધીરજ રાખીને પૂરી તપાસ કરનારો થયો છે. ખોટી વાત હોય તો કુચક્રીઓની જાળને તોડી નાખનારો અને જો સાચી વાત હોય તો પત્નીને સુધરવાની તક આપનારો થયો છે. પોતે પણ આવી ભૂલો કરી જ છે, એવું સમજીને ભૂલ કરનાર પ્રત્યે ઉદારતા બતાવનારો વર્ગ એકબીજાને ‘ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાવ’ની વિચારસરણીથી જીવનને નષ્ટ થતું બચાવી શક્યો છે.

જોકે હજી પણ પૈઠણ(દહેજ)નો રાક્ષસ મર્યો નથી, કેટલીક જગ્યાએ તો તે વધુ ભયંકર બન્યો છે. તોપણ સમૂહલગ્નોની શરૂઆત લગભગ બધે જ થવા માંડી છે, જેથી ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગનાં માણસો પણ ખર્ચ વિના અથવા ઓછા ખર્ચે પોતાનાં સંતાનોને પરણાવી શકે છે.

હવે ગોળો તૂટવા માંડ્યા છે, પસંદગીનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવા લાગ્યું છે. આંતરજ્ઞાતીય લગ્નોને પણ હવે સમાજ સ્વીકારી લે છે. કાલ્પનિક કુળપ્રથાની પસંદગી કરતાં યોગ્યતાલક્ષી પસંદગી તરફ લોકોનું વલણ વધવા લાગ્યું છે.

પહેલાં કોઈ મરી જતું તો તેની પાછળ કુટુંબની સ્ત્રીઓને છાતી કૂટવી પડતી. તાલબદ્ધ રાજિયા ગાઈગાઈને સ્ત્રીઓ કલાકો સુધી છાતી કૂટતી, તેના કારણે ઘણી સ્ત્રીઓ જીવનભર બીમાર થઈ જતી. ઘણીનાં ફેફસાં બગડી જતાં તો ઘણી પોતાની યુવાની ખોઈ બેસતી. હવે મોટા ભાગે આ રિવાજ બંધ થઈ ગયો છે. હવે સફેદ અથવા કાળી સાડી પહેરીને સ્ત્રીઓ શોકપ્રસંગે જાય છે અને થોડી ઔપચારિકતાની વિધિ પતાવીને પાછી આવે છે. આવું જ પુરુષનું પણ થયું છે.

પહેલાંની મરનારની પાછળ અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવવામાં આવતી. કેટલીક જગ્યાએ તો મડદાને બાળવા માટે 10-20 માઈલ દૂર કોઈ ખાસ સ્થળે ઊંચકીને ઘણા કષ્ટે લઈ જવામાં આવતું. નવાઈ તો એ કે એક તરફ મડદું બળતું અને બીજી તરફ ડાઘુઓ માટે લાડવા બનતા. મરણ પાછળની લાંબી વિધિઓ થયા જ કરતી. દશમું, અગિયારમું, બારણું, તેરમું, માસિયો, વરસી, અસ્થિપધરામણી વગેરે વગેરે અનેક વિધિઓ થતી. શક્તિ ન હોય તોપણ મોટા મોટા જમણવાર રાખવા પડતા. આવા જમણવાર કરવા માટે માણસ કાયમી દેવાદાર થઈ જતો, દરિદ્રતા ઉપર દરિદ્રતાના બારે મેઘ તૂટી પડતા.

હવે લોકો સમજવા લાગ્યા છે કે આ બધી વિધિઓથી મૃતાત્માને કાંઈ મળતું નથી. આવું બધું કરવું તેના કરતાં મૃતાત્માની શાન્તિ માટે સમૂહપ્રાર્થના કરવી ઉત્તમ છે. જો મૃતાત્માનું કુટુંબ સંપન્ન હોય તો શક્તિ પ્રમાણે ગામનાં વિકાસનાં કાર્યોમાં કે માનવતાવાદી કાર્યોમાં દાન આપવું. શક્તિ ન હોય તો કાંઈ નહિ—આવી સમજણ-વાળા લોકો વધી રહ્યા છે. પ્રાચીનકાળમાં જીવની અસદ્ગતિના નામે ભરપૂર અંધકાર ફેલાવવામાં આવ્યો હતો. જીવાત્માને અસદ્ગતિ-માંથી મુક્ત કરવાની વિધિઓ પણ વિકસાવી હતી.

ભ્રાન્તિમાં નાખેલા ધાર્મિક માણસને સતત નડતરનો ભય બતાવાયા કરાતો. હવે આ બાબતમાં લોકો વધુ સમજતા થયા છે. જેમ જેમ શિક્ષણ તથા વિજ્ઞાનની સમીપ માણસ જઈ રહ્યો છે તેમ તેમ અસંખ્ય ભ્રાન્તિઓથી માણસ મુક્ત થઈ રહ્યો છે. હવે પહેલાં જેટલાં ભૂત-પ્રેતો નથી રહ્યાં કારણ કે વીજળીનો પ્રકાશ આવી ગયો છે.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર

પહેલાં પૂરી પ્રજા ભણી શકતી નહિ. ઉપરના થોડાક જ માણસો ભણતા. સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને તો ભણવાની જ મનાઈ હતી (સ્ત્રી-શૂદ્રો નાડધીયતામ્). એવાં અસંખ્ય ગામો હતાં જેમાં કોઈ જ ભણેલું નહોતું. ભંગીથી માંડીને ખેડૂત સુધી બધાં જ અભણ. માત્ર બ્રાહ્મણ-વાણિયા જ થોડું-ખપપૂરતું ભણે. જ્યાં શતપ્રતિશત પ્રજા અભણ હોય ત્યાં બૌદ્ધિક કક્ષા કેવી હોય તે સમજી શકાય છે. આવી અભણ પ્રજાનું ચારે તરફથી શોષણ થતું. વ્યાજખાઉ વ્યાપારીઓ, શનિ-મંગળ નડાવનારા દૈવજ્ઞો, અમલદારો, જમાતો વગેરે લગભગ બધા જ આ અભણ પ્રજાને ચૂસતા. હવે ગામેગામ, અરે સીમમાં પણ નિશાળો થઈ છે. આર્થિક શક્તિ વિનાના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો થયાં

છે. પછાતમાં પછાત માણસો પણ પોતાનાં બાળકોને ભણાવી શકે છે - અને ભણેલાને નોકરીએ રખાવી શકે છે. જે લોકોને પહેલાં જોડા આગળ પણ બેસવા ન દેવાતાં તે લોકોનાં સંતાનો હવે મોટી-મોટી ખુરશીઓ ઉપર બેસતાં થયાં છે. શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. હવે બી.એ. થવું તે એક સામાન્ય વાત થઈ ગઈ છે. હવે એકલવ્યોને નિશાળ બહાર ગુરુજીનાં પૂતળાં બનાવીને ભણવું પડતું નથી પણ નિશાળમાં સૌની સાથે બેસીને ભણી શકે છે. અસંખ્ય એકલવ્યો ઠેઠ દ્રોણગુરુની પદવી સુધી પહોંચ્યા છે. સદીઓથી જ્યાં શિક્ષણનું એક પણ કિરણ પહોંચ્યું ન હતું ત્યાં હવે સૂર્ય પ્રકાશવા લાગ્યો છે. બીજી તરફ કન્યાકેળવણી પણ વધી છે. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધુ યોગ્યતાથી ભણે છે. કેટલીય કન્યાઓ ઊંચામાં ઊંચી જગ્યા ઉપર પહોંચી છે તથા કુશળતાથી જગ્યાને દીપાવી છે.

પહેલાં ભારતનો વિદ્યાર્થી દેશ બહાર ભણવા જતો નહિ. તેના મસ્તિષ્કમાં એક ભ્રાન્તિપૂર્ણ નશો ભરી દેવામાં આવતો કે આપણે પૂર્ણ છીએ, સૌથી મહાન છીએ, આપણે કોઈની પાસેથી કશું શીખવાની જરૂર નથી, વગેરે.

અંગ્રેજોના સંપર્કથી અને પશ્ચિમના વિકાસથી આપણી આ ભ્રાન્તિ ભાગવા લાગી છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રભાવી ઢંગથી ફરી વળનાર પશ્ચિમી જગત પ્રત્યે આપણે ખેંચાયા છીએ. પોતાના બાળકને અમેરિકા કે અન્ય દેશોમાં ભણવા મોકલવા સૌ લાલાયિત રહે છે. સમુદ્રયાત્રાને પાપ માનવામાં આવતું તે હવે ગૌરવરૂપ મનાય છે. જોકે હવે વિમાનસેવા એટલી વધી છે કે માત્ર કલાકોમાં યુરોપ અને અમેરિકા પહોંચાય છે.

શિક્ષણનો એક તરફ ઘણો મોટો વ્યાપ થયો છે તો બીજી તરફ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો પણ ઊઘડ્યાં છે. પ્રકૃતિનાં ગુપ્ત રહસ્યો શોધવા અસંખ્ય વિજ્ઞાનીઓ હવે દેશમાં તથા પરદેશમાં રત થઈ રહ્યા છે. જોકે શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ દૂષિત રાજકારણ પ્રવિષ્ટ થઈ ગયું હોવાથી શિક્ષણસંસ્થાઓ સતત અજંપામાં રહે છે, એટલે શિક્ષણના ક્ષેત્રે રોકાયેલી પ્રચંડ મૂડી ધાર્યું પરિણામ આપતી નથી. શિક્ષણક્ષેત્રે પણ અસંખ્ય દૂષણો વધ્યાં છે, પણ તે રાજકીય વહીવટનું પરિણામ છે. જો રાજકીય વહીવટ સુધારી શકાય તો શિક્ષણતંત્રને પણ મોટા પ્રમાણમાં નિર્દોષ બનાવી શકાય.

આરોગ્ય ક્ષેત્ર

પહેલાં સંતતિનિયમનની ઝુંબેશ ઉપાડવી જ ન પડતી, કારણ કે અસંખ્ય રોગોથી લોકો મોટા પ્રમાણમાં મરી જતાં, એટલે જનસંખ્યામાં ખાસ ફેર પડતો નહિ. હવે મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું ઘટ્યું છે એટલે પ્રચંડ વસતિવધારો થયો છે.

પહેલાં 14 વર્ષની રમતી-ખેલતી કન્યાને મા બનવું પડતું. આરોગ્યકેન્દ્રો, પ્રસૂતિગૃહો, હોસ્પિટલો વગેરે એટલાં દૂર રહેતાં કે શહેરની વસતિ સિવાય બાકીનાં લોકો તેનો ઉપયોગ કરી શકતાં નહિ. દેશી ઊંટવૈદાં ચાલતાં. જોકે તેમાં પણ કેટલાંક થોડી બાબતોમાં કુશળ રહેતાં, પણ મોટા ભાગે અનાડીપણું જ વધારે રહેતું. પ્રસૂતિમાં જ ઘણાં બાળકો મરી જતાં; પ્રસૂતા સ્ત્રી પણ મરી જતી. આ રીતે માત્ર એક બાળક જ ઓછું ન થતું પણ બીજાં પાંચ-સાત બાળકને જન્મ આપનારી સ્ત્રી પણ જનસંખ્યામાંથી ઓછી થઈ જતી. જે બાળક જીવતું તે પણ વધરાવળ, ગળું, ઉટાંટિયો, કૃમિ, ઓરી, અછબડા, બળિયા, પોલિયો વગેરે અનેક રોગોનું શિકાર બનતું. આ બધાંમાંથી પાર થતાં થતાં જે બચી ગયું તે ખરું! બળિયા વગેરેના કારણે કાયમ માટે ચહેરા બગડી જતા, આંખમાં ફૂલું પડી જતું તથા કાયમી ખોડ રહી જતી. અંધશ્રદ્ધાના કારણે પ્રત્યેક રોગના કોઈ ને કોઈ દેવ કે દેવીને રાજી રાખવાની વિધિઓ થતી. હવે પ્રસૂતિ કરનાર સ્ત્રીને બચાવી શકાય છે. નજીક નજીક પ્રસૂતિગૃહો, દવાખાનાંઓ, હોસ્પિટલો વગેરે ખોલાઈ ગયાં છે. જોકે હજી પણ માનવતાવાદી ડોક્ટરો, કર્મચારીઓ તથા પ્રામાણિક સંચાલકો વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતા એટલે ઘણી જગ્યાએથી સંતોષકારક પરિણામ નથી મેળવી શકાતાં. રાજકીય અવ્યવસ્થાથી વકરેલો આ રોગ હોવા છતાં પણ પહેલાં કરતાં લોકોને ઘણી નજીકમાં તબીબી સારવાર મળી રહે છે. બીજી તરફ સેવાભાવી સંસ્થાઓ પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ખૂબ વળી છે, જે ઘણી સારી સેવા કરી રહી છે.

પહેલાં ચોમાસાના દિવસોમાં મેલેરિયાના ખાટલા ઘરેઘર પથરાયા હોય. મહિનાઓ સુધી તાવ ન ખસે. આંતરિયો, ત્રીજિયો, ચોથિયો વગેરે તાવોથી લોકો ફફડતા રહેતા. દેશી, કડવાંઝેર ચૂરણો અને ક્વાથો પી પીને લોકોને કમકમાં આવતાં. કેટલાંક તાવથી મરી પણ જતાં. હવે એવા બીમારીના ખાટલા ઘરેઘર જોવા નથી મળતા. પ્રભાવશાળી ઔષધોથી હવે તાવને રોકી શકાય છે. 2-3 તીવ્ર ઔષધિઓથી નુકસાન પણ થાય છે, પણ પ્રાચીનકાળમાં આવા નુકસાનને જાણનાર તથા પડકારનાર લોકો ન હતા અને અંતે બધી નિષ્ફળતા પૂર્વનાં કર્મ

'પ્રારબ્ધ' ઉપર આવીને નિર્ભર થઈ જતી.

પ્રાચીનકાળમાં કોલેરા, પ્લેગ વગેરે અનેક પ્રસરી જનારા રોગો થતા અને ગામનાં ગામ સાફ થઈ જતાં. આખું ગામ મરી પરવારતું ત્યાં સુધી કોઈ દવા ન પહોંચતી, એમ મરી પરવાર્યા પછી કોઈ શાસકવર્ગનો જવાબ પણ ન માગતું. હવે આવા રોગો કાબૂમાં આવી ગયા છે. કાં તો આવા રોગો થતા જ નથી અને કોઈક જગ્યાએ થાય તો તરત જ તેને રોકી દેવાય છે.

ક્ષયરોગ, કિડનીરોગ, હ્રદયરોગ વગેરે અનેક ગંભીર રોગો માટે હવે સારી સારવાર વિકસી છે. લોકો આ રોગોને મટાડીને વધુ જીવી શકે છે. આરોગ્યનું વિજ્ઞાન ઘણું વિકસ્યું છે. અરે, સતત વિકસી રહ્યું છે એટલે પ્રજા આ વિજ્ઞાનથી લાભાન્વિત થઈ રહી છે.

પહેલાં પચાસ વર્ષની ઉંમર પછી વનપ્રવેશ ગણાતો અર્થાત્ એકાવન, બાવન એમ વનમાં ગયા એમ સમજીને માણસ વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારી લેતો. સાઠની ઉંમરે પહોંચેલો માણસ પૂર્ણ ઉંમરે પહોંચેલો ગણાતો. તે દુર્બળ, દમવાળો, કફવાળો, રોગી, સાવ ખખડી ગયેલો, લાકડીના ટેકે ચાલનારો, લગભગ (મોતિયાથી) આંધળો થયેલો ખાટલામાં મહિનાઓ સુધી રિબાઈ-રિબાઈને મરતો. હવે માણસ 70-75-80 વર્ષ સુધી પણ પહોંચી શકે છે. ઘણાખરા સ્વસ્થ રહી શકે છે. પહેલાંની પેઢી કરતાં આજની પેઢી થોડી ઊંચી થઈ છે. થોડી દેખાવડી પણ થઈ છે અને થોડી સશક્ત પણ થઈ છે, કારણ કે ખોરાકમાં કેલરીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. હવે શાકભાજી, તેલ, ફળો, દૂધ, ઘી તથા બીજી કેલરી આપનારી વસ્તુઓ લોકો ખાઈ શકે છે. પ્રાચીનકાળમાં ઘોર ગરીબાઈ હોવાથી આખા ગામમાં 2-5 ઘરોમાં જ દાળ-ભાત-રોટલી-શાક થતાં. બાકીનાં ઘરોમાં તો લૂખા રોટલા અને છાશ કે ચટણી જ રહેતી. ઘણાં ઘરોમાં તો લૂખા રોટલા પણ ન મળતા. જેના ત્યાં દૂધ-ઘી થતું તે પોતે ભાગ્યે જ તેને ખાઈ શકતા. બેરોજગારીનું પ્રમાણ ભયંકર હોવાથી લોકો પાસે પૈસો જ ન રહેતો, એટલે ખરીદશક્તિ ન રહેતી એટલે જેમતેમ જેવું તેવું ખાઈને લોકો દિવસો કાઢતા. હવે લોકોને રોજી મળી રહે છે, એટલે ભૂખમરો ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે. ગામમાં 2-5 ઘરોમાં પહેલાંની જે રસોઈ થતી તે હવે અડધા ગામમાં થવા લાગી છે. બીજી તરફ નવી પેઢી ઉપરથી ધાર્મિક પકડ ઢીલી થઈ હોવાથી ડુંગળી, લસણ વગેરે આરોગ્ય માટે અત્યંત હિતકારી વસ્તુઓ ખાવા લાગ્યા છે. આ બધાના કારણે પહેલાંની કંતાઈ ગયેલી પેઢી કરતાં આજની પેઢી થોડી ઊંચી તથા સશક્ત થવા લાગી છે. મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ ન આવે તો ઘરમાં પોતાનાં સંતાનોને પોતાની સાથે ઊભાં રાખીને માપી જોજો. જો હજી પણ આહારને વધુ વૈજ્ઞાનિક બનાવાય તો આપણી પ્રજા અમેરિકન પ્રજા જેવી કદાવર થઈ શકે છે.

આર્થિક ક્ષેત્ર

ભારતને આઝાદી મળી ત્યારે અહીંની સરેરાશ વ્યક્તિની આવક લગભગ એકસો રૂપિયા જેવી હતી. અત્યારે તે અઢી હજાર ઉપર પહોંચી છે. જોકે તાઈવાન, કોરિયા, હોંગકોંગ વગેરે આપણા કરતાં ઘણા આગળ વધી ગયા છે. તેનું કારણ ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ છે. અત્યારે ત્યાંની સરેરાશ આવક 35થી 40 હજાર જેટલી પ્રતિવ્યક્તિ છે. આપણે પણ જો ઝડપથી યોગ્ય માર્ગે ચાલ્યા હોત તો એ સ્થિતિએ પહોંચી શક્યા હોત. તેમ છતાં પણ આપણે અસંખ્ય અડચણો ઊભી કરીને પણ ઔદ્યોગિક વિકાસ તરફ વળ્યા છીએ. સરકારી, વૈયક્તિક તથા વિદેશી મૂડીનું સારું એવું રોકાણ ઉદ્યોગોમાં થયું છે. અસંખ્ય કારખાનાં ધમધમી રહ્યાં છે, જે એક તરફ જરૂરી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરીને દેશને સ્વાવલંબી બનાવે છે તો બીજી તરફ હજારો માણસોને રોજી આપે છે.

ખેતીના ક્ષેત્રમાં પણ નદીઓ ઉપર બંધ, પાતાળકૂવા તથા સુધારેલાં બિયારણ અને સુધારેલાં ઓજારો વગેરે દ્વારા પહેલાં કરતાં અનેકગણો પાક ઉતારી શકાય છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ગુજરાતમાં દુષ્કાળ હોવા છતાં પણ દુષ્કાળની ક્રૂરતાથી મુક્ત રહી શકાયું છે. એક જ દાખલો આપું. મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાત જુદું થયું ત્યારે ગુજરાતની વસતિ બે-સવા બે કરોડની હતી. અન્નઉત્પાદન ચૌદ-પંદર લાખ ટન હતું. અમેરિકાથી અનાજ આવતું અને આપણે ખાતા. હવે ઘણી જમીન રોડ, રેલ, કારખાનાં, સોસાયટીઓ વગેરેમાં ગઈ હોવા છતાં ગુજરાતમાં ચોપન લાખ ટન અનાજ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું છે. હવે આપણે અમેરિકાની સ્ટીમરની રાહ જોતાં નથી. માત્ર અનાજ જ નહિ, તેલીબિયાં, કપાસ વગેરે બધી જ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારી શકાયું છે. જોકે આમ હોવા છતાં જાપાન કે ઇઝરાઈલની કક્ષાથી આપણે ઘણે દૂર છીએ.

પહેલાં દુષ્કાળમાં ગરીબ માણસો પગ ઘસી ઘસીને ભૂખે મરી જતાં. હવે આવી રીતે કોઈ મરતું નથી. સરકાર તરફથી તથા સેવાભાવી સંસ્થાઓ તરફથી રોજગારી તથા સહાયતા મળે છે. લોકોને ગમે તે રીતે બચાવી લેવાય છે.

પહેલાં માત્ર 200 માઈલ દૂર અનાજ સડતું હોય તોપણ દુષ્કાળપીડિતો સુધી અનાજ પહોંચાડી શકાતું નહિ, કારણ કે વાહનવ્યવહાર સાવ મંદ હતો. હવે દુનિયાના છેડેથી કલાકોમાં અનાજ લાવીને ઢગલો કરી શકાય છે.

પહેલાં પાણી ભરવા ગામ બહારના કૂવે જવું પડતું. પરોઢિયાના ત્રણ વાગ્યે ઊઠેલી સ્ત્રી ઊઠતાં જ કામે વળગતી. પાણીનાં દશ-બાર બેડાં, દળણું, વલોણું, વાસીદું વગેરેમાંથી તેને ફુરસદ જ ક્યાં મળતી! કેટલીક જગ્યાએ તો એક-બે માઈલ દૂર સુધી પાણી ભરવા જવું પડતું. મોટા ભાગનાં ગામોમાં પાણીનો કાળો કકળાટ હતો. હવે ઘરોમાં નળ આવી ગયા, લાઇટ આવી ગઈ, વલોણાનાં મશીન આવી ગયાં. માણસને કઠોર અને અડચણભર્યા જીવનમાંથી રાહત મળી છે. હવે તેને પરોઢિયાની મીઠી નીંદર બગાડવાની જરૂર નથી. ઓછા પરિશ્રમે, ઓછા સમયે અને ઓછી અગવડે તે હવે જીવન જીવી શકે છે.

વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે સૌમાં આપણે આગળ વધ્યા છીએ. હવે રેલવેમાં બુકિંગ કરાવીને સૂતાંસૂતાં યાત્રા કરી શકાય છે. પહેલાં ઘેટાં-બકરાં કરતાં પણ વધુ ઠાંસી-ઠાંસીને રેલવે તથા બસોમાં માણસો ભરાતાં. સૂવાની વાત તો દૂર રહી, ઊભાં-ઊભાં પણ યાત્રા થાય તો ધન્ય ભાગ્ય! ગામેગામ માર્ગો થયા છે. લાંબા રૂટની બસો દ્વારા ઝડપથી નિર્ધારિત લક્ષ્યે પહોંચી શકાય છે. વિમાનોની સર્વિસ પણ વધી છે.

ગામની બહાર અસંખ્ય સોસાયટીઓ થઈ છે. તેમાં રહેવા આવનાર મોટા ભાગે ગામડામાંથી હવા-ઉજાસ વિનાનાં કોઢિયાં ઘરોમાંથી આવનારો વર્ગ છે. નીચલો મધ્યમ વર્ગ મધ્યમ-મધ્યમ વર્ગ બન્યો છે અને મધ્યમ-મધ્યમ વર્ગ ઉચ્ચ-મધ્યમ વર્ગ બન્યો છે. લગભગ બધા જ વર્ગો પોતપોતાની કક્ષાથી ઉપર આવ્યા છે. જોકે સરકારી ભાડૂતના કાયદાની એકપક્ષીયતાના કારણે ઝૂંપડપટ્ટી પણ વધી છે. પણ ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ ગરીબ છે એમ ન કહી શકાય. સારા પગારદારો પણ મકાનના અભાવમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેવા લાચાર બને છે. જો ભાડૂતી કાયદો સુધારી શકાય તો આ દોષ દૂર થઈ શકે.

પહેલાં અમુક ભાગમાં બહારવટિયા, ડાકુઓ, ચોરો વગેરેનો ભારે ફફડાટ હતો. એક ગામથી બીજા ગામ જતાં ડર લાગતો. લોકો લૂંટાઈ જતાં. પણ હવે આ ભય ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે. કારણ કે સૌને રોજી મળવા લાગી. ચોરો પણ રોજી મળવાથી કામે લાગી ગયા. માણસ સારો જ હોય છે, પણ જો પરિસ્થિતિની ભીંસમાં તે ભીંસાય તો તે ખોટો થઈ જતો હોય છે. જોકે આજે પણ અસામાજિક તત્ત્વો, ગુંડાઓ વધી રહ્યા છે. પણ તે રાજકારણની દૂષિત પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે, બેરોજગારીનું નહિ. જો રાજકારણ વ્યવસ્થિત તથા સમર્થ બનાવી શકાય તો ઘણા દોષો દૂર કરી શકાય.

ઘણા લોકોને વાતવાતમાં પ્રાચીનકાળની પ્રશંસા અને વર્તમાનની નિંદા કરવાની ટેવ હોય છે. તેઓ એમ જ સમજી બેઠા હોય છે કે પહેલાં બધું સારું હતું અને અત્યારે બધું ખરાબ આવી ગયું છે. પણ એકંદરે તટસ્થતાથી વિચાર કરતાં આપણે આજે જે સ્થિતિમાં છીએ તે પૂર્વના કરતાં ઘણી સારી છે. જોકે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં આપણે પીછેહઠ પણ કરી હશે, પણ તેથી જ પ્રગતિ છે તે મટી જતી નથી. સંતુલિત રીતે અધ્યયન કરીને પ્રજા સતત પ્રગતિ કરતી રહે તે જ ઉત્તમ વિચારસરણી છે.

*

7. સ્થગિતતા

કોઈ પણ પ્રજા માટે વિકાસને અવરોધનારો સૌથી મોટો રોગ હોય તો તે વૈચારિક સ્થગિતતા છે. પ્રત્યેક પ્રજા પોતાના ચિંતકો પેદા કરતી હોય છે. આ ચિંતકોની પ્રજાના સમષ્ટિમસ્તિષ્કનું નિર્માણ કરતા હોય છે. અર્થાત્ પ્રજાએ કેવું વિચારવું, કેટલું વિચારવું, કઈ દિશાનું વિચારવું વગેરે આ ચિંતકોના ચિંતનપ્રભાવથી સ્થિર થતું હોય છે. આ કારણે આપણે પ્રત્યેક પ્રજાની અલગ-અલગ વૈચારિક ખાસિયતો જોઈ શકીએ છીએ.

ચિંતકો બે પ્રકારના થતા હોય છેઃ 1. પાછળના ચિંતકોથી સજ્જડ બંધાઈને તેમના નિશ્ચિત કરેલા વિચારોને દૃઢ કરનારા અને 2. પ્રાચીનકાળના વિચારકોની ત્રુટિઓ, ક્ષતિઓ, અપૂર્ણતાઓ વગેરેને સ્પષ્ટ કરીને વર્તમાન અને આવનારા વિશ્વ માટે નવું ચિંતન આપનારા.

ભારતમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી ચિંતકો થતા આવ્યા છે. મુખ્યતઃ આ ચિંતકો બ્રાહ્મણવર્ણમાંથી થયા છે. ઇતર વર્ણમાંથી નહિ જેવા ચિંતકો થયા છે અને જે થયા છે તેમના ચિંતનને જલદી સ્વીકૃતિ નથી મળી. ઘણા લાંબા સમય પછી તેમની કેટલીક વાતો સ્વાનુકૂળ બનાવીને સ્વીકારાઈ છે. ઇતર વર્ણમાંથી ચિંતકો ન થઈ શકવામાં તેમની પોતાની અક્ષમતા કારણ નથી પણ ધર્મવ્યવસ્થા કારણ છે. વર્ણવ્યવસ્થાએ ધર્મની વ્યાખ્યા કરવાનું તથા શિક્ષણનું ક્ષેત્ર એક જ વર્ણને આધીન કરી દીધું હોવાથી ઇતર વર્ણના લોકોમાં શૈક્ષણિક પ્રતિભા ખાસ ખીલી શકી નહિ. આ કારણે પૂરા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં બ્રાહ્મણેતર વર્ણો ખાસ ફાળો આપી શક્યા નથી. પ્રાચીનકાળમાં ચિંતકો મુખ્યતઃ બ્રાહ્મણ વર્ણમાં થવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. ચિંતન માટેની નિશ્ચિત ભાષા તથા તેના દ્વારા જ રજૂઆત કરવાની પદ્ધતિ. જે લોકભાષા ન હતી પણ દેવભાષા હતી—અર્થાત્ થોડા જ માણસો માટેની ખાસ ભાષા હતી—તેવી સંસ્કૃત ભાષા ચિંતનની વાહક બની. બ્રાહ્મણેતર વર્ણોના આ ભાષા ઉપર ખાસ અધિકાર ન હતો, એટલે ધર્મમાન્ય, રાજમાન્ય અને લગભગ સમાજમાન્ય ભાષાથી વંચિત રહેલો વર્ગ પોતાના ચિંતનને રજૂ ન કરી શક્યો અથવા પ્રસરાવી ન શક્યો; કારણ કે પ્રસરાવાનું એકમાત્ર ક્ષેત્ર વ્યાસપીઠ હતું, જે સંપૂર્ણતઃ પ્રથમ વર્ણના હાથમાં હતું. પ્રથમ વર્ણ પ્રજા માટે ચિંતન કરતો, પુસ્તકો રચતો અને રચેલાં પુસ્તકોને ઋષિમુનિઓના પ્રભાવી રંગમાં રંગીને વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને વ્યાખ્યાન કરતો. ચિંતનથી માંડીને વિચારોના પ્રસરણ સુધી માત્ર એક જ વર્ણ પૂરેપૂરો ભાગ ભજવતો હોય તો તેનું શું પરિણામ આવે તે સહજ રીતે કલ્પી શકાય છે. એક પ્રકારથી આ બુદ્ધિમાનોનું સ્વહિતલક્ષી યુનિયન થઈ ગયું, જે સાથે મળીને એકસરખી વ્યાખ્યાઓ કરીને ઇતર પ્રજા પાસેથી સતત ધાર્મિક લાભો તથા મહત્તા મેળવતું રહ્યું.

ચિંતનની આ એકવર્ણીય એકાધિકારિતામાં ભગવાન બુદ્ધે બહુ મોટું ગાબડું પાડ્યું. તેમણે ઇતર વર્ણને પણ ચિંતકો બનાવ્યા, એટલું જ નહિ ચિંતન માટેની દેવભાષાની જગ્યાએ લોકભાષા—માતૃભાષા—ને સ્થાન આપ્યું. બૌદ્ધકાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ ચિંતકો થઈ શક્યા છે. ભાષા પ્રજાજીવન ઉપર બહુ મોટો પ્રભાવ ધરાવનારું તત્ત્વ છે. તમે ગમે તેટલા વિચારક હો પણ જો તમને અંગ્રેજી ન આવડતું હોય તો તમે વિકાસના સર્વોચ્ચ શિખર સુધી પહોંચી જ ન શકો. આજે પણ ભારતમાં એવા ભારતીયો છે, જે પોતાનાં પ્રવચનો માત્ર અંગ્રેજીમાં જ કરે છે. નવાઈ તો એ છે કે અંગ્રેજીનું અલ્પ જ્ઞાન ધરાવતા પણ અંગ્રેજીની શ્રેષ્ઠતાના મોહમાં મોહિત રહેતા અસંખ્ય શ્રોતાઓ તેમના ભાષણને સાંભળવા ઊમટી પડે છે. આ જ પ્રવચન જો લોકભાષામાં કરવામાં આવે તો વક્તા પોતાની વાતને સારી રીતે રજૂ કરી શકે, તથા શ્રોતાઓ સારી રીતે ગ્રહણ કરી શકે. પણ તો વક્તાનું ગૌરવ તથા શ્રોતાઓનું પણ ગૌરવ ઘટી જાય. આડંબરી સમાજ અથવા લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતો સમાજ ચિંતનને મહત્ત્વ આપવાની જગ્યાએ તેના માધ્યમને એટલે કે ભાષાને તથા ચિંતકને જન્મજાત ધાર્મિક શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ આપતો હોય છે. આ કારણે આપણે ત્યાં સામાન્ય ચિંતકોએ ચિંતનને એક તો સંસ્કૃત ભાષામાં નિબદ્ધ કર્યું અને બીજું તેમણે પ્રસિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ ઋષિઓના નામે નિબદ્ધ કર્યું. મારું બોલેલું કોણ માનવાનું હતું? આ લઘુતાગ્રંથિએ પોતાનું બોલવું કોઈ અવતાર, ઋષિ, મુનિ કે આચાર્ય વગેરેના મુખમાં મૂકી દીધું. હવે મારી વાત મારી ન રહેતાં વસિષ્ઠની થઈ ગઈ, વ્યાસની થઈ ગઈ કે રામ અને કૃષ્ણની થઈ ગઈ. લોકો આજે લડી પડે છે કે રામાયણમાં શ્રીરામ આમ બોલે છે અને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ આમ બોલે છે તે શું ખોટું છે? તેમને કોણ સમજાવે કે આ બધા ગ્રંથોમાં રામ કે કૃષ્ણ નથી બોલતા પણ તેમના માધ્યમથી લેખક બોલે છે. અને લેખક પણ પ્રસિદ્ધ રૂપથી જે મનાય છે તે નથી પણ કોઈ અન્ય જ છે. આવું થવાનું મૂળ કારણ શું છે? પ્રાચીન સમય, પ્રાચીન

સમયના માણસો તથા તેમનું જ્ઞાન અત્યંત દિવ્ય હતું, ત્રુટિ વિનાનું હતું; અને અત્યારનો સમય તો કલિયુગ છે, હડહડતો પાપી સમય છે, અત્યારના માણસો તો સ્વાર્થી તથા નીચ પ્રકૃતિના છે, તેમનું જ્ઞાન તો મિથ્યા અને ડુબાડનારું છેઃ વર્તમાન પ્રત્યે સતત ઘોર અણગમો બતાવવો, ભવિષ્ય હજી આનાથી ભયંકર આવવાનું છે એવી નિરાશા બતાવવી અને માત્ર પ્રાચીનતા જ દિવ્ય હતી, ભવ્ય હતી તેવું ઠસાવવું એ લગભગ ધાર્મિકતાની સ્થિર થઈ ગયેલી ઘરેડ છે. એટલે વર્તમાન માણસોના કથન ઉપર લોકો એટલો ભરોસો નથી કરતા જેટલો સેંકડો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા માણસોના કથન ઉપર કરે છે. ચિંતન આ રીતે ભવિષ્યને જોવા-સમજવા-માપવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં માત્ર પ્રાચીનતાની અહોભાવના તથા વર્તમાનની હીનતા જોયા કરે છે.

ઋષિ-મુનિઓ કોણ હતા?

શું ઋષિ-મુનિઓની અલગ કોઈ જાતિ હતી? તે કયા સમયથી કયા સમય સુધી થતા રહ્યા? અને પછી કેમ બંધ થઈ ગયા? આજે કોઈ ઋષિ-મુનિઓ કેમ નથી થતા? આવી જિજ્ઞાસા સત્યશોધકને થવી જોઈએ. તે જો પ્રાચીનકાળના વેદાદિગ્રંથોનું અનુશીલન કરશે તો તેને જણાશે કે ઋષિ-મુનિઓની અલગ કોઈ જાતિ ન હતી; પણ મોટા ભાગે તેઓ ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો, શિક્ષણ અને ધર્મવ્યાખ્યા કરનારા પ્રારંભિક બ્રાહ્મણો જ હતા. તેઓ જંગલમાં તથા નગરોમાં પણ રહેતા, પત્નીઓ (બહુપત્નીઓનો તે સમય હોવાથી) તથા બાળકો પણ સાથે રાખતા. ગાય વગેરે પાલતુ પશુઓ રાખતા, યજ્ઞો કરતા—તેમાં કેટલાક પશુહિંસાવાળા યજ્ઞો પણ થતા. સોમરસ નામનું કોઈ કેફી પીણું પણ પીતા. આ સોમરસ પ્રજાભોગ્ય ન થઈ જાય પણ માત્ર બ્રાહ્મણભોગ્ય જ રહે તેની પૂરી તકેદારી રાખતા. આજે પણ ઘણા લોકો માને છે કે સિંહણનું દૂધ સિંહણસુતને જ પચે, બીજાને જો પિવડાવે તો પેટ ફાડીને નીકળે. આવી જ રીતે સોમપાન પણ માત્ર બ્રાહ્મણ હોય તે જ કરી શકે, બીજાની તાકાત નહિ.

આવી માન્યતાઓ ઊભી કરવા પાછળ તત્કાલીન સુખોની વસ્તુઓ ઉપર સામાન્ય લોકોની નજર ન પડે તથા તે ભાગ પડાવતા ન થાય તે કારણ હોવું જોઈએ.

પુરાણોમાં ઋષિ-મુનિઓની જે કથાઓ આવે છે તે મોટા ભાગે માનવીય સ્વભાવની દુર્બળતા, સંવેદના, ક્ષતિઓ વગેરેને ભરપૂર રીતે બતાવનારી છે, એટલે પૌરાણિક ઋષિઓ સામાન્ય માનવના પ્રાકૃતિક ગુણ-દોષોથી પર હતા તેવું કહી શકાય તેમ નથી. મારી વાત ઉપર જેને વિશ્વાસ ન આવે તેણે પુરાણો વાંચવાં.

કોઈ ચિંતક માનવસહજ દુર્બળતાથી કોઈ નાની-મોટી ભૂલ કરે તો તેથી તે ચિંતક મટી જતો નથી. જ્યાં સુધી આપણે આ પરમ સત્યને નહિ સ્વીકારીએ કે પ્રત્યેક દેહધારી કોઈ ને કોઈ પ્રકારની દુર્બળતાથી ગ્રસ્ત હોય જ છે—તે સર્વશક્તિમાન નથી તેમ પૂર્ણ પણ નથી—ત્યાં સુધી આપણે કદી પણ દંભી જીવનથી પ્રજાને મુક્ત કરી શકવાના નથી. પુરાણોમાં આવતી ઋષિ-મુનિઓની માનવસહજ કથાઓ આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. પણ ધર્મવ્યાખ્યાતાઓને તો પ્રાચીન કાળના પ્રત્યેક અવતારને, ઋષિ-મુનિ-આચાર્યને પૂર્ણ—પરિપૂર્ણ—સિદ્ધ કરવો છે, એટલે આવી કથાઓને તે 'લીલા' કહે છે. તે વાસ્તવિક નથી પણ લીલા છે, લોકોને બતાવવા માટે છે. આવું કહીને એમની દુર્બળતાને ઊલટાની પ્રબળતામાં રૂપાંતરિત કરી દે છે. કોઈ સંતને ભયંકર બીમારી લાગુ પડે છે; તે રિબાય છે, સન્નિપાત થઈને બક બક કરે છે. આ બધું પ્રત્યેક દેહ માટે સંભવિત છે તેવું સ્વીકારવાની જગ્યાએ લોકો કહે છેઃ 'આ તો લીલા કરે છે. મહારાજ તે માંદા થતા હશે? આ તો આપણને છેતરવા—કસોટી કરવા—લીલા કરે છે, લીલા.' એક સત્ય—વાસ્તવિકતા આપણે સ્વીકારી નથી શકતા, કારણ કે આપણા મસ્તિષ્કમાં બેસાડવામાં આવેલાં અવતારો-ઋષિઓ-સંતો વગેરેનાં રૂપો પૂર્ણથી પણ પૂર્ણતાભર્યાં છે. તે ભૂલ કરે જ નહિ તેવાં છે. આ કાલ્પનિક જગત આપણને વાસ્તવિકતાની નજીક જવા દેતું નથી, એટલે ધાર્મિક જગત, મોટા ભાગે માન્યતાઓના અંધકારથી આચ્છન્ન રહેતું હોય છે.

પ્રાચીન કાળની આ કાલ્પનિક પૂર્ણતા દૂર કરીને જો પ્રજાને સમજાવવામાં આવે કે ભલે પ્રાચીન કાળમાં ઋષિમુનિઓ થયા પણ તેમને પણ કામનો વેગ આવતો, ક્રોધ પણ થતો, તેઓ લડી પણ પડતા—આવા માનવીય પ્રવાહોમાં તેઓ વહેતા હોવા છતાં પણ બીજા પક્ષે તેઓ ચિંતક, શિક્ષક અને દિવ્ય ગુણોથી ભૂષિત પણ હતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં થોડીઘણી માત્રામાં દિવ્ય તથા દુષ્ટ ગુણો રહેતા જ હોય છે. માનવને માનવ રહેવા દો, જેથી તેની પ્રબળતાની સાથે દુર્બળતાને પણ સમાજ સહન કરી શકે. માનવને જો અવતાર કે દિવ્યપુરુષ બનાવી

દેશો તો તેમાં એક તરફ તો કાલ્પનિક પ્રબળતા ઊભી કરવી પડશે અને બીજી તરફ વાસ્તવિક દુર્બળતાને કાં તો સંતાડવી પડશે અથવા પ્રગટ થઈ ગયેલીને ‘લીલા લીલા’ કરીને લોકોને મૂર્ખ બનાવવા પડશે. જો ધાર્મિકતાને સત્યને પામવાનું માધ્યમ બનાવવું હોય તો આ તથાકથિત લીલાના અંચળાને દૂર કરી તેની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરો.

ઋષિ-મુનિઓ લોકોત્તર અદ્ભુત દિવ્ય-પૂર્ણ માણસો હતા તેવું માનવા કરતાં તે પણ તે તે સમયના મુખ્ય માણસો હતા તથા શક્તિ તથા પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રજાને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તથા ધાર્મિક-સામાજિક ક્ષેત્રમાં દોરવણી આપતા હતા. તેમનું જ્ઞાન પહેલું અને છેલ્લું ન હતું, પણ પ્રવાહની સાંકળની કડીઓમાંની એક-બે કડીઓ જોડનારું હતું. ઉત્તરકાળમાં થનારા નવા નવા ચિંતકોએ તેમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનની નવી-નવી કડીઓ જોડવાની જ હોય છે. જ્ઞાન અનંત છે, તેને કદી પૂર્ણવિરામ હોતું નથી, એટલે ઋષિમુનિઓ પણ અનંત છે. આજે પણ જે મૌલિક ચિંતન-મનન કરે છે તે ઋષિ છે.

દુર્ભાગ્યવશ આપણે આ રીતે વિચારી શકતા નથી, એટલે આપણે સ્થગિત થઈ ગયા છીએ.

ધાર્મિક સ્થગિતતા

આપણે માનીએ છીએ કે વેદ ઈશ્વરીય ગ્રંથ છે (બીજા સંપ્રદાયો માટે પણ લગભગ કોઈ ઈશ્વરીય પુસ્તકની આવી જ વાત છે), તમામ સત્યો તેમાં છુપાયેલાં છે. તેથી વધુ કોઈ મહાન ગ્રંથ નથી. તમામે તમામ વિદ્યાઓ તેમાંથી જ નીકળેલી છે વગેરે.

આપણે સદીઓ સુધી વેદો સાથે બંધાઈ ગયા. પ્રત્યેક નિર્ણય, પ્રત્યેક આચાર વેદપ્રમાણિત છે કે નહિ તે નક્કી કરતા રહ્યા, અને વેદોના નામે જ પશુહિંસાવાળા યજ્ઞો પણ કરતા રહ્યા. આજે પણ કાલીમાતાને બલિદાન આપનારા પ્રાચીન શાસ્ત્રોની જ દુહાઈ ક્યાં નથી આપતા? એ ઈશ્વરીય વેદો દ્વારા તો આપણે પ્રજાના 3/4 ભાગને શૂદ્ર, મહાશૂદ્ર અને ચાંડાલ બનાવ્યો છે. કોઈ એ પ્રત્યક્ષ હાનિકારક સમાજવ્યવસ્થાને બદલવા માગે છે તો તરત જ વેદનું પુરુષસૂક્ત તથા ગીતાનું ‘ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં’વાળું વાક્ય સંભળાવી દેવામાં આવે છે. આવું સંભળાવીને આપણે આપણો ક્ષય કરી નાખ્યો. પોતાનાં જ માણસોને પોતાનાં નથી બનાવી શકતા. અરે, હવે તો પોતાનાં જ માણસો શત્રુ થવા માંડ્યાં છે, પણ આપણે સ્થગિત થઈ ગયા છીએ, પુરુષસૂક્ત અને ગીતા કાંઈ ખોટાં ન હોય, ભલે ને આપણો નાશ થઈ જતો હોય!

સ્થગિતતાથી પ્રજાનો એક વર્ગ ગૂંગળાવા લાગતો હોય છે એટલે પ્રત્યેક સમુદાયમાં સુધારકો ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે ત્યાં સુધારકો માટે ઘણી ઉત્તમ ભૂમિકા રહી, કારણ કે ધાર્મિક ઝનૂન, કટ્ટરતા ઘણી ઓછી રહી. ચાર્વાક-બૌદ્ધ વગેરે વેદોની નિંદા પણ કરી શકતા તેમ છતાં તેઓ જીવિત રહી શકતા. આનું મૂળ કારણ વૈચારક ઉદારતા કરતાં વૈચારિક દઢતાની અસ્પષ્ટતા તથા શક્તિપ્રયોગની ઉદાસીનતા છે. બીજું કારણ ધાર્મિક વૈચારિક ક્ષેત્ર મુખ્યતઃ પ્રથમ વર્ણ પાસે હતું અને પ્રથમ વર્ણ માટે ધર્મ એ આજીવિકાનું માધ્યમ હતો, એટલે પ્રબળ સુધારકોની પ્રબળ છાયા જ્યારે પ્રજાના મોટા ભાગ ઉપર ફરી વળે છે ત્યારે તેમના દ્વારા થતી આજીવિકાને ગુમાવવા કરતાં તેમની સાથે સમાધાન કરી લેવાનું વલણ તેમનામાં વિકસ્યું દેખાય છે. બૌદ્ધ-જૈન સાથે પ્રબળ વિરોધ કરીને અંતે બુદ્ધને અવતાર માનવામાં સમાધાન થઈ જ ગયું. જૈનોની લગ્નાદિ વિધિ હમણાં સુધી (હમણાં પણ) બ્રાહ્મણો કરાવતા હતા. સાંઈબાબા, રામદેવપીર અને બીજા કેટલાય પીરોને આપણે સ્વીકારી લીધા છે. જો ધર્મ આજીવિકાનું માધ્યમ ન હોત તો આવા સમાધાની વલણની જગ્યાએ સંઘર્ષનું વલણ તીવ્ર થયું હોત, તો બહુ મોટો રક્તપાત થયો હોત, જેવો યુરોપ વગેરે દેશોમાં થયો. તે ભારે અનિષ્ટથી આપણે બચી ગયા, પણ તેની સાથે આપણે પ્રબળ પ્રજા બનાવવાની જગ્યાએ નિર્માલ્ય પ્રજા થઈને જીવન જીવતા રહ્યા તે પણ હકીકત છે.

વેદપરંપરામાં અસંખ્ય સંપ્રદાયો નીકળતા રહ્યા. પ્રથમ તે સૌનો વિરોધ થતો રહ્યો. તે વેદબાહ્ય છે તેમ કહેવાતું રહ્યું. પણ પછી તેની પ્રબળતા થતાં જ તેની સાથે સમાધાન કરી તેને પણ વૈદિક માની લેવાની પરંપરા ચાલતી રહી. આ રીતે એક જ વેદના અનુયાયી તરીકે પરસ્પરમાં અત્યંત વિરોધી એવા અસંખ્ય સંપ્રદાયો અહીં થઈ શક્યા છે, થઈ રહ્યા છે. તે આપણી ઉદારતા નથી પણ લાચારી જ છે કે આપણે તેને રોકી શકતા નથી એટલે પછી સ્વીકારી લઈએ છીએ. વૈદિક ધર્મના નામે અહીં શું નથી થતું? મૂર્તિપૂજા વેદમાં છે જ નહિ એવું માનીને મૂર્તિપૂજાની ઘોર નિંદા કરનારો પણ વૈદિક; અને મૂર્તિપૂજા વેદોનું પરમ લક્ષ્ય છે તેવું માની મૂર્તિઓ પૂજનાર પણ વૈદિક; ઈશ્વર છે તેમ માનનારા પણ વૈદિક; ઈશ્વર અવતાર લે છે તેવું કહેનારા પણ વૈદિક અને ઈશ્વરનો અવતાર થઈ શકે જ નહિ તેવું

કહેનારા પણ વૈદિક, ઈશ્વરને સગુણ-સાકાર માનનારા પણ વૈદિક અને ઈશ્વરને નિર્ગુણ-નિરાકાર માનનારા પણ વૈદિક. વૈદિકતાના નામ નીચે એટલા પરસ્પર વિરોધી વિચારો તથા આચારો ભેગા થયા છે કે વૈદિકતા એ અસ્પષ્ટતાનો પર્યાય થઈ ગઈ છે. વાત પણ સાચી છે. જુદાજુદા કાળમાં જુદાંજુદાં સ્થાનમાં પશુપાલકોના રૂપમાં ભ્રમણ કરતા આર્ય લોકોએ પ્રારંભિક કાળના છંદોમાં ગદ્યમાં જે પ્રકૃતિસહજ ઉચ્ચારણો કર્યાં, તે થયા વેદ. યજ્ઞોમાં આહુતિ આપવા માટે તેનો વિનિયોગ થતો રહ્યો. તેનાથી ભારતીય પ્રજાના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિકાસ સધાયો હોય તેવો કોઈ કાળ મને દેખાયો નથી. તેના અર્થો પ્રથમથી જ અસ્પષ્ટ હતા તેથી તેને સમજવા અંગ અને ઉપાંગો રચાયાં. આજ સુધી અનેક ભાષ્યકર્તાઓ થયા, પણ હજી પણ તેનો પ્રત્યેક મંત્ર સ્પષ્ટ થઈ શક્યો નથી, જેમ પ્રાચીન કાળના કેટલાક શિલાલેખો. આ અસ્પષ્ટતા, અસંખ્ય સંપ્રદાયો શરૂ થવામાં આશીર્વાદરૂપ બની ગઈ. પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતાના સિદ્ધાન્તોને વેદસિદ્ધ હોવાનો દાવો કરી શકે છે. તેમાં નવામાં નવું જ્ઞાન હોવાનો દાવો કરનારા વિમાન-જહાજ-ફાઉન્ટન પેન વગેરે બનાવવાના મંત્રો બતાવી શકે છે. આજે પણ ઘણા ભોળા ધાર્મિક માણસો ગૌરવપૂર્વક વાતો કરતો હોય છે કે જર્મની, અમેરિકા વગેરે જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન વિકસ્યું છે ત્યાં ત્યાં અમારા વેદોથી જ વિકસ્યું છે. એ લોકો અહીંથી આપણા વેદો લઈ ગયા અને પછી વિજ્ઞાન મેળવ્યું, વગેરે.

માત્ર વેદો જ નહિ, લગભગ બધાં જ ધર્મપુસ્તકો પ્રજાને સ્થગિત કરી નાખતાં હોય છે. અનુભવ કરવો હોય તો કરજો. દુનિયામાં જે ભાગમાં જે પ્રજા વધુ ધર્મચુસ્ત હશે તે વધુ ને વધુ સ્થગિત થઈ ગયેલી પ્રજા હશે. ધર્મગ્રંથોનું જમા પાસું ઘણું મોટું છેઃ ચારિત્ર્યનિર્માણ, આચારવ્યવસ્થા, ઉત્તમ અને પવિત્ર વિચારોની ભૂમિકા, ભક્તિ, સેવા, સમર્પણ વગેરે વગેરે. કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ ધર્મગ્રંથનું મહત્ત્વ ન હોય તો કદાચ તે મોટું પ્રેરક બળ ખોઈ બેસશે. આજે પણ હજારો માણસો ગીતા અને રામાયણનો રોજ પાઠ કરી કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમને શાન્તિ તથા સમજણ મળે છે, પ્રજામાં એકસૂત્રતા રહે છે વગેરે તેના ઘણા લાભો છે. પણ આટલા બધા લાભો આપ્યા પછી પણ તે પ્રજાના ચિંતનને સ્થગિત કરી દેનાર પણ છે તે વાત સમજાય તો આપણે આપણા ચિંતનને ભવિષ્યનિર્માતા બનાવી શકીએ.

લગભગ બધા જ ધર્મોમાં પ્રાચીન ગ્રંથોની સર્વકાલિક ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા સતત ભાષ્યો અને ટીકાઓ લખાતાં રહ્યાં છે. ઘણી વાર તો મૂળ ગ્રંથ કરતાં તેના ભાષ્યકારો વધુ પ્રામાણિક તથા મહત્ત્વના થઈ ગયા છે. એવું લાગે છે કે એ રચનાઓને પરમ સત્ય સાબિત કરવા પેઢી દર પેઢીના વિદ્વાનોએ પોતાની તમામેતમામ બુદ્ધિ ખર્ચી નાખી છે. પ્રાચીનતા પ્રત્યેના આ મોહથી પ્રજા સ્થગિત થઈ ગઈ. જો આ પ્રકાંડ વિદ્વાનોની બુદ્ધિનો દશમો ભાગ પણ વર્તમાન પ્રશ્નોને સમજવા તથા ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવામાં પ્રયોજાયો હોત તો, આપણે યુરોપનાં ઊતરેલાં ચીંથરાં ન પહેરવાં પડત. ચિંતન જેમ જેમ પ્રાચીન કાળના ઊંડાણ સાથે જડબેસલાક બંધાઈ જાય છે, તેમ તેમ તે પ્રજાને નવીનતા તથા મૌલિકતાથી વંચિત કરીને સેંકડો વર્ષ પૂર્વ સાથે સ્થગિત કરી દેતું હોય છે. આજે પણ લોકોને કહેતા સાંભળશોઃ 'ફલાણો ગ્રંથ મોટો કે તમે મોટા?' ફલાણા આચાર્ય મોટા કે તમે મોટા?' 'શું પૂર્વજો ગાંડા હતા?' વગેરે વગેરે વાતો બૌદ્ધિક સ્થગિતતાની સાબિતી આપે છે.

ચિંતનને સ્થગિત કરવા આપણે એક બીજો ઉપાય પણ કરી રાખ્યો છે. તથા કથિત મહાપુરુષોને કોઈ ને કોઈ અવતાર સાથે જોડી દીધા છેઃ તે તો વિષ્ણુના, શિવના, શેષનાગના, હનુમાનના, સાંઈબાબાના, રામદેવપીરના અવતાર હતા. માણસ પોતે પોતાનો જ અવતાર હોય તો શું ખોટું છે? પણ આ તો તૈયાર મહત્તાના સિંહાસન ઉપર ગોઠવાઈ જવું છે એટલે પૂર્વના કોઈ ભવ્ય અવતાર સાથે પોતાને જોડી કાઢે છે. હમણાં હમણાં ચિત્રો સાથે મારા વાંચવામાં આવ્યું કે નવયુગનું નિર્માણ કરવાનો દાવો કરનાર એક વ્યક્તિ પોતાને કબીર, રામદાસ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસનો અવતાર બતાવી રહી છે. થોડા સમય પહેલાં એક કથાકાર એક બહેનને સાથે લઈને દેશ-વિદેશ ફરતા અને લોકોને સમજાવતા કે હું રામકૃષ્ણ પરમહંસ છું તથા આ સ્ત્રી શારદામણિ દેવી છે. કેટલાય લોકો પોતાની જાત માટે કેટલીય વિભૂતિઓનો દાવો કરી લોકોની મૂર્ખતાના ભોગે પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરી શકે છે. હિન્દુ પ્રજાને ધાર્મિક અંધકારમાં ધકેલવાનું કામ અવતારવાદે ખૂબ સારી રીતે કર્યું છે. આ અવતારની ભ્રમણા હજી પણ લોકોના મગજમાંથી નીકળતી નથી. તમે તમારો જ અવતાર છો, સૌ પોતપોતાના જ અવતાર છે, બીજા કોઈના નહિ. આ અવતારવાદે વ્યક્તિવાદને ચગાવ્યો, એટલે અત્યંત સામાન્ય માણસ પણ બહુ સરળતાથી પોતાને ભગવાન જાહેર કરી શકે છે. જેને કોઈ પટાવાળાની નોકરીમાં પણ ન રાખે તે હજારો-લાખોનો ગુરુમહારાજ થઈ શકે છે. ગુણ અને વિદ્યાનું મહત્ત્વ ક્યાં રહ્યું? પ્રાચીનતા પ્રત્યે વધુ ને વધુ સ્થગિત કરનારા મોટા દિવ્યાત્મા થઈ પૂજાય તો મૌલિક અને નવું

ચિંતન કેવી રીતે પાંગરે!

આપણે ત્યાં સદીઓથી અવતારો ઉપર અવતારો થતા આવ્યા છે. બધા જ અવતારો ભારતમાં જ થયા છે, અત્યારે તો એક સાથે અસંખ્ય ભગવાનો ભારતભૂમિમાં વિચરી રહ્યા છે. બીજી તરફ ઇંગ્લૅન્ડ, જર્મની, અમેરિકા કે જાપાન જેવા દેશોમાં આજ સુધી એક પણ અવતાર થયો નથી. અરે પૂર્ણજ્ઞાની કે સર્વજ્ઞ થયો નથી. તેમ છતાં આ દેશો સમૃદ્ધ, સુખી, પ્રામાણિક, શૂરવીર, બાહોશ બનીને આખા વિશ્વને મુઠ્ઠીમાં રાખી રહ્યા છે. એક પણ અવતાર વિના ઇંગ્લૅન્ડે લગભગ આખી દુનિયા ઉપર રાજ્ય કર્યું, સારી રીતે ન્યાયનીતિથી રાજ્ય કર્યું. બીજી તરફ આપણે ત્યાં મુસ્લિમોનાં ધાડાં આવવા લાગ્યાં ત્યારે પણ અવતારો હતા અને અંગ્રેજોએ રાજ્ય કર્યું ત્યારે પણ કેટલાક અવતારો હતા. અરે, અવતારો નહિ, પણ અવતારોનાય સર્વોપરી અવતારીઓ હતા. ભૂમિમાં આવા પૂર્ણ અવતારીઓ વારંવાર પ્રગટતા હોય, છતાં પ્રજા કંગાલ, ચીંથરેહાલ, ભયભીત, દુઃખી, ગુંડાઓથી ત્રસ્ત, ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં નારકીય જીવન જીવનારી, અંધશ્રદ્ધાળુ, અજ્ઞાની અને અપ્રમાણિક હોય, તો પ્રશ્ન થાય છે કે આ અવતારોના આટલા મોટા ધસારા પછી પણ દેશ અને પ્રજા તો ઠેરનાં ઠેર જ રહ્યાં ને! અને પેલા પશ્ચિમવાળા એક પણ અવતાર વિના સર્વોપરી થઈને બેઠા છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. આપણે જ્ઞાનના નહિ પણ ભ્રાન્તિના ઉપાસક છીએ. એવો કોઈ ઈશ્વર નવરો નથી જે અવતાર લે. ઈશ્વર તો ઇચ્છે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના અવતારને દીપાવે. પશ્ચિમના લોકોએ પોતાના અવતારને દીપાવવાનું કામ કર્યું એટલે પ્રજા તથા દેશ દીપી ઊઠ્યાં. આપણે પ્રજા તથા દેશના ઉદ્ધાર માટે આકાશ તરફ જોયા કર્યું. આકાશમાંથી તો કોઈ ન આવ્યું, પણ ધરતીમાંથી ઘણા માણસોએ આકાશમાંથી આવ્યાનો દાવો કર્યો. પ્રજાની મૂર્ખતાનો લાભ ઉઠાવવાની કળા જેની પાસે હતી તે અવતાર તરીકે સફળ પણ રહ્યા. હજી આજે પણ આવી રીતે આ દેશ તથા પ્રજા અવતારોથી ધમધમી રહ્યાં છે, કારણ કે ધાર્મિક ચિંતન સ્થગિત થઈ ગયું છે.

આપણી પાસે વિદ્વાનોની લાંબી પરંપરા તો છે, પણ લગભગ પ્રત્યેક વિદ્વાન પોતાના પૂર્વજ વિદ્વાન સાથે જડાઈ ગયેલો છે, એટલે તેનું ચિંતન પૂર્વની મિથ્યા વાતોને પણ સાચી ઠરાવવાની દલીલો આપવામાં ખર્ચાય છે, નવું શોધવામાં નહિ. વિદ્યા આ રીતે મરી જતી હોય છે.

આપણા કરતાં પણ યુરોપ ધર્મના નામે વધુ સ્થગિત થઈ ગયું હતું. નવું વિચારી જ શકતું ન હતું. જે કાંઈ વિચારવાનું, નિર્ણિત કરવાનું હતું તે બધું ધર્મગ્રંથમાં આવી ગયું છે. વિશ્વના આદિથી અંત સુધીની બધી વાતો તેમાં વિચારાઈ છે. તેથી જુદું વિચારવું તે શેતાની પ્રક્રિયા છેઃ પ્રજા આ રીતે સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. આ સ્થગિત પ્રજાનાં સેંકડો વર્ષ એવી માન્યતાઓ તથા રૂઢિઓમાં વીત્યાં કે આજે તો તે નિતાન્ત હાસ્યાસ્પદ લાગે. આજે આપણને લાગે કે શું યુરોપની પ્રજા આવું પણ માનતી હતી? અરે, આવું પણ જીવતી હતી?

આજે કોઈ કાશીમાં કરવત લેવા જાય તો આખો દેશ ખળભળી ઊઠે, તેને કરવત ન દે. પણ પ્રાચીન કાળમાં ઢોલનગારાં સાથે આ પ્રક્રિયા થતી, કશા જ ખળભળાટ વિના હમણાં બે જ વર્ષ ઉપર રાજસ્થાનમાં કોઈ સ્ત્રીને પતિના મૃત્યુ પાછળ સતી થવાની ઇચ્છા થયેલી. ઠેઠ લોકસભા સુધી મોટો ખળભળાટ થયો. પણ પ્રાચીન કાળમાં તો આવી સેંકડો સ્ત્રીઓ મંત્રવિધિઓ સાથે વાજતે-ગાજતે સતી થતી, અરે, સતી કરી નંખાતી.

પ્રાચીનકાળની અસંખ્ય માન્યતાઓ તથા રૂઢિઓ આજે રહી નથી, તેને દૂર કરવા કેટલાય ગેલેલિયો, બ્રૂનો, સર્વેટસ, દયાનંદ વગેરેને બલિદાન આપવાં પડ્યાં છે. અસંખ્ય યાતનાઓ અને બલિદાન પછી યુરોપ સ્થગિતતામાંથી બહાર નીકળ્યું અને જોતજોતામાં આખા વિશ્વ ઉપર ફરી વળ્યું. જે પ્રજાઓ પ્રાચીન કાળનાં જ ગાણાં ગાતી રહી તે યુરોપની આધીનતામાં આવી ગઈ. ચિંતનની સ્થગિતતાએ તેમને પરાધીનતાની બેડી પહેરાવી દીધી.

ભારતની પ્રજા સેંકડો વર્ષોથી ઉપરાઉપરી વિદેશીઓથી હારતી રહી, કારણ કે તે સ્થગિત થઈ ગયેલી હતી. વિદેશીઓ સામે કોઈ એકબે વાર તે ટક્કર લઈ શકી કે જીતી શકી, તોપણ પોતાની જીતને કાયમ ન રાખી શકી. જીવનના પૂરા ક્ષેત્ર ઉપર મૌલિક ચિંતન કરી જ્યાં જ્યાં તે સુધારવા જેવું હોય તેને તે સુધારી ન શકી, કારણ કે સ્થગિતતાની શિલા તેના ગળામાં પડી હતી. ફાહ્યાન, હ્યુએનત્સિઅંગ, ઇત્સિંગ જેવા જ્ઞાનપિપાસુઓ તો અહીં આવતા રહ્યા, પણ અહીંથી કોઈ વિદ્વાન અરબસ્તાન, ચાઈના, ઇજિપ્ત કે જાપાન ગયો જાણ્યો નથી. કારણ કે આપણે આપણા પૂર્ણજ્ઞાનની ભ્રાન્તિમાં સ્થગિત થઈ ગયા હતા.

હિન્દુકુશ, ખૈબર અને બોલન વગેરે માર્ગોથી ગ્રીકો, ઈરાનીઓ, તુર્કીઓ, અફઘાનો, શકો, હૂણો, સીથીઅનો વગેરે તો આ દેશ તથા પ્રજાને ઘમરોળવા આવતા રહ્યા, પણ અહીંનો કોઈ સેનાપતિ કે સમ્રાટ એ જ રસ્તે બહાર જઈને ગ્રીસ સુધી કે બગદાદ સુધી પહોંચ્યો હોય તેવું

સાંભળ્યું નથી. શૌર્યનો અભાવ તેમાં કારણ નથી પણ બૌદ્ધિક સ્થગિતતાના તેમાં કારણ છે. યુરોપની પ્રજા ધર્મની સ્થગિતતાના ધૂંસરાને ફગાવી શકી, મુસ્લિમ પ્રજાનો ધર્મ જ રાજકીય મહત્ત્વા-કાંક્ષાવાળો હોવાથી દૂર દૂર સુધી રાજ્યનો ઝંડો લહેરાવવામાં પ્રેરક બન્યો. જ્યારે ભારતના મુખ્ય ત્રણ ધર્મો તથા પેટા સંપ્રદાયો રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઠંડી પાડી દેનારા આત્મલક્ષી, નિવૃત્તિપરાયણ અને ઇચ્છાહીનતાના પોષક હોવાથી રાજા, સેનાપતિ અને પ્રજા પોતપોતાના નાના નાના કૂંડાળામાં જ સંતુષ્ટ તથા ધન્ય થઈ રહ્યા હતા. સિકંદર કે નેપોલિયન થવાની જગ્યાએ ભિક્ષુ કે સંન્યાસી થવાનું પસંદ કરતા હતા. કહેવાની જરૂર નથી કે આના કારણે ન તો પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યા, ન પ્રજાનું રક્ષણ કરી શક્યા, ન ધર્મનું રક્ષણ કરી શક્યા, ન મંદિરોનું રક્ષણ કરી શક્યા. તેમના વિચારો સ્થગિત થઈ ગયેલા હતા, એટલે નવીનતા આગળ ટકી ન શક્યા. થોડાં ઉદાહરણો લઈએ.

યુદ્ધ તથા શસ્ત્રવિદ્યામાં સ્થગિતતા

વિશ્વ જ્યારથી થયું અને જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી પ્રાણીમાત્રમાં—અરે પ્રક્રિયામાત્રમાં—યુદ્ધનું અસ્તિત્વ રહેવાનું જ. સજ્જનતા, ઉદારતા, આદર્શો, ઉચ્ચ મૂલ્યો વગેરે હોવાં જ જોઈએ, પણ તે બધું શક્તિની પીઠિકા ઉપર. શક્તિ વિના તે વધુ હાસ્યાસ્પદ જ નહિ, આત્મવિનાશી પણ બનતું હોય છે.

યુદ્ધ માટેની અતૈયારી, અધૂરી તૈયારી, ઊતરતાં શસ્ત્રો, ઊતરતા સૈનિકો તથા ઊતરતા સેનાપતિઓ, ઊતરતા ગુપ્તચરો, ખોટા સલાહકારો તથા અનિર્ણાયક નેતાઓ આ બધું જાણે આપણા માટે સેંકડો વર્ષોના ઇતિહાસનું એકધારું ચાલ્યું આવતું બખડજંતર છે. હજી આજે પણ આની આ જ પ્રક્રિયા ચાલી રહી દેખાય છે. આજે પણ નવાં શસ્ત્રોની પહેલ પાકિસ્તાન કરે છે, આપણે તો તેની પાછળ સમોવડિયા થવા દોડીએ છીએ. આગળ નીકળી જવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? યુદ્ધ તથા શસ્ત્રો સંબંધી આપણું ચિંતન આજે પણ અસ્પષ્ટ તથા પરિસ્થિતિના દબાણથી થનારું છે. ઇચ્છાહીનતા તો આપણો મૂળ રોગ છે જ, તેને વધુ પડતા અહિંસાવાદના આદર્શનો સંપુટ મળ્યો. કેટલાક તો આદર્શની પરાકાષ્ઠાને જ પરમ રાષ્ટ્રહિત—જગતહિત—માનતા થયા. હવે આપણે શું લડવાના હતા! જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ આગળ અહિંસક પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ એ આપણો ઇતિહાસ ન થાય તો બીજું શું થાય? આપણે ભલે હિંસાવાદી ન થઈએ, પણ હિંસા આપણને ખાઈ જાય તેટલા અહિંસાવાદી પણ ન થઈએ. હિંસા કે અહિંસા માટે આપણું જીવન નથી, પણ આપણા સમગ્ર પ્રજાજીવનના હિત માટે હિંસા તથા અહિંસા છે. જ્યાં જેવી જરૂરત જણાય ત્યાં તેવો પ્રયોગ થાય તો કલ્યાણ થાય. સુરક્ષાનો સૌથી ઉત્તમ ઉપાય આક્રમણ છે. આક્રમણ કરવાની સતત ક્ષમતા વધારતા રહેવું તથા શત્રુને શક્તિ વધારવાની તકો ન આપવી; જો તકો મળી હોય તો તેને યોગ્ય પ્રક્રિયાથી તોડી પાડવી એ સુરક્ષા માટેનો ઉપાય છે. શક્તિહીન થઈને બેસી રહેવું, શત્રુની શક્તિને વધવા દેવી, પછી ભૂંડી રીતે પરાજિત થવું કે દબાઈ જવું અને પછી ઊંચા આદર્શોની હતી એની એ જ વાતો કરવી—આ સ્થગિતતા છે, જે પ્રજાને હંમેશાં અસુરક્ષિત તથા અનિશ્ચિત ભવિષ્યવાળી બનાવે છે.

આરોગ્યનું ક્ષેત્ર

શરીર, આરોગ્ય, આયુષ્ય, સંતાન વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ આપણું ચિંતન સ્થગિત થઈ ગયેલું છે.

'પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેનાં પૂર્વનાં કર્મ પ્રમાણે શરીર મળે છે, અર્થાત્ શ્રીમંતને ત્યાં, રાજાને ત્યાં, ભિખારીને ત્યાં, ઉચ્ચ સંસ્કારી ઘરમાં કે પછી હીન સંસ્કારી ઘરમાં તે પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જન્મે છે, પૂર્વનાં બાકી રહેલાં કર્મો ભોગવવા માટે જન્મે છે. તેને સૌંદર્ય, આરોગ્ય, સ્વભાવ, સમૃદ્ધિ, યશ, રોગ, મૃત્યુ વગેરે પૂર્વનાં કર્મોને આધીન થઈને મળે છે.'—આવી રૂઢ માન્યતાઓ આપણી સાથે સજ્જડ જડી દેવાઈ છે. તે ઢીલી ન થઈ જાય એટલે અસંખ્ય ધર્મપુરુ, પૂર્વનાં કર્મોની ફિલસૂફીનું જૂનું ગાણું જૂના રાગમાં ગાયા જ કરે છે. પૂર્વનાં કર્મોના નામે ફેલાયેલો અંધકાર વધુ ને વધુ ગાઢ બનાવાઈ રહ્યો છે.

ખરેખર તો આ આખા સ્થગિત થઈ ગયેલા ચિંતનને નવીનતાની જરૂર છે, જેથી પ્રજાના મૂળભૂત પ્રશ્નોનું સભાનતાથી નિરાકરણ કરી શકાય.

કોઈના જન્મને અટકાવી શકાય છે, રોકી શકાય છે, નાશ કરી શકાય છે, અરે એક ઉદરમાંથી બીજા ઉદરમાં ફેરવી શકાય છે. જન્મ એક કુદરતી પ્રક્રિયા છે, તેનું સચોટ વિજ્ઞાન છે, કાર્યકારણભાવ છે. પરમેશ્વરે સૃષ્ટિને ચાલુ રાખવા માટે પ્રત્યેક પરમાણુના કરોડમા ભાગ ઉપર

મૂકેલા નિશ્ચિત સ્વભાવથી—નિયમથી—આ પ્રક્રિયા અવિરત ચાલી રહી છે. આ પ્રક્રિયામાં માણસ પોતાના વિજ્ઞાનનો ઉમેરો કરીને તેમાં થોડો ફેરફાર કરી શકે છે. એટલે જન્મને તે અટકાવી શકે છે તથા પરિવર્તન પણ કરી શકે છે. આવું જ આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં છે. પ્રત્યેક રોગ પૂર્વનાં કર્મોથી નથી થતો, પણ આપણી ભૂલો, અસંયમ તથા અસ્વચ્છતાભર્યા વાતાવરણથી થાય છે. ઉચિત ઉપાય કરીને રોગને રોકી શકાય છે, તથા રોગ થયો હોય તો રોગમુક્ત થઈ શકાય છે.

સંતાન ન થવામાં નિશ્ચિત શારીરિક કારણો હોય છે. સ્ત્રી અથવા પુરુષનો કોઈ પણ શારીરિક દોષ હોય તો હવે તેને સમજી શકાય છે તથા કેટલાક દોષો દૂર પણ કરી શકાય છે. આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમવાળું ચિંતન પડતું મૂકીને 'તેં પૂર્વે ઘણાના વંશ ઉજ્જડ કર્યા છે એટલે હવે આ જન્મે તારો વંશ રહેવાનો નથી' તેવી વાતો કરી દાઝેલાને ડામ દેવો તેનું નામ ધાર્મિકતા ન કહેવાય.

મા-બાપ આરોગ્યવાળાં સશક્ત હોય તો બાળક પણ આરોગ્યવાળું સશક્ત થાય, પણ મા-બાપ જ જો રોગિષ્ઠ અને દુર્બલ હોય તો બાળક પણ તેવું થશે જ. માતા-પિતાનું સૌંદર્ય તથા આનુવંશિક ગુણો-દુર્ગુણો બાળકોમાં થોડાક અપવાદો સિવાય આપોઆપ ઊતરી આવતા હોય છે. માતા-પિતામાંથી એકની આંખ ત્રાંસી હોય તો બાળકમાં પણ તેવી આંખ ઊતરી આવતી હોય છે. આ જ કારણે આપણે ગાયો વગેરે પશુઓના વંશને સુધારવા સફળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. જરસી સાંઢથી થયેલી ગાય વધુ દૂધ તથા વધુ સમય માટે દૂધ આપે છે તે તે પૂર્વનાં કર્મોને કારણે નથી આપતી પણ વંશસુધારણાના કારણે આનુવંશિક ગુણોથી આપે છે. આવું જ કેરી, કપાસ, ઘઉં, બાજરી, ચોખા વગેરે તમામેતમામ વસ્તુઓના વંશને સુધારીને આપણે મબલક તથા ઉત્તમ પ્રકારની વસ્તુઓ મેળવીએ છીએ. આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ છે. તેથી પ્રજા સમૃદ્ધ તથા સુખી થાય છે.

અસંખ્ય પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ આપણે કુદરતનાં પૂરાં રહસ્યો જાણી શક્યા નથી, એટલે આપણા પ્રયત્નોમાં ક્ષતિઓ તથા અપૂર્ણતા રહેવાની જ. તેને દૂર કરવા અથવા ઓછી કરવા આપણે સતત સાધના કરતા રહેવું જોઈએ. પૂર્વનાં કર્મો માનીને સ્થગિત થઈ જવું ન જોઈ. ક્ષયરોગ આપણે ત્યાં પણ વર્ષોથી ચાલ્યો આવતો હતો અને માણસો રિબાઈ રિબાઈને મરતાં હતાં. પૂર્વનાં કર્મોનું આશ્વાસન અને સમાધાન મેળવીને આપણે આપણાં જ વહાલાં માતા-પિતા-ભાઈભાંડુઓને મરવા દેતાં હતાં. પશ્ચિમમાં લોકો પૂર્વનાં કર્મોમાં માનતા જ ન હતા, એટલે તેમણે તો પ્રત્યેક રોગ કે અન્ય દુઃખને પુરુષાર્થથી હટાવવાની એક જ દિશામાં કામ કરવાનું હતું. તે મંડ્યા બરાબર જોર કરીને અને અંતે ટી.બી.ની દવા શોધી કાઢી. લાખો માણસો આજે બચી ગયાં છે અને બચી રહ્યાં છે. આમ જ પ્લેગ, કોલેરા, મેલેરિયા, હાર્ટ, કિડની, મરડો, ધનુર્વા, હડકવા વગેરે વગેરે અસંખ્ય રોગો ઉપર સતત અનુસંધાન કરીને સફળ દવાઓ શોધી છે. પ્રજા તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવે છે. જે બધું પૂર્વનાં કર્મોથી થતું મનાતું તે હવે આપણાં નવાં કર્મોથી સુધરતું જોઈ શકાય છે.

ચરક અને સુશ્રુત જેવા મહામનીષીઓ અહીં થયા, તેમણે આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો. ઘણી દવાઓ તથા નિદાન માટેનાં નિશ્ચિત લક્ષણો વગેરે તેમણે આપ્યાં. પણ પછી આપણે તેમને ઋષિ બનાવ્યા એટલું જ નહિ તેમને ભગવાન પણ બનાવ્યા. હવે આપણું ચિંતન સ્થગિત થઈ ગયું, કારણ કે ભગવાન પૂર્ણ હોય. તે ભૂલ કરે જ નહિ. આપણે આરોગ્યસંબંધી વિજ્ઞાનને ચરકસુશ્રુતના ખીલે બાંધી દીધું. હવે તે આઉટડેટેડ ન થાય તો બીજું શું થાય? આયુર્વેદની દિવ્ય વાતો કરનારા, લોકોને તો કડવાં ઝેર જેવાં ચૂરણ ફકાવે છે; પણ પોતે માંદા થાય તો જશલોકમાં દાખલ થઈ જાય છે. આવી સ્થગિતતાએ આયુર્વેદને હાનિ પહોંચાડી છે.

વ્યાપાર-ઉદ્યોગ

પ્રજાની સમૃદ્ધિનું મૂળ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ છે. આપણે બન્ને ક્ષેત્રે સ્થગિતતાને પસંદ કરીએ છીએ.

ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં યંત્રવિરોધી વલણથી આપણે પ્રસિદ્ધ છીએ. યંત્રથી લોકો બેકાર બને છે. એ જ કામ યંત્ર વિના માનવશ્રમથી કરવામાં આવે તો ઘણા માણસોને રોજી મળી શકે એવો નિશ્ચિત પૂર્વગ્રહ આપણા ઉત્તમોત્તમ ચિંતકોના મસ્તિષ્કમાં બેઠો છે. નવાઈ તો એ છે કે જ્યારે આપણે ત્યાં યંત્રો ન હતાં ત્યારે પણ ભારે બેકારી તથા ભૂખમરો હતાં જ, યંત્રો આવ્યા પછી તે ભૂખમરો વધ્યો નથી પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ઘટ્યો છે. જે ક્ષેત્રમાં યંત્રો છે ત્યાંના કરતાં જ્યાં બિલકુલ યંત્રો નથી એવાં ક્ષેત્રો વધુ ને વધુ ભૂખે મરી રહ્યાં છે. સમયસર ઉચ્ચતમ વૈજ્ઞાનિક કળા-કુશળતાનો પ્રયોગ ન કરી શકવાના કારણે આપણો કાપડઉદ્યોગ મરવા પડ્યો છે.

જાપાન, કોરિયા અને તાઇવાનનાં કપડાં ભારત સહિત દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યાં છે. તે તે દેશોમાં આટલી મોટી વૈજ્ઞાનિક કળા-કુશળતાનો

ઉપયોગ કરવાથી બેકારી નથી વધી પણ આવક વધી છે. જ્યારે આપણી મિલોનાં ભૂંગળાં ધુમાડા વિનાનાં થવા લાગ્યાં છે અને કારીગરો રોજી વિનાના થવા લાગ્યા છે. આપણે સંચાને બંધ કરીને અંબરચરખા તરફ જવા માગીએ છીએ, અંબરચરખો પણ બે-ત્રણ માણસોની રોજી અટકાવતો હોય તો પછી રેંટિયા ઉપર જઈએ, અને જો રેંટિયો પણ એકાદ માણસની રોજીને અટકાવતો હોય તો તકલી ઉપર જઈએ. અહા... કેવું સુંદર ભવિષ્યનું સ્વપ્ન છે! કાપડના પ્રત્યેક યંત્રનો ભુક્કો બોલાવી દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિ હાથમાં તકલી લઈને હરતી-ફરતી ઊઠતી-બેસતી બસ તકલી ફેરવ્યા કરે, બસ તકલી ફેરવ્યા કરે. કોઈ બેકાર નહિ, સૌ કામવાળાં!!! આપણે ઉન્નત સ્તરની જરૂર નથી. આપણે પ્રચુરતાની પણ જરૂર નથી. આપણે તો તન ઢાંકવા માટે જાડું-ખરબચડું જેવું બે મિટર કાપડ જોઈએ છે. આવી જ રીતે જેવુંતેવું ખાવાનું, જેવાતેવા ઝૂંપડા જેવા મકાનમાં રહેવાનું. 'ઘણું થઈ ગયું. કાલ મરી જવાનું છે. રેશમી વસ્ત્ર પહેરો તોય મરવાનું છે અને રોજ દૂધપાક જમો તોય મરવાનું છે. ત્યારે થોડામાં થોડાથી અને ગમે તેવાથી ચલાવી લો ને ભાઈ!' આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાંથી ઉછીનું લીધેલું અને ઇચ્છાશક્તિનો ક્ષય કરી નાખનારું આ ચિંતન આપણા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર ઉપર પણ પ્રભાવ પાડતું થઈ જાય તો આ દેશ તો ભિખારી જ થઈ જાય. આ ચિંતનમાં નરી સ્થગિતતા છે. તેથી પ્રજા જડ મસ્તિષ્કવાળી, અતિસંતોષી અને પછાતમાં પછાત થઈ જશે. જેવું કાપડના ક્ષેત્રમાં મશીનની જગ્યાએ માણસથી કામ લઈને ઘણા માણસોને રોજી આપવાનું આપણે વિચાર્યું, એવું જ જો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિચારીએ તો આવું ચિત્ર થઈ શકેઃ

એક પાતાળકૂવામાંથી પાણી કાઢવા માટે પચાસ હો.પા.ની મોટર જોઈએ છે, તેની જગ્યાએ જો (મોટર કાઢી નાખીને) બસો માણસોને પાણી કાઢવા માટે લગાડ્યાં હોય તો? બસો માણસોને રોજી મળે!!!

એક બસ ચલાવવા આવી જ રીતે સો-બસો માણસોને જોડી દેવામાં આવે તો કેટલા બધા માણસોને રોજી મળે! અને રેલવેના એન્જિનને પણ વરાળ કે વીજળીથી ન ચલાવતાં માણસોથી ચલાવીએ તો? ના...ના... પણ તેના કરતાં પ્રાચીનકાળના વણજારાની પોઠી શું ખોટી? બંધ કરો રેલવે તથા ટ્રકોને, ચાલુ કરો વણજારાની પોઠોને!

ઓફિસોમાં ઓફિસરો માટે પંખો ખેંચનારો એક માણસ રખાતો, વીજળીના પંખા આવતાં તે બિચારાની રોજી ઝૂંટવાઈ ગઈ છે. બંધ કરો આ વીજળીના પંખા અને બેસાડી દો પાછો પેલા પંખા ખેંચનારને!

અરે, વીજળીનાં જનરેટરો જ બંધ કરોને! ઠેઠ બિહારથી મોંઘોદાટ કોલસો લાવવો અને મોંઘીદાટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવી તેના કરતાં દિવેલનું કોડિયું શું ખોટું? આ ખાતરનાં કારખાનાં, આ તેલની રિફાઈનરીઓ, આ પોલાદનાં કારખાનાં, આ રસાયણનાં કારખાનાં, આ પ્લાસ્ટિક તથા સોડા વગેરેનાં કારખાનાં કરો બંધ, કારણ કે તે પ્રદૂષણ વધારે છે, બેકારી વધારે છે. પાછા ફરો, વીજળી વિના, યંત્ર વિના, માત્ર માણસના હાથથી થઈ શકે તેવા ઉદ્યોગો તરફ પાછા વળો. આ નવા ઉદ્યોગો અને યંત્રો તો માનવજીવનનું સત્યાનાશ વાળી નાખશે.

હજી આજે પણ આ પ્રકારનું વિચારનારા છે. ઉદ્યોગોમાં નવામાં નવી કુશળતા તેમને ગમતી નથી એટલે કેટલાંક આકર્ષક લાગતાં વાક્યોનો તેઓ પ્રયોગ કરે છે. 'યંત્ર માનવજીવન ઉપર ફરી વળવું ન જોઈએ.' 'માણસને યંત્રનો દાસ બનાવવો નથી.' વગેરે. આનો શો અર્થ છે? શું અમેરિકા, જાપાન કે જર્મનીનો માણસ યંત્રનો દાસ છે? અને શું પંચમહાલનો આદિવાસી યંત્રના દાસપણાથી મુક્ત છે? શું આપણે પંચમહાલના આદિવાસીક્ષેત્ર જેવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ? પ્રત્યેક નવી કાર્યકુશળતાનો આવી રીતે અટકાવ કરનારું ચિંતન વિકાસ માટેની ઉબેટ છે. આપણે વિકસિત વિશ્વથી કેટલાં વર્ષ પાછળ જીવવા માગીએ છીએ? સો-બસો કે પાંચસો? જે યંત્રોનો 40 વર્ષ ઉપર વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો તે હવે સ્વીકારી લેવાયાં છે, હવે ફરી નવાં યંત્રોનો વિરોધ થઈ રહ્યો છે. આ નવાં યંત્રો પણ જૂનાં થશે ત્યારે કહેવાશે કે ના...ના...આવાં યંત્રોનો અમે ક્યાં વિરોધ કરીએ છીએ? આવાં યંત્રો તો જીવન માટે જરૂરી છે જ. આપણે નવીનતા માત્રનો - કળા-કુશળતામાત્રનો વિરોધ કરીએ છીએ. કારણ કે આપણું ચિંતન સ્થગિત થઈ ગયું છે.

'પણ યંત્રવાદથી ગામડાં તૂટી રહ્યાં છે. પ્રજા શહેર તરફ દોડી રહી છે અને શહેરો ઝૂંપડપટ્ટીઓથી નરકાગાર બની રહ્યાં છે તેનું શું?'

સાચી વાત છે. જ્યાં રોજી હશે ત્યાં લોકો ખેંચાઈ જ આવવાના. પ્રજા જ્યારે સમૃદ્ધ થતી હોય ત્યારે થનારી આ અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે. તેથી ડરવાની જરૂર નથી. આયોજનની જરૂર છે. ટોકિયો, ન્યૂ મેક્સિકો સિટી, ન્યૂયોર્ક, લંડન વગેરે શહેરો પ્રજાની પ્રચુરતાથી ધમધમી રહ્યાં છે, પણ ત્યાં ઝૂંપડપટ્ટી નથી કારણ કે પૂરતું આયોજન છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણેનું સુઘડ સ્વચ્છ મકાન મળી શકે છે. મુંબઈના ભૂલેશ્વર રોડ, કલકત્તાનો એવો જ કોઈ રોડ કે જૂની દિલ્હી કે જૂના અમદાવાદના રોડ પર વાહનવ્યવહારની જે ભયંકર

હાડમારી છે તે ન્યૂયોર્કના મેનહટન રોડની નથી. આવું જ પાર્કિંગ વ્યવસ્થાના આયોજનનું છે. આપણે પ્રત્યેક ખૂણામાં દુકાન કરી નાખીએ છીએ, ઠેઠ રોડની ફૂટપાથ ઉપર ઝૂંપડાં, લારીઓ, ફેરિયાઓ વગેરેને દખલ કરવા દઈએ છીએ. હવે માણસ ચાલશે ક્યાં? માણસને જ ચાલવાની જગ્યા નથી તો વાહનને ચાલવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?

આ બધાનો ઉપાય શહેરની વસ્તીને ગામડામાં ધકેલી દેવાનો નથી પણ શહેરનું વ્યવસ્થિત આયોજન કરવાનો છે. હા, ગ્રામોદ્યોગ પણ ખીલવવો જોઈએ પણ તે મુખ્યતઃ નિકાસલક્ષી હેતુ માટેનો હોય. માથે પડે એવી વ્યર્થની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાનો દુરાગ્રહ રાખીએ અને પછી પેલી વસ્તુઓ ગમે તેમ કરીને કોઈના માથે નાખીએ તો તેનું નામ ગ્રામોદ્યોગ ન કહેવાય. જ્યાં સુધી ચિંતન સ્થગિત હશે ત્યાં સુધી આપણે ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં ઠેરના ઠેર રહેવાના છીએ. આપણી બુદ્ધિ નકારાત્મક ચિંતન કર્યા કરશે. ઉદ્યોગોથી પ્રદૂષણ થાય છે તે સાચી વાત છે, પણ તેથી કાંઈ ઉદ્યોગો બંધ કરવાના ન હોય. પ્રદૂષણ ન થાય, ઘટે, તેના ઉપાયો વિચારવાના હોય. રેલવે કે વિમાનનો અકસ્માત થયો એટલે રેલવે કે વિમાનો બંધ કરી દેવાનાં ન હોય પણ ફરી આવો અકસ્માત ન થાય તે માટે નવામાં નવી કાર્યકુશળતા વિચારવાની હોય. ચેર્નોબિલ અણુભઠ્ઠીમાં કાંઈક ગરબડ થઈ કે ભોપાલમાં ગેસ લીકેજ થયો તેથી અણુવીજળી મથકો બંધ કરી દેવાનાં કે નવાં થતાં અટકાવવાનાં ન હોય, પણ આવી ઘટના ફરી ન થાય તેની કુશળતા (ટેકનોલોજી) વિકસાવવાની હોય. વિકાસનાં ઉધાર પાસાં હોય જ છે, પણ માત્ર તેનો જ વિચાર કરીને તેને અટકાવી દેવાનું કામ પ્રજાને કંગાળ, પછાત અને અંતે ગુલામ બનાવવાની દિશાનું કામ છે.

હજી આજે પણ અહીંનો સોની ધાતુ પિગળાવવા મોટો દીવો કરીને વાંકી ભૂંગળીથી ફૂંક મારે છે. સુથાર, લુહાર, દરજી, મોચી, કુંભાર, ઘાંચી વગેરે એ જ જૂનાં સાધનો અને એ જ જૂની પ્રક્રિયાથી પોતપોતાનાં કામ કરે છે. ઘણા લોકોને આજે પણ તેલની મિલ કે બાટાની ફેક્ટરી નથી ગમતી. બસ, પ્રજાને ધકેલો પાછળ, બળદની ઘાણી અને જૂનો ટીપાટીપ કરનારો મોચી આપણો આદર્શ છે. આ સ્થગિત ચિંતનનું પરિણામ છે. ભારતની ગરીબાઈ આ સ્થગિતતામાં મૂળ નાખીને બેઠી છે.

સ્થાપત્ય

પ્રજાના ચિંતકો જ્યારે બૌદ્ધિક રીતે સ્થગિત થઈ જાય છે, ત્યારે તે માત્ર એક જ દિશામાં સ્થગિત નથી થતા, પણ જીવનની પ્રત્યેક દિશામાં સ્થગિત થઈ જાય છે. આપણાં ધાર્મિક સ્થાપત્યો, ખાસ કરીને મંદિરોનાં સ્થાપત્ય જોજો. આજે પણ મંદિરો હજાર-બે હજાર વર્ષ જૂની ડિઝાઈન પ્રમાણે બંધાય છે. દોઢ-બે હજાર વર્ષ પૂર્વે જેણે સ્થાપત્યનો ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેમાં જે જે રીતની ડિઝાઈન બતાવી છે તે જ પ્રમાણે અત્યારે પણ થવું જોઈએ. તેમાં કશો સુધારો ન કરાય. કારણ કે એ ગ્રંથ લખનાર ઋષિ હતા, ભગવાન હતા. તેમની ભૂલ હોય જ નહિ, તેમાં સુધારો પણ ન હોય. આવી માન્યતાથી આપણી સ્થાપત્યકલાનાં મંદિરો અત્યંત ખર્ચાળ, ઘણો સમય લેનારાં, ઘણાં થાંભલાવાળાં, ઘણાં વજનદાર, ઓછી સગવડવાળાં, અસ્વચ્છ રહેનારાં તથા સાચવણી માટે ઘણી માથાકૂટ કરાવનારાં થાય છે. કોઈ એક ભવ્ય ગણાતા મંદિરમાં જઈને અધ્યયન કરો. 100 કે 200 માણસો ભેગાં થતાં જ ભીડ થઈ જાય છે. પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિને નિશ્ચિત સ્થળે આવવું પડે છે, એટલે એ નિશ્ચિત સ્થળે આવવા લોકો ધક્કાધક્કી કરે છે. પ્રથમથી ત્યાં ઊભેલા દર્શનાર્થીઓ ખસતા નથી. એક અશાન્તિભરી અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ઘોંઘાટ તો હોય જ; બાળકો, અરે, મોટાંની પણ દોડીદોડી. પાણી-દૂધ-પુષ્પ વગેરે સામગ્રી ઢળવી, કચરાવી વગેરે પણ હોય જ.

આ સ્થાપત્યને આધુનિકતમ બનાવી ન શકાય? (કેટલાંક સ્થળે બનવા પણ લાગ્યાં છે.) નવામાં નવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી વર્ષોમાં બંધાનારાં મંદિરોને મહિનાઓમાં બાંધી શકાય. ઓછા ખર્ચે પણ તેને મજબૂત અને ભવ્ય બનાવી શકાય. ખાસ કરીને નિજમંદિરની સામે એવો વિશાળ અને ભવ્ય હોલ બાંધ્યો હોય કે જ્યાં સેંકડો હજારો ભક્તો એકીસાથે બેસી શકે, પ્રાર્થના કરી શકે. પ્રત્યેક ખૂણાથી પણ પ્રતિમાનાં સરસ દર્શન થઈ શકે. ઓછામાં ઓછા થાંભલાઓ ઉપર ભવ્ય અને ભરપૂર સગવડોવાળી ઇમારતો કરી શકાય છે. પ્રજાના માનસચિંતનને જો મૌલિક થવા દેવામાં આવે તો ઘણું ભવ્ય થઈ શકે છે.

મેં જોયું છે, મહાદેવના લિંગ ઉપર લોકો દૂધ ચઢાવતા હોય છે. આ દૂધ ગૌમુખીમાંથી બહારના ખાડામાં પડીને સડે છે, દુર્ગંધ મારે છે, કીડા પડે છે. દૂધ ચઢાવવાની રીતને બદલી શકાય તો તે જ દૂધ મહાદેવને ધરાવીને બાલમંદિરનાં બાળકો, અનાથઆશ્રમનાં બાળકો કે બીજી યોગ્ય જગ્યાએ મોકલી શકાય. આમ કરવાથી મહાદેવ કોપાયમાન થવાના નથી, પ્રસન્ન જ થવાના છે. આપણે પ્રત્યેક દિશાના

ચિંતનને સ્થગિત ન કરી શકીએ તો પ્રત્યેક દિશામાં નવીનતાની માંગલિક ઉષા કસૂંબી રંગની સાડી પહેરીને પ્રજાનાં વધામણાં લેવા સ્મિતભર્યા વદને પ્રતીક્ષા કરી રહી હોય છે.

પ્રાચીનતાની ભવ્યતામાં જે નવી નવી ભવ્યતાનો ઉમેરો કરે તે સુપાત્ર પ્રજા કહેવાય. તે પૂર્વજોને રાજી કરનારી પ્રજા કહેવાય. પણ પ્રાચીનતાની ભવ્યતામાં કશો જ નવો ઉમેરો કર્યા વિના જ્યાંની ત્યાં જ અટકી જાય તો તેવી પ્રજા સ્થગિત થઈ ગયેલી કહેવાય. અને પ્રાચીનતાની માત્ર કાલ્પનિક વાતોમાં રાચ્યા કરનારી અને કશું જ નવું ઉત્તમ કામ ન કરનારી, પ્રાચીનતાની કાલ્પનિક ભવ્યતાના ઘેનમાં મસ્ત રહીને પોતાને સર્વોત્તમ પ્રજા માનનારી પ્રજા તો હાસ્યાસ્પદ બનતી હોય છે. દિન-પ્રતિદિન તે વધુ ને વધુ અધોગતિ તરફ ઢળતી હોય છે.

આપણે આપણા ચિંતનને સ્થગિત ન થવા દઈએ. પ્રત્યેક દિશાની જ્ઞાન-બારીને ખુલ્લી રાખીએ અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિશ્વને નવામાં નવી શોધખોળો, જીવનપ્રક્રિયા, જીવનવ્યવસ્થા આપીએ. સદીઓજૂનો આપણને એક જ રોગ લાગુ પડ્યો છે, જેનું નામ છે સ્થગિતતા. જો આ રોગ દૂર કરી શકાય તો આપણું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વળ છે. પરમાત્મા આપણા ચિંતકોને આ સ્થગિતતાના રોગથી મુક્ત કરે.

*

8. વિકાસનાં કારણો

(નીચે રજૂ કરેલા મારા અર્થતંત્રવિષયક વિચારો એ અધિકારી તજ્જ્ઞના વિચારો નથી, પરંતુ સામાન્ય અવલોકન-અનુભવને પરિણામે સ્ફુરેલા વિચારો છે.)

1. ભૌતિક વિકાસનાં મુખ્ય ચાર કારણોઃ 1. મૂડી (પૂંજી) 2. શ્રમ, 3. વિજ્ઞાન અને 4. આયોજન.

જીવન સતત વિકસતું રહે, રાષ્ટ્ર પણ વિકસતું રહે અને માનવતાનો પણ સતત વિકાસ થયા કરે એટલે પરમાત્માએ માણસમાં એક બહુ મોટો ગુણ મૂક્યો છે—અસંતોષ. યાદ રહે, સંતોષ પણ ગુણ, પરંતુ પોતાની જગ્યાએ તથા પોતાની સીમામાં; જ્યારે પ્રજા અથવા રાષ્ટ્ર અસીમિત સંતોષી બની જાય છે, ત્યારે તેનો વિકાસ અટકી જાય છે, એટલું જ નહિ, તે પતનોન્મુખી થઈ જાય છે. વ્યક્તિ, પ્રજા કે રાષ્ટ્રને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહેવાનો ઉપદેશ આપવાથી પ્રજા સાહસહીન, ઇચ્છાહીન અને પ્રગતિહીન બની જાય છે. સંતોષ એક સીમામાં હોય તો વ્યક્તિને શાન્તિનો અનુભવ કરાવે છે પણ જો તે વિવેકપૂર્વકનો ન હોય તો તેવી શાન્તિનું પરિણામ દરિદ્રતા, પરાધીનતા અને અંતે અશાન્તિ જ આવતું હોય છે. એટલે કુદરતે વ્યક્તિમાં અસંતોષવૃત્તિ સહજ રીતે મૂકેલી છે.

પ્રત્યેક પ્રકારનો અસંતોષ વિકાસ કરાવે છે તેવું મારું કથન નથી. અમુક ક્ષેત્રોમાં, અમુક પરિસ્થિતિમાં માણસે સંતોષ રાખવો જ જોઈએ, પણ પોતાનું રાષ્ટ્ર, પોતાનો સમાજ કે પૂરી માનવતાનાં કલ્યાણનાં ક્ષેત્રોમાં જે થયું છે તે ઘણું થઈ ગયું છે તેવું માનીને સંતોષી થઈ બેસી રહેવું તેના કરતાં જે થયું તેમાં હજી ઘણું કરી શકાય છે, તેમ સમજીને પોતાની ક્ષમતાના ક્ષેત્રને આગળ ને આગળ વધારવું એ ઉત્તમ છે. સંતોષની પલાંઠી વાળીને બેસી રહેનારી પ્રજાનો ઇતિહાસ દયનીય બની જતો હોય છે, જ્યારે વર્તમાન કરતાં ભવિષ્યને વધુ વિકસિત કરવા સતત પુરુષાર્થ કરતી રહેતી પ્રજાનો ઇતિહાસ ગૌરવમય રહ્યો છે.

દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં લગભગ ચારે ખૂણેથી આધ્યાત્મિકતાના નામે એક જ અવાજ સંભળાતો રહ્યો છેઃ

'બધાં દુઃખોનું મૂળ ઇચ્છા છે, ઇચ્છાનો નાશ કરો. ઇચ્છારહિત થઈ જાવ, સુખી સુખી થઈ જશો. કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા ન કરો, કારણ કે વસ્તુઓ નાશવાન છે, ક્ષણભંગુર છે. સાથે કશું આવતું નથી. બધું અહીંનું અહીં રહી જાય છે, માટે જે કાંઈ મળે તેમાં સંતુષ્ટ થઈને શેષ જીવન માત્ર દ્રષ્ટા થઈને વિતાવો'—આવા ઉપદેશોથી ભરેલી આધ્યાત્મિકતા ચારે તરફ દેખાય છે.

આથી પ્રજા ઇચ્છાહીન, કૃતિહીન, સાહસહીન અને અંતે સમૃદ્ધિહીન બનતી હોય છે. આપણે ઘોર દરિદ્રતામાં, ઘોર અન્યાયમાં, ઘોર અગવડોમાં, ઘોર અપ્રમાણિકતામાં અને ઘોર નિરાશામાં રહીએ છીએ, છતાં છાતી કાઢીને મિથ્યા ગૌરવપૂર્વક બોલે રાખીએ છીએ કે ભલે અમે ગરીબ રહ્યા, ભલે અમે ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં રહીએ, પણ અમે આધ્યાત્મિક આનંદ માણીએ છીએ. ભારત સિવાય બીજે ક્યાંય આવી આધ્યાત્મિકતા નથી. અમે જગદ્‌ગુરુ છીએ, જ્ઞાનનો ભંડાર અમારી પાસે છે વગેરે...વગેરે... આપણી આધ્યાત્મિકતા વિશે અહીં ચર્ચા કરવી નથી. તે માટે અન્યત્ર ચર્ચા કરીશું. પણ અહીં આપણી સાંસારિક તથા ભૌતિક ક્ષેત્રની સ્થિતિ વિશે થોડી ચર્ચા કરવાની છે.

જે પ્રજા ભૌતિક વિકાસ નથી કરી શકતી તેની પાસે આધ્યાત્મિકતાની અપેક્ષા રાખવાનો કશો અર્થ નથી. 'અશક્તિમાન ભવેત્ સાધુ'ની પરિસ્થિતિનું નામ આધ્યાત્મિક વિકાસ ન કહેવાય. પ્રજા ધન્ય-ધાન્ય, સુખ-સમૃદ્ધિથી ભરપૂર રહે, કોઈ ગરીબ, ભિખારી કે લાચાર ન રહે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું જરૂરી છે. તે માટે જરૂર છે સતત વિકસતા રહેવાની; સતત વિકસતા રહેવા માટે જરૂરી છે જૂની સ્થિતિ સાથે જડબેસલાક ચોંટી ન જવું. પ્રાચીનતા સાથે આંખ મીંચીને જડબેસલાક ચોંટી જનારા સુખી ભવિષ્યના નિર્માતા નથી થઈ શકતા હોતા. તેમાં પણ પ્રાચીનતામાંથી જ પૂર્ણતાનાં દર્શન કરનારા તો વર્તમાનને પણ ઊંડા ખાડામાં ધકેલી દેતા હોય છે. પ્રાચીનતામાંથી જરૂરી પ્રેરણા ગ્રહણ કરી, ભૂલોમાંથી બોધપાઠ લઈ આગળ વધવા ઉત્સુક લોકો જ વર્તમાન તથા ભવિષ્યને સુધારતા હોય છે. આ માટે જરૂરી છે, અસંતોષઃ અશાંતિ આપનારો કે ઈર્ષ્યા વધારનારો અસંતોષ નહિ પણ પ્રગતિ કરાવનારો અસંતોષ. વધતા રહો, સતત આગળ વધતા રહો... ક્ષિતિજો અનંત છે, વધતા રહો, બેસી ન પડો. નહિ તો દુનિયા નાની થઈ જશે. તમે પોતે નાના થઈ જશો. આ ભૌતિક પ્રગતિ માટેનું પ્રથમ કારણ પૂંજી-મૂડી છે.

1. મૂડી

કોઈ પણ ભૌતિક વિકાસ માટે મૂડી મૂળભૂત આવશ્યકતા છે. તે આધાર છે. તેના આધારે બાકીનું બધું કામ થતું હોય છે. આ મૂડી ચાર રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય: 1. વ્યક્તિ દ્વારા, 2. પ્રજા દ્વારા, 3. સરકાર દ્વારા અને 4. વિદેશ દ્વારા.

પ્રાચીન ભારતમાં આ ચારમાંથી માત્ર પ્રથમ એક જ ક્ષેત્રની મૂડી, સમૃદ્ધિના કામમાં લાગતી અને તે પણ પૂરેપૂરી નહિ, એટલે સમૃદ્ધિની સીમા વિસ્તરી શકતી નહિ. આપણે ત્યાં નગરશેઠો, શ્રીમંતો તો થતા, તેઓ વ્યાપાર પણ કરતા, પણ તે બધું સીમિત માત્રામાં. એટલે પ્રત્યેક ગામ-નગરમાં એક-બે હવેલીઓ તો બંધાતી, બાકી તો ઝૂંપડાં જ ઝૂંપડાં. એંશી ટકાથી વધુ પ્રજા કારમી ગરીબાઈ તથા બેકારીમાં સબડ્યા કરતી.

પશ્ચિમના લોકોએ મૂડી માટે વ્યક્તિ સિવાય એક બીજું ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું: આ ક્ષેત્ર તે પ્રજાની મૂડી. પ્રજા પોતાના વધારાના પૈસા શેરોમાં રોકે અને બૅન્કમાં રોકે એટલે એક તરફ મોટી મૂડી ઊભી થાય, જેના દ્વારા ઉદ્યોગો સ્થપાય; તો બીજી તરફ શેર લેનારને નફો મળે અને બૅન્કમાં નાણાં રોકનારને વ્યાજ મળે. આ રીતે પ્રજાની મૂડી એકત્રિત થાય. વ્યક્તિ તથા પ્રજા બંનેની મૂડીથી પણ ઉદ્યોગો સ્થપાય.

ભારતમાં પ્રથમ તો સમાજવ્યવસ્થા જ એવી રચાઈ કે શૂદ્ર પ્રજા પાસે કદી પૈસો ભેગો થાય જ નહિ. તે સતત દેવાદાર અને બેરોજગાર રહે, અથવા તેનો રોજગાર અત્યંત સીમિત વળતર આપનારો જ હોય. એટલે મોટા ભાગની પ્રજા મૂડી વિનાની જ રહે. બાકીની વીસેક ટકા જેટલી પ્રજા પાસે જે થોડીઘણી મૂડી હોય તે કદી સરવાળો થઈને એક ન થઈ શકે, કારણ બૅન્ક કે શેરહોલ્ડર-વ્યવસ્થા આપણી પાસે ન હતી. વ્યાપારીઓ વ્યક્તિગત રીતે સીમિત ક્ષેત્રોમાં પોતાની હૂંડીઓ લખતા, પણ તેને બૅન્ક ન કહી શકાય. એટલે પ્રજા પાસેની વધારાની મૂડી સોના-ચાંદી વગેરેમાં રોકાઈને 'મૃત મૂડી' (ડેડ કેપિટલ) બની જતી. સોના-ચાંદી વગેરેમાં સમાયેલી મૂડી મોટા ભાગે જમીનમાં દટાઈ જતી એટલે તેમાંથી કશું નિર્માણ ન થઈ શકતું. બીજું, ભારતમાં નિશ્ચિત વર્ગ જ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ કરતો, બાકીની પ્રજા પોતાની વધારાની મૂડી સીધી અથવા આડકતરી રીતે વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં લગાવી શકતી નહિ. આ કારણે પણ વધારાની મૂડી સોના-ચાંદી તરફ વળીને 'મૃત મૂડી' બની જતી.

જ્યારે સરકારી ચલણમાં સોના-ચાંદીની જગ્યાએ કાગળ (નોટો)નો પ્રવેશ થયો, અને ચલણી નોટો પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસ ન રહે તેવું વાતાવરણ થયું ત્યારે લોકો પોતાની મૂડીની સુરક્ષા માટે સોના-ચાંદી તરફ ઢળે તે સ્વાભાવિક છે. પહેલાં આપણી ચલણી નોટો ઉપર લખેલું રહેતું, 'હું ધારકને તે જ્યારે માગે ત્યારે સો રૂપિયા આપવાનું વચન આપું છું.' હવે અંગ્રેજી 'ઓન ડિમાન્ડ' શબ્દ દૂર કરીને લખ્યું છે. 'હું ધારકને સો રૂપિયા આપવાનું વચન આપું છું.' 'ઓન ડિમાન્ડ' શબ્દ કેમ હટાવી દીધો હશે તે તો ભગવાન જાણે પણ તેથી કરન્સી પ્રત્યેના દૃઢ વિશ્વાસમાં, કમી જરૂર થાય. વળી જ્યારે જુઓ ત્યારે અફવાઓ ચાલતી હોય છે કે ફલાણી નોટો બંધ પણ કરી દેવાઈ છે, એટલે લોકોને કરન્સી ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન રહે તે સ્વાભાવિક છે. આ સ્થિતિમાં વધારાનું નાણું સોના-ચાંદી તરફ વળે અને એ રીતે જીવિત મૂડીનું મરેલી મૂડીમાં રૂપાંતર થાય છે, જેથી રાષ્ટ્રીય વિકાસની ગતિ મંદ પડી જાય તે સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમના દેશોમાં લોકો પાસે વ્યક્તિગત રીતે સોના-ચાંદી નથી હોતું, તેમનો વધારાનો પૈસેપૈસો કાં તો શેરોમાં કાં તો બૅન્કો વગેરેમાં રોકાયો હોય છે જેથી કંપનીઓ પ્રચુર મૂડી ઊભી કરીને વિશાળ નિર્માણકાર્યો કરી શકે છે.

ભારતમાં મૂડી સોના-ચાંદી તરફ ઘસડાઈ જવાનાં ધાર્મિક તથા સામાજિક કારણો પણ છે.

મંદિરમાં ભગવાનનાં આભૂષણો, પાત્રો, પાલખી, રથો વગેરેમાં સારું એવું સોનું-ચાંદી રોકાય છે. આથી એક તરફ મંદિરો પૂંજીને સ્થગિત કરી દે છે તો બીજી તરફ હસવું આવે એવી રીતે ભગવાનના બારણે મોટાં મોટાં તાળાં મારવાં પડે છે. ત્રીજી તરફ આ સોના-ચાંદીની ગંધથી ખેંચાઈને મહમદ ગઝની કે મલિક કાફૂર જેવા સતત લૂંટ ચલાવવા ખેંચાઈ આવે છે.

ભારતમાં સોનું આર્થિક સમૃદ્ધિના પ્રતીક કરતાં ધાર્મિક તથા સામાજિક અનિષ્ટનું પ્રતીક વધુ બની ગયું છે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં તો અમુક જ્ઞાતિઓમાં આ સોનાએ દાટ વાળ્યો છે. 'આટલા તોલા સોનું તો હોવું જ જોઈએ.' અહીં માણસ, માણસ સાથે નહિ પણ સોના સાથે પરણે છે. મહમદ ગઝનીએ એકલા મુલતાનમાંથી 200 મણ (ગુજરાતી 400 મણ) સોનું લૂંટ્યું હતું. અત્યારે એકલા ગુજરાતમાં જ દશ નર્મદા યોજનાઓ થાય તેટલું સોનું પડ્યું હશે. આ સ્થગિત થયેલી પૂંજી કશું જ વળતર આપ્યા વિના મૂર્છાવસ્થામાં પડી રહી છે. જો આ મૂડીને નિર્માણ તરફ વાળવામાં આવે તો પ્રજાને સમૃદ્ધ થતાં વાર ન લાગે. પણ તે માટે જરૂરી કરન્સી —ચલણી નોટો—પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસ તથા મૂડી માટેના કાયદાઓની ઉદાર સ્થિરતા. મૂડી પ્રગટ કરી શકાય, મૂડીને નિર્માણકાર્યોમાં છૂટથી

લગાવી શકાય તથા મૂડીનાં લાભદાયી પરિણામો મેળવી શકાય તેવી રાજવ્યવસ્થા હોય તો પ્રજા પાસે પડેલી વિશાળ મૂડી જોતજોતામાં વિકાસના કામમાં લાગી જાય.

મૂડીનું ત્રીજું ક્ષેત્ર સરકારી મૂડી છે. સરકાર પોતાની મૂડીથી કારખાનાઓ, બંધો, નહેરો, રેલવે વગેરેનું નિર્માણ કરે. ભારતમાં નિર્માણના ક્ષેત્રમાં સરકારી મૂડીનો ઘણો મોટો નિવેશ (રોકાણ) છે. તેનાં સારાં પરિણામ પણ આવ્યાં છે. સરકારી મૂડીનો આવો વિકાસલક્ષી નિવેશ પ્રશંસનીય પણ છે. પણ તેની સૌથી મોટી ઉધાર બાજુ અવ્યવસ્થા, લાપરવાહી તથા ખોટ કરતા રહેવાની સ્થિતિ છે. લાગણી વિનાના સરકારી ઓફિસરો (મોટા ભાગે સગાંવહાલાં), સંખ્યામાં વધુ પણ કામમાં ઓછા એવા કર્મચારીઓ, ખરીદ અને વેચાણ બંને ક્ષેત્રના ભ્રષ્ટાચારો વગેરે મળીને, સરકારી મૂડીનિવેશને (મૂડીરોકાણને) સફેદ હાથીનું રૂપ આપી દેવાયું છે.

મોંઘો અને ક્વોલિટી વિનાનો માલ તેના સમકક્ષ માલ સાથે ઊભો ન રહી શકે એટલે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉચ્ચ કોટિના માલનું ગળું દબાવીને પણ સરકારી ક્ષેત્રના માલને પ્રજાના માથે મઢી દેવાના કાયદા-નિયમો બનાવવા અનિવાર્ય બની જતા હોય છે. આ બધી પ્રક્રિયાથી વિકાસને ફટકો પડે છે. બીજી તરફ સરકારનું ધ્યાન સતત તેના મૂડીનિવેશ તરફ રહે છે. ખટપટો, અશાન્તિ, ચોરી, લૂંટ, ગોટાળા વગેરેથી ખદબદતાં આ કારખાનાં સરકાર તથા પ્રજા બન્ને માટે માથાનું દર્દ બને છે. સરકારની શક્તિ સામાન્ય વહીવટમાં લાગવાની જગ્યાએ આવાં કાર્યોમાં લાગવાથી વહીવટ કથળે છે. એટલે વિવેકપૂર્વક સરકારી મૂડીનો નિવેશ કરાવો જોઈએ. 'પ્રત્યેક કારખાનું હું ચલાવું' તેવી આંધળી દોટ સારી નહિ.

મૂડીનું ચોથું ક્ષેત્ર વિદેશી મૂડી છે. પ્રજા પાસે તથા સરકાર પાસે પણ પૂરતી મૂડી ન હોય ત્યારે ઉદ્યોગોની સ્થાપના તથા તેના વિકાસ માટે વિદેશી મૂડી આકર્ષિત કરવી જરૂરી છે. પણ ભવિષ્યમાં જોખમરૂપ ન બને તેવા દેશો પાસેથી નિશ્ચિત નિયમો પ્રમાણે વિદેશી મૂડીને આવકારવી હિતાવહ છે. રાજકીય સ્થિરતા, દૃઢતા અને એકરૂપતા વિના વિદેશી મૂડીને આવવાનું આકર્ષણ રહે નહિ. વિદેશી મૂડી પ્રત્યે ઘૃણા કરનાર તથા બધી રીતે વિદેશી મૂડીને આધીન થઈ જનાર બન્ને પ્રકારનાં રાષ્ટ્રો હાનિ ભોગવે છે.

વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોએ વિકસિત રાષ્ટ્રોને મૂડીનિવેશ કરવાની તકો આપવી જોઈએ. સરકાર ઉપર વિદેશી આર્થિક સામ્રાજ્યની પકડ સજ્જડ ન થઈ જાય તેની સાવધાની તો રાખવી જ જોઈએ, પણ તે જ કારણસર વિદેશી મૂડીને સદંતર અસ્વીકૃત કરવાથી તો દેશનું પછાતપણું દૂર નહિ થાય. દેશી અથવા વિદેશી, વૈયક્તિક અથવા રાજકીય કોઈ પણ પ્રકારની મૂડીથી શોષણ ન થાય તેની કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

મૂડી એ અર્થતંત્રનો પ્રાણવાયુ છે, જ્યારે શ્રમ એ કરોડરજ્જુ છે. મૂડીનું રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન કરવું એ બધું રોજગારીની તકો ઊભી કરવા માટે જરૂરી છે. જો મૂડી શોષિત, શાપિત તથા ઘૃણિત બનશે તો અર્થતંત્રનું પૂરું માળખું શિથિલ થઈ જશે. આ શિથિલતાનો સૌથી મોટો દુષ્પ્રભાવ કારીગરો તથા મજદૂરો ઉપર પડશે. મૂડી જ્યારે સરકાર દ્વારા ભારે ટેક્સો દ્વારા શોષિત બને ત્યારે નોકરશાહી, ભ્રષ્ટાચાર અને અંધાધૂંધીનું વાતાવરણ સર્જે છે. સરકારી નોકરો, જે મોટા ભાગે સરકારને વફાદાર નથી રહેતા તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આર્થિક અપરાધોને ડામવાનો પ્રયત્ન કરવો તેના કરતાં સ્વયં મૂડીપતિઓને વિશ્વાસમાં લઈ ઓછામાં ઓછા કાયદાઓ તથા ઓછામાં ઓછી અડચણોથી મૂડીને આર્થિક વિકાસ કરવાની છૂટ આપવી વધુ હિતાવહ છે. આમ કરવાથી થોડાક દોષો તો ઉત્પન્ન થવાના જ, થોડાક લોકો ઉદારતાનો દુરુપયોગ કરવાના જ, પણ આ દોષો, કડક, કઠોર, અસંખ્ય અને અવ્યાવહારિક નિયંત્રણોના દોષો કરતાં ઘણા ઓછા હશે.

મારી જાણ પ્રમાણે અત્યારે પૂરા દેશના બજેટમાં માત્ર બે ટકા જેટલી આવક ઇન્કમટેક્સથી થાય છે. આટલી આવક કરવામાં લગભગ અડધો ટકો તો પગાર-ભથ્થાં વગેરેમાં ખર્ચાતો હશે. હવે રહી દોઢ ટકો આવક. આટલી નજીવી આવકના નિમિત્તે, વારંવાર દરોડા પાડવા, જૂઠ, ગરબડ અને બીજું બધું કોણ જાણે કેટકેટલું અનિષ્ટ થાય છે. સૌથી મોટું અનિષ્ટ તો દેશવાસીઓની પ્રામાણિકતા તથા 'મોરલ'ની હાનિનું થાય છે. બેનંબરી નાણું એટલા મોટા પ્રમાણમાં પ્રજાજીવન ઉપર છવાઈ જાય છે કે એકનંબરી નાણું તેના આગળ રાંક બની જાય છે. જો ઇન્કમટેક્સને સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે તો આ બેનંબરી નાણું, બૅન્કો, શેરો તથા નિર્માણ તરફ વળે. આના કારણે એક તો બજારમાં જે ખોટી ખરીદીથી ભાવવધારો થાય છે તે અટકે, બીજી તરફ નિર્માણમાં રોકાયેલું નાણું અન્ય ટેક્સો દ્વારા સરકારને વળતર આપતું થાય અને ત્રીજી તરફ રાષ્ટ્રિય પ્રશ્નો—જેવા કે બેરોજગારી, ગૃહનિર્માણ વગેરેને ઓછા કરવામાં ઉપયોગી બને.

માત્ર ઓફિસરો ઉપર ઓફિસરો વધારીને, અસંખ્ય અને અટપટા કાયદાઓ કરીને બેનંબરી નાણાંને રોકી શકાશે નહિ. હા, આમ

કરવાથી રાજકીય દૂષણો તો વધશે. કોઈ પણ શાસક પોતાના વિરોધીઓને દબાવવા, ખતમ કરવા કે પજવવા બહુ સરળતાથી આ હથિયારનો ઉપયોગ કરી શકે છે. શાસક જેટલા પ્રમાણમાં આ હથિયારનો દુરુપયોગ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રજાની નજરે ઘૃણિત બને છે અને પ્રજા નિરાશ બને છે. પ્રજાની દૃષ્ટિએ ઘૃણિત બનેલો શાસક, પોતાની ખુરશીને ચાલુ રાખવા વધુ ને વધુ અનૈતિક અને અસંવિધાનિક ઉપાયો કરવા ધકેલાય છે. તે રાજીખુશીથી ગૌરવપૂર્વક ખુરશી ખાલી કરી છૂટો થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેનાં અસંખ્ય અપકૃત્યો પ્રગટ થઈ જવાની તેને ચિંતા રહે છે. તેની સાથે વળગેલી ટોળી પણ આ જ પ્રકારની હોવાથી બધા એકમત થઈને પોતાનાં સ્થાન 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ' કરવા મથતા રહે તે સ્વાભાવિક છે.

આવા અપરાધો જ્યારે વૈયક્તિક ભૂમિકા કરતાં પક્ષની ભૂમિકાએ કરાયા હોય ત્યારે તો તે અમાપ હાનિકર થઈ જતા હોય છે, કારણ કે પક્ષની પ્રત્યેક વ્યક્તિ આવા અપરાધોને ઢાંકવા, બચાવવા અને શુદ્ધતાનો દેખાવ કરવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે. પક્ષ પોતે જ પોતાના (રાષ્ટ્રના) પાપીઓનો રક્ષક બની જતો હોય છે. અંતે પરિણામ એ આવતું હોય છે કે પક્ષમાં એવા લોકોની ભરમાર થઈ જાય જે ભરપૂર પાપ કરી શકતા હોય, કરેલાં પાપોને છાવરી શકતા હોય અને આવાં પાપોને પડકારનાર ઉપર આક્રમણ કરી શકતા હોય. આ આર્થિક કુચક્ર લાંબા ગાળે પ્રજાજીવનને ત્રસ્ત અને સડેલું બનાવી અંતે સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. બધા જ ઉદ્યોગપતિઓ, વ્યાપારીઓ અને ઉત્પાદકો ખરાબ છે, ચોર છે, શોષણ કરનારા છે તેવું માનીને ચાલવું તેના કરતાં, તેમાં ઘણા સાચા અને પ્રામાણિક છે તેવું માનીને લુચ્ચાઈ અને પ્રામાણિકતાને પ્રોત્સાહન મળે તેવી રીતે વ્યવસ્થા ગોઠવવી એ સારા શાસનની નિશાની છે. જો અપ્રામાણિકતા જ દૂર કરવી હોય તો તે માટેની શરૂઆત પોતાના ઘરથી જ કરવી જોઈએ.

ભારતમાં વૈયક્તિક મૂડીનિવેશની ઘણી મોટી શક્યતાઓ છે, જો મૂડીને અટપટા અને અસંખ્ય કાયદાઓ, કઠોર અને કેટલીક વાર અનાડી નિયંત્રણો, નિર્ણયોની વિલંબનીતિ તથા બીજી કનડગતોથી દૂર કરી શકાય તો.

મૂડીની બાબતમાં એક મહત્ત્વની વાત કરી દઉં. સરકારી મૂડી એટલે કે પ્રજા દ્વારા ટેક્સમાં આવેલી રકમ અથવા બીજી રીતે આવેલી રકમ પણ આર્થિક વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે. મોટા બંધ બાંધવા, નહેરો કાઢવી, રેલવે માર્ગો, વીજળી વગેરે મહત્ત્વનાં વિકાસકાર્યો કરવા એ રકમ વપરાય એ જરૂરી છે. પણ સાથે સાથે એટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે વહીવટી ખર્ચનો ભાર વધી ન જાય. વહીવટી ખર્ચનો ભાર વધારીને પણ કુશળ વહીવટ ન આપી શકાય. બજેટનો બહુ મોટો ભાગ ઉત્પાદક ક્ષેત્રો તરફ ન વળતાં અનુત્પાદક ક્ષેત્રો તરફ વળી જાય તો સરકારી મૂડી સ્વયં શોષિત અને શાપિત થઈ જશે.

અનુત્પાદક ક્ષેત્ર એટલે જે પૈસા માત્ર વપરાઈ જ જવાના હોય, જેમાંથી કશું નિર્માણલક્ષી વળતર મળવાનું ન હોય તે. જેમકે, માનો કે, સરકારની મૂડીમાંથી બસો કરોડ રૂપિયા વીજળીના જનરેટર માટે વપરાયા. આ ઉત્પાદક ખર્ચ છે, કારણ કે એટલી રકમથી ઉત્પન્ન થનારી વીજળી ખેતી, કારખાનાં વગેરેનું ઉત્પાદન વધારશે. આ જ રકમ નર્મદા યોજના જેવી યોજનામાં વપરાઈ હોય તો તે પણ ઉત્પાદકતાને વધારશે. પણ જો આ રકમ મધ્યાહ્ન ભોજન જેવા ક્ષેત્રમાં વપરાઈ જાય તો તે માત્ર વપરાઈ જ જવાની. તેનું ઉત્પાદન કે વળતર મળવાનું નથી. ખરેખર તો આ પૂરી રકમ વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચવાની જ નથી. આવી યોજનાઓમાં શું ચાલે છે તે કોણ નથી જાણતું? છતાં પણ મધ્યાહ્ન ભોજન જેવી યોજનાઓ દ્વારા કોઈને રાહત પહોંચાડવી હોય તો, સરકાર પાસે એવી વધારાની ફાલતુ રકમ હોય તો, તે કામ કરી શકાય. સરકાર પાસે ઉત્પાદકતાલક્ષી કાર્યો માટે સતત નાણાંભીડ રહેતી હોય તેમ છતાં જો આ પ્રકારની મોટી રકમો બિનઉત્પાદક ક્ષેત્રો તરફ વાળી દેવામાં આવે તો તે સરકારી (પ્રજાની) મૂડીનો ભયંકર બગાડ જ કહેવાય. આવા બગાડને પોષવા તથા વધારવા વારંવાર ટેક્સભાર વધારવો જરૂરી થઈ જાય, જે સરકારને અળખી બનાવે તથા પ્રજાને કકળાટ કરાવે. એટલે સરકારી મૂડીનો પૈસેપૈસો લૂંટાવવા કે વેડફી નાખવા નથી પણ યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા પ્રજાજીવનને સુરક્ષા, સુઘડતા અને વિકાસ આપવા માટે છે એવી દૃષ્ટિ હોવી જરૂરી છે.

2. શ્રમ

શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, ભૌતિક વિકાસનો બીજો ઘટક શ્રમ છે. પરમેશ્વરે માણસને હાથપગ આપ્યા છે. જો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરાય તો ભાગ્યે જ કોઈ ભૂખે મરે. દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં વર્ણવ્યવસ્થાથી જે સમાજરચના થઈ, તેમાં શ્રમનું કાર્ય શૂદ્રોને સોંપાયું, એટલે શૂદ્રની જ

માફક શ્રમ પ્રત્યે પણ ઊંચા વર્ગમાં ઘૃણા અથવા અરુચિ પેદા થઈ. પશ્ચિમનો કોઈ પણ માણસ જેટલી સહજતાથી શ્રમ કરે છે, શ્રમ કરીને સંમાનપૂર્વક જીવન જીવે છે, તેટલી સહજતાથી અહીં શ્રમ કરી શકાતો નથી. શ્રમ કરે તો તેનું સ્થાન, સમાજમાં શ્રમ ન કરીને જીવનાર કરતાં ઘણું નીચું થઈ જાય છે. ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને આજીવિકા ચલાવનારનું સ્થાન ખેતરમાં ખેતમજૂરી કરીને જીવનાર કરતાં ઘણું ઊંચું છે. ખેતમજૂર કે ખેડૂત, કારીગર કે અન્ય વસવાયાં હજી પણ પોતાના માટે સ્વમાન તથા સ્વમાનજનક સ્થિતિ મેળવી શક્યાં નથી.

પહેલાં કહ્યું તેમ પ્રાચીનકાળમાં ભારતમાં ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં માત્ર વૈયક્તિક મૂડી જ પ્રયોજાતી અને આવી મૂડી પણ સીમિત માત્રામાં જ હોવાથી મૂડી અને શ્રમનું સંતુલન ભયંકર રીતે બગડી જતું. શ્રમ લાચાર થઈ જતો એટલે તેનું ભરપૂર શોષણ થતું. આ સ્વાભાવિક છે. મારે એક કડિયા કે એક મજૂરની જરૂર છે, પણ સામે દશ કડિયા અને વીસ મજૂરો નોકરી માટે કરગરી રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં તેમનું શોષણ થવાનું જ. કાયદા દ્વારા તેમને થોડું રક્ષણ આપી શકાય, પણ ગરજની દશા આગળ ગરજવાન પોતે કાયદાને ફગાવી દેશે. એટલે શ્રમને લાચારીમાંથી છોડાવવાનું કામ માત્ર કાયદાથી ન થઈ શકે (તે તો જરૂરી છે જ), ખરું કામ મૂડીનિવેશનું (મૂડીરોકાણનું) છે. જેમ જેમ મૂડીનિવેશ વધશે તેમ તેમ શ્રમની ઉપયોગિતા વધશે. પ્રચુર પ્રમાણમાં મૂડીનિવેશ થાય તો શ્રમની લાચારી તો ઘટે. ઘણી વાર ઊલટું પણ થાય, અર્થાત્ મૂડી પોતે શ્રમની લાચાર થાય. તે પોતે કારીગરો અને મજૂરોને આકર્ષવા તેમને વધુમાં વધુ લાભો આપવા તત્પર થાય. મૂડીના શોષણમાંથી કારીગરો તથા મજૂરોને બચાવવાનો માર્ગ મૂડીનાશનો નથી પણ મૂડીવૃદ્ધિનો છે. મૂડીને નિર્માણલક્ષી થવા દો, શ્રમનું મૂલ્ય આપોઆપ વધવાનું. પણ જો મૂડીનું ગળું દબાવી દીધું તો શ્રમ નિરાધાર થઈ જશે. એટલું યાદ રહે, મૂડીને સ્ટૉરેજ કરી શકાય છે, પણ શ્રમને સ્ટૉરેજ કરી શકાતો નથી. અર્થાત્ કરોડો રૂપિયાને વર્ષો સુધી સ્થિર રાખી શકાય છે, પણ કરોડો માણસોના શ્રમને (શ્રમ કર્યા વિના) વર્ષો સુધી સ્થિર રાખી શકાતો નથી. આજનો શ્રમ (શ્રમ કર્યા વિના) આવતી કાલ માટે ભેગો નહિ કરી શકાય. તેનું વળતર આજ ને આજ મેળવી લો, અથવા વળતર વિનાનો તેને નષ્ટ થઈ જવા દો.

પંચમહાલ, બનાસકાંઠા જેવા ભાગોમાં જ્યાં મૂડીનિવેશ નથી થઈ શક્યો ત્યાંની પ્રજા મૂડીનિવેશવાળા પ્રદેશોની તુલનામાં ભારે દુઃખી છે. તેમનો શ્રમ તથા કારીગરી સસ્તા ભાવે વેચાય છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે અમારા ક્ષેત્રમાં કારખાનાં વગેરે થાય. મૂડીનિવેશ ન હોવાથી આ ભાગો શોષણ વિનાના નથી પણ સૌથી વધુ શોષણવાળા છે, કારણ કે શોષણનું કારણ એકપક્ષીય ગરજ છે. જેને ગરજ હશે તેનું શોષણ થવાનું જ. કાયદાઓથી થોડા પ્રમાણમાં રક્ષણ મળશે પણ અંતે ગરજ એ ગરજ છે. તે સ્વયં શોષણને સ્વીકારી લેતી હોય છે.

ભૌતિક વિકાસ માટે શ્રમ એ અનિવાર્ય તથા મહત્ત્વનો ઘટક હોવાથી તેની ઉપેક્ષા ન કરી શકાય. માત્ર મૂડીથી વિકાસ ન થાય, તેમ માત્ર શ્રમથી પણ વિકાસ ન થાય. આ બન્નેને એકબીજાનાં પૂરક બનાવાય તો જ વિકાસ થાય. મૂડી અને શ્રમના સંબંધો ઉપરથી આપણે આર્થિક વિકાસનું સચોટ અનુમાન કરી શકીએ.

1. શું મૂડી તથા શ્રમ બન્ને મિત્ર બનીને એકબીજાનાં પોષક બન્યાં છે?
2. શું મૂડી તથા શ્રમ એકબીજાનાં મિત્રો ભલે ન બન્યાં પણ શત્રુ તો નથી થઈ ગયાં ને?
3. મૂડી તથા શ્રમ એકબીજાનાં ભયંકર શત્રુ બની ગયાં છે અને એકબીજાનો નાશ કરવાના કામે લાગી ગયાં છે?

આ ત્રણ પ્રકારના સંબંધોનાં પોતપોતાનાં નિશ્ચિત પરિણામો છે જ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ મૂડી તથા શ્રમને એકબીજાનાં હિતકારી બનાવવા જે સંસ્થા રચી તેનું નામ 'મજૂર મહાજન સંઘ' એવું રાખ્યું, અર્થાત્ જેમાં મજૂરોના પ્રશ્નો તથા માલિકોના પ્રશ્નો પણ એકસાથે જ હલ કરી શકાય. મજૂર મહાજનના સંબંધો મીઠા તથા હિતકારી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા આ સંસ્થા બનાવી. છેલ્લા ચારેક દસકાથી ફૅક્ટરીમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિમાં સારો સુધારો થયો છે. ફૅક્ટરીથી બહાર કામ કરતા મજૂરોને ઓછું વેતન મળે છે, તોપણ તેમનો પણ ઠીકઠીક સુધારો થયો છે તેનું મૂળ કારણ મૂડીનિવેશની વૃદ્ધિ છે.

વસ્તીનો આટલો મોટો વધારો થયો હોવા છતાં કારીગરો કે મજૂરો બહુ બેકાર નથી, બહુ સસ્તા નથી, જલદીથી મળતા નથી, કારણ કે મૂડીનિવેશ વધ્યો છે. મજૂરો તથા કારીગરોનો સૌથી મોટો મિત્ર કોઈ હોય તો મૂડીનિવેશ છે. આરબ દેશોમાં મૂડીનિવેશ ઘટી રહ્યો છે એટલે હજારો મજૂર-કારીગરો બેકાર થઈને પાછા આવી રહ્યા છે. દેશમાં પણ જે ભાગમાં મજૂર-અશાન્તિ વધે છે ત્યાં મૂડીનિવેશ ઘટે છે. પરિણામે મજૂરોને જ બેકાર બનવું પડે છે. મજૂરોને પોતાના પૂરેપૂરા હકો મળે તે માટે તેમનાં યુનિયનો હોવાં જ જોઈએ, પણ આ યુનિયનો જવાબદારીવાળાં હોવાં જોઈએ. વાતવાતમાં હડતાળ, ઘેરાબંધી, ધીમું કામ, કામચોરી, નુકસાન વગેરેનું પ્રમાણ વધી જાય તો

મૂડીનિવેશને ફટકો પડશે. આ મૂડીનું શોષણ છે, જે અંતે કારીગરોને જ બેકાર બનાવશે. આવું ન થાય એટલા માટે શાસન દ્વારા જે કાયદા બનાવાય તે બન્ને પક્ષોને નિયંત્રિત કરનારા તથા બન્ને પક્ષોના હકોને રક્ષનારા હોવા જોઈએ. એકપક્ષીય કાયદાઓ, એકપક્ષીય અવલોકન, એકપક્ષીય ન્યાય—આ બધું અંધાધૂંધી તથા અસ્વસ્થતાનું વાતાવરણ સર્જે છે. મજૂરોની યોગ્ય માગણીઓનો વારંવારની માગણી છતાં પણ સ્વીકાર ન થાય તો, છેવટના હથિયાર તરીકે હડતાળનો ઉપયોગ થાય તેમાં વાંધો ન હોય, પણ તુંડમિજાજી નેતાઓના અહંને પોષવા અથવા તેમના સ્વાર્થને પર્યાપ્ત પોષણ ન મળ્યું હોવાથી અથવા બીજાં તુચ્છ કારણોસર હડતાળો પાડવી, ઘેરાવ કરવા કે અન્ય રીતે હાનિ પહોંચાડવી તે કદી પણ ચલાવી શકાય નહિ.

કાયદો એવો હોવો જોઈએ કે ગેરકાયદેસર પાડેલી હડતાળો કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરાવનાર યુનિયન ઉપર નુકસાનીનો દાવો કરી શકાય. આવા કાયદા પશ્ચિમમાં કેટલીક જગ્યાએ છે. તેથી યુનિયનો જવાબદારી વિનાનાં પગલાં ભરતાં નથી. તેમનું ખોટું પગલું તેમને લાખો ડોલરનો દંડ ભરવા બાધિત કરે છે. આપણે ત્યાં એવું તો નથી. હા, ઘણી જગ્યાએ તેથી ઊલટું છે. કાયદો, જો અન્યાયનો સમર્થક તથા પોષક થશે તો તે પોતે જ અન્યાયનો પ્રેરક બની જશે. કાયદા દ્વારા કરાયેલો અન્યાય સૌથી વધુ સમાજને ભ્રષ્ટ કરનારો થતો હોય છે.

આટલા મૂડીનિવેશ પછી પણ ભારતમાં પશ્ચિમના ઘણા દેશો કરતાં ઘણો સસ્તો શ્રમ ઢગલાબંધ પડ્યો છે. એક ગણતરી પ્રમાણે પશ્ચિમ જર્મનીમાં એક સ્ક્રૂ બેસાડવા માટે જે ખર્ચ થાય છે, તે જ ખર્ચમાં ઇંગ્લૅન્ડમાં બે સ્ક્રૂ બેસાડી શકાય છે, તે જ ખર્ચમાં હોંગકોંગ કે તાઈવાનમાં સાત સ્ક્રૂ બેસાડી શકાય છે, અને ભારતમાં તે જ ખર્ચમાં 18 સ્ક્રૂ બેસાડી શકાય છે. પશ્ચિમમાં માણસ મોંઘો થવાનું મુખ્ય કારણ ઔદ્યોગિક વિકાસ છે. હવે તેઓ પોતાનાં કારખાનાં સસ્તા માણસોવાળા દેશમાં નાખવા માંડ્યા છે. આથી માલ સસ્તો બનાવી શકાય છે. દુર્ભાગ્યવશ આપણે વિદેશી મૂડી તથા વૈયક્તિક પ્રજાકીય મૂડીને યોગ્ય રીતે આકર્ષી શક્યા નથી. આપણું વધુ ધ્યાન સરકારી મૂડીનિવેશ તરફ રહ્યું છે એટલે તાઈવાન કે હોંગકોંગ જેટલું પ્રચુર તથા સસ્તું ઉત્પાદન કરી શકતા નથી.

આ બધાના કારણે એક તરફ શ્રમને સહન કરવું પડે છે. અર્થાત્ બેકારી તથા અર્ધબેકારીને સક્ષમ રીતે દૂર નથી કરી શકાતી, તો બીજી તરફ, જીવનસ્તરને પણ ઝડપથી ઊંચો લાવી શકાતો નથી. ભારતની વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ આવક ચૌદસો રૂપિયા જેવી છે, જ્યારે તાઇવાનની વ્યક્તિદીઠ આવક પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા જેટલી છે. ખાનગી તથા વિદેશી મૂડીનું પ્રચુર રોકાણ આ વિકાસમાં કારણ છે. જો વિદેશી તથા ખાનગી મૂડીને પ્રોત્સાહન અપાયું ન હોત તો તાઈવાન-હોંગકોંગ-કોરિયા વગેરે ભારત કરતાં પણ વધુ નિર્ધન દેશ હોત.

3. વિજ્ઞાન અથવા ટેક્નોલોજી

ભૌતિક વિકાસનું અનિવાર્ય ત્રીજું અંગ વિજ્ઞાન અથવા ટેક્નોલોજી છે. ભરપૂર મૂડી તથા શ્રમ બન્ને બરાબર કામે લાગ્યાં હશે. પણ જો તેની સાથે નવામાં નવી ટેક્નિકનો યોગ નહિ હોય તો, થયેલું ઉત્પાદન મોંઘું, ઓછું અને ક્વોલિટી વિનાનું થશે. આવી વસ્તુઓ બજારમાં ટકી નહિ શકે, કારણ કે તેનાથી ઘણી સસ્તી અને ઉત્તમ ક્વોલિટીની વસ્તુઓ ટેકનિકવાળા દેશોથી મળતી રહેશે. કાયદા દ્વારા વિદેશી વસ્તુઓને આવતી અટકાવીને દેશી પણ મોંઘી અને ક્વોલિટી વિનાની વસ્તુઓને ફરજિયાત ખરીદવા દબાણ કરાશે તો દાણચોરીની પ્રવૃત્તિ વધી પડશે. પૂરી પ્રજાને માત્ર આદર્શોના ઉપદેશથી સ્વદેશી નથી બનાવી શકાતી, સ્વદેશી થવા માટે સ્વદેશનું ગૌરવ વધારવું જોઈએ. પોતાના દેશની પ્રત્યેક વસ્તુ એટલી ઉત્તમ હોય કે તે પરદેશી વસ્તુઓની ઇચ્છા જ ન કરે. ઉત્પાદનના સ્તર (ક્વોલિટી)ને વર્ષો સુધી જ્યાં ને ત્યાં સ્થગિત કરી દેવાથી તો જડતા આવે છે. પશ્ચિમના દેશો તથા જાપાન જેવો દેશ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળે છે. તેનું કારણ છે સતત નવીનતા આપનારી ટેક્નિકનો પ્રચુર ઉપયોગ.

મેં સાંભળ્યું છે કે નેશનલ પેનેસોનિક કંપની રોજનાં ત્રણ નવા મોડેલનાં ટેપરેકર્ડર શોધે છે. વિમાનો, ટ્રેનો, એન્જિનો, વાહનો, કમ્પ્યૂટરો, યુદ્ધની સામગ્રી, ડોક્ટરી સામગ્રી વગેરે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની વસ્તુઓમાં સતત નવી ને નવી શોધ થયા જ કરવી જોઈએ. આ શોધોથી મુખ્યતઃ ત્રણ લાભ થતા હોય છેઃ 1. વિશ્વમાં સર્વોપરિતાની પ્રાપ્તિ, 2. પ્રચુર સુખસગવડો અને 3. બૌદ્ધિક વિકાસ-ની પૂરી તકો.

જેમની પાસે નવામાં નવી વૈજ્ઞાનિક ઉપલબ્ધિઓ હશે તે વિશ્વના સર્વોપરી સ્થાને બિરાજશે. વિશ્વભરના રોગીઓ સ્વાસ્થ્ય મેળવવા તેમના ત્યાં આવશે. વિશ્વભરના ખેડૂતો તેમની વૈજ્ઞાનિક ખેતીને જાણવા-મેળવવા તેમના ત્યાં આવશે, વિશ્વભરના વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને ઉત્પાદકો તેમના શિષ્ય થઈને આવશે. વિશ્વભર-ના શસ્ત્રચાહકો, નવામાં નવાં શસ્ત્રો મેળવવા મોંમાગ્યા દામ આપીને તેમના ત્યાં આંટા

મારશે. સંદેશાવ્યવહાર કે વાહનવ્યવહાર, પોસ્ટ, તાર-ટેલિફોન, વાયરલેસ, ભૂખનન, ખનિજપ્રાપ્તિ, જળનો ઉપયોગ, વરસાદ કે વનસ્પતિ, આકાશ કે ભૂતળનો ઉપયોગ, જીવનના એકેએક ક્ષેત્ર ઉપર વિજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ ફરી વળશે.

વિજ્ઞાનનો વિરોધ કરનાર કે તેનો ઓછો ઉપયોગ કરનાર જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પછાત રહી જશે. ચાળીસ વર્ષની આઝાદી પછી પણ આપણા માર્ગો પર જાપાનીઝ કંપનીઓની કારો, ટ્રકો, સ્કૂટરો અને મોપેડો ફરી રહ્યાં છે. 'સૂઝૂકી', 'ટોયેટો', 'મીત્સુબીશી' વગેરે નામો વાંચીને આપણે ગ્લાનિ અનુભવવી જોઈએ. પણ આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. કારણ કે તે જ પ્રકારની આપણી વસ્તુઓ કરતાં આ વાહનોની ટેક્નોલોજી ઉત્તમ તથા ફાયદાકારક છે. આવું જ ટેપરેકર્ડર, ટી.વી., કેસેટો, કેમેરા વગેરેમાં છે. વિમાનો અને હથિયારોની સ્થિતિમાં પણ આપણે વિશ્વના ઉન્નત દેશો આગળ વામન જેવા છીએ. આ બધાનું મુખ્ય કારણ છે વિજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રચુર આકર્ષણનો અભાવ.

આપણે ધાર્મિક રીતે જુનવાણી છીએ. વળી બધું જ વિજ્ઞાન અમારાં શાસ્ત્રોમાં છે તેવું મિથ્યાજ્ઞાન ધરાવનારા પણ છીએ. વળી વિજ્ઞાનથી આપણને હાનિ થશે એમ માનીને બને તેટલો વિરોધ કરનારા પણ છીએ. વિજ્ઞાન પ્રત્યે કોઈ ને કોઈ દૃષ્ટિએ અણગમો ધરાવવાના કારણે આપણું મસ્તિષ્ક જડતામાં જકડાઈ ગયું છે એટલે વિશ્વની અને વિશ્વમાં આપણી પરિસ્થિતિની સાચી હકીકત આપણે જાણી શકતા નથી. કેટલાક જુનવાણીઓ તો એટલી હદે જડતા અનુભવે છે કે વૈજ્ઞાનિક વિકાસ કરતાં અવિકાસની સ્થિતિને તેઓ વધુ કલ્યાણકારી માને છે. અરે, કેટલાક તો બસો-પાંચસો વર્ષ પાછા જઈને જીવવા માગે છે. આવી વિકાસવિરોધી મનોવૃત્તિ ધરાવનાર જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ થાય અને તેમના દ્વારા અવિકાસને આદર્શ રૂપ અપાય ત્યારે દેશની આર્થિક અધોગતિ થવામાં બાકી શું રહે?

વધુ પડતી ટેક્નોલોજીનો સ્વીકાર કરવાથી માણસો બેકાર થશે તેવો ભય બતાવીને ફેક્ટરીઓમાં પચાસ વર્ષ પહેલાં જે સંચા ચાલતા હતા તેના તે અત્યારે પણ ચલાવાય છે. આવી ફેક્ટરીઓ ટકી શકવાની નથી એટલે થોડા માણસો બેકાર થવાની જગ્યાએ બધા જ બેકાર થઈ જશે.

આપણી પાસે કાચો માલ પ્રચુર છે. શ્રમ પણ પ્રચુર છે. દેશી-વિદેશી મૂડીનિવેશ પણ મોટા પ્રમાણમાં થઈ શકે તેમ છે. ટેક્નોલોજીનો સ્વયં વિકાસ કરી શકાય. આપણે પણ જાપાન કે તાઈવાન થઈ શકીએ, જો ટૂંકી દૃષ્ટિ અને જૂની વૃત્તિ બદલવામાં આવે તો. આ શક્ય છે, ભારતને સમૃદ્ધ બનાવી શકાય છે, જો ખોટા અભિગમોથી તેને મુક્ત કરાય તો.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે ભારતને રોજી-રોટી આપવી હોય તો મોટા ઉદ્યોગો નહિ, પણ ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ થવો જોઈએ. ગૃહઉદ્યોગો હોવા જ જોઈએ, પણ તે મોટા ઉદ્યોગોના પૂરક હોવા જોઈએ, જેમ જાપાનમાં છે. માનો કે એક મોટી ફેક્ટરીમાં રોજનાં હજારો ટી.વી. કે મોટરકારો બને છે. તે તે વસ્તુઓ માટે વપરાતા નાનામોટા સ્પેર પાર્ટ ગૃહઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પન્ન કરી શકાય. માનો કે ટી.વી.માં વપરાતાં બટન, ટ્રાન્ઝિસ્ટરો, ડાયોડો વગેરે વસ્તુઓ દૂર દૂરના ગામડામાં એકાદ નાનું મશીન રાખીને સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકો સમય પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે. આ ગૃહઉદ્યોગ, મોટા ઉદ્યોગનો પૂરક બને. આમ કરવાથી બન્ને વિભાગોમાં સ્પર્ધા નહિ થાય, પણ પૂરકતા થશે. મોટા ઉદ્યોગની વસ્તુઓ સસ્તી થશે. ગૃહઉદ્યોગ કરનારને ભરપૂર વળતર મળશે. સરકારને આવા ગૃહઉદ્યોગને જીવિત રાખવા માટે સબસિડી આપવી નહિ પડે અને આવી બનેલી વસ્તુઓ જબરદસ્તીથી પ્રજાના માથે લાદવામાં નહિ આવે, પણ વિદેશી હૂંડિયામણ કમાનારી થશે.

દુર્ભાગ્યવશ આપણે જે ગૃહઉદ્યોગ ચલાવીએ છીએ તેમાં કેટલીક પાયાની ત્રુટિઓ છે. પ્રથમ તો ફેક્ટરીઓમાં બનેલી વસ્તુઓને લગભગ તે બનાવે છે, જેથી બન્નેમાં સ્પર્ધા થાય છે. આવી સ્પર્ધામાં ગૃહઉદ્યોગની વસ્તુઓ, ભાવ, ક્વોલિટી તથા માત્રામાં ટકી શકતી ન હોવાથી તેમને નિભાવવા-ચલાવવા સતત સબસિડી તથા કરમુક્તિનો પ્રાણવાયુ આપવો પડે છે તથા કેટલીક વસ્તુઓની ફરજિયાત ખરીદી કરાવાય છે. આ બધાના પરિણામે ગૃહઉદ્યોગમાં લગભગ સ્થગિતતા, અવૈજ્ઞાનિકતા અને લાપરવાહીવૃત્તિ આવી જાય છે; તો બીજી તરફ ફેક્ટરી ઉદ્યોગ ઉપરના વધુ પડતા કરભારથી તેને સહન કરવું પડે છે. ફેક્ટરી ઉદ્યોગના કારીગરો-મજૂરો મોંઘા હોય છે, બીજી પણ ઘણી જવાબદારીઓ તેમના માથે હોય છે, અને અંતે તૈયાર થયેલા માલ ઉપર અનેક પ્રકારના કર પણ હોય છે. આ બધાથી છટકવા કેટલાક લોકો બેતરફી માર્ગ ખોળી કાઢતા હોય છે. પોતાના માલને ગૃહઉદ્યોગનો માલ બતાવી કરમુક્તિનો લાભ મેળવે છે, તો કેટલાક ગૃહઉદ્યોગથી બનેલા સસ્તા માલને ફેક્ટરીનો સિક્કો લગાવી ફેક્ટરીના માલ તરીકે વેચતો કરે છે. બન્ને રીતો બરાબર નથી. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ બન્ને ક્ષેત્રો એક જ પ્રકારનો માલ બનાવી પરસ્પરની સ્પર્ધામાં ઊતરે છે તે છે. આ વ્યવસ્થાની જગ્યાએ એવી વ્યવસ્થા

કરવામાં આવી હોય કે ફેક્ટરી ઉદ્યોગનો અમુક ભાગ ગૃહઉદ્યોગ તરફ વાળી દેવામાં આવે. નાની નાની સરળતાથી બને તેવી વસ્તુઓ, નાનાં નાનાં મશીનો, હાથમશીનો વગેરે દ્વારા દૂર ગામડાંઓમાં બેસીને પણ માણસ કરી શકે તેવી વસ્તુઓ ગૃહઉદ્યોગને સોંપવામાં આવે. આ રીતે બન્ને ઉદ્યોગો એકબીજાના પૂરક બને એટલું જ નહિ, ગામડાં ભાંગી જવાની તથા શહેરોની ઝૂંપડપટ્ટીઓની સમસ્યાઓ પણ અમુક અંશે હલ કરી શકાય. માણસ જ્યાં છે ત્યાં જ તેને રોજી મળે તેવું કરવું શક્ય છે.

ફેક્ટરીઉદ્યોગને પૂરક ન હોય તેવા પણ ગ્રામઉદ્યોગ ખીલવી શકાય. પણ તેમાં આટલી કાળજી રાખવી જરૂરી છેઃ 1. તે પ્રજાની આવશ્યકતા માટેના હોવા જોઈએ. 2. લાંબા ગાળા સુધી, અરે સતત સબસિડી આપીને નિભાવવા પડે તેવા ન હોવા જોઈએ. 3. તેમાં સ્થગિતતા ન થવી જોઈએ. સતત વૈજ્ઞાનિક અનુસંધાનનો તેને લાભ મળે અને તે વિકસતા રહેવા જોઈએ.

આપણે ત્યાં એવા કેટલાય ગૃહઉદ્યોગો છે, જે સામાન્ય પ્રજાની જરૂરિયાતના નથી. આવા ઉદ્યોગો આજની ઘડીએ બંધ થઈ જાય તોપણ પ્રજાને કશી હાનિ થવાની નથી, કારણ કે તે પ્રજાની જરૂરિયાતના જ નથી. જે વસ્તુઓ પ્રજાની આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે ન હોય તેને સ્વાભાવિક છે કે પ્રજા ખરીદે નહિ, એટલે એવી વસ્તુઓને ફરજિયાત ખરીદવી પડે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી પડે. આજે અમુક છાત્રાલયમાં રહેવું હોય તો અમુક પાર્ટીના માણસોએ અમુક જ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેરવાં પડશે તેવા નિયમોથી માથે પડેલા માલને ખપાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. આમ કરવા છતાં પણ આવો માલ પૂરતો વેચાતો નથી એટલે તેના વેચાણ માટે વળતર વગેરેનાં આકર્ષણ ઊભાં કરાય છે. આ બધું સામાન્ય પ્રજાના કરમાંથી આપેલાં નાણાંથી થતું હોય છે.

જે ઉદ્યોગ કદી પણ પોતાના પગ ઉપર ઊભો ન રહી શકે, જેને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ સરકારી નાણાં પ્રાણવાયુ આપ્યા જ કરવો પડે, જે પ્રજાની આવશ્યકતાઓ માટેનો હોય જ નહિ, જે નવી ટેક્નિક કે નવો વિકાસ સ્વીકારતો જ ન હોય તેવા ઉદ્યોગને ગૃહઉદ્યોગ ન કહેવાય. તે પૂંજીશોષક પ્રક્રિયા છે, બુદ્ધિની જડતાને વધારનારો છે, એટલે સ્થગિતતાનો શિકાર છે. જે ઉદ્યોગ કદી પણ નફો કરી શકે તેમ હોય જ નહિ, તેવા ઉદ્યોગને માત્ર થોડાક માણસોના જડ આદર્શોને નિભાવવા ચાલુ રાખવો તે આર્થિક વિકાસનો માર્ગ ન કહેવાય. વળી આવા સતત પારકા પ્રાણવાયુથી જીવતા ઉદ્યોગો લોકોને જે રોજી આપે છે તે પાંજરાપોળનાં ઢોરાંના જેવી દશા કરનારી છે. સતત કાયમી ગરીબાઈમાં તે અટવાયા જ કરે તેવી નામમાત્રની રોજી છે. આવા ઉદ્યોગોનો જેટલો વિકાસ વધુ તેટલી જ સ્થાયી ગરીબાઈ વધવાની.

ફર્નિચર, બૂટ, ચંપલ, સાબુ વગેરે વસ્તુઓ પ્રજાની આવશ્યકતાની વસ્તુઓ છે. એટલે આવી વસ્તુઓ માટેના ગૃહઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ. તેને પારકા પ્રાણવાયુની જરૂર નથી. તેના કારીગરોને વળતર પણ ઠીકઠીક મળી રહેશે. હા, પણ તેમાં પણ સ્થગિતતા તો ન જ હોવી જોઈએ. હું જોઉં છું કે કેટલાય ગૃહઉદ્યોગો છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી સાબુ બનાવે છે તેમાં ખાસ કાંઈ ફેરફાર થયો નથી. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ગૃહઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલાં અવૈજ્ઞાનિક મસ્તિષ્કો છે. નવી શોધો પ્રત્યે ઉપેક્ષા, અરે કેટલીક કક્ષાએ તો એલર્જી હોવાના કારણે તેઓ વસ્તુઓમાં નવીનતા અને પ્રભાવોત્પાદકતા નથી લાવી શકતા. આમ છતાં પણ તેઓ પ્રજાજીવનની ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવે છે એટલે આવકારાય છે. સરકાર તેવી વસ્તુઓને કરમુક્તિ આપે છે, તે પણ ઠીક છે, પણ જો આ ઉદ્યોગો વિજ્ઞાનના લાભો સ્વીકારે તો અને નવીનમાં નવીન વસ્તુઓ બનાવવાનો અભિગમ સ્વીકારે તો તે ઉચ્ચ સ્તરની વસ્તુઓ બજારમાં મૂકી શકે.

ભારતની ગરીબાઈનાં અનેક કારણોમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રત્યેનો મિથ્યા અભિગમ મુખ્ય કારણ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજતા હોય છે કે અહીં પ્રચુર વસ્તી હોવાથી પશ્ચિમના જેવી મશીનરીથી ઉદ્યોગો ચલાવવાથી તો પ્રજા બેકાર જ થઈ જશે. આપણે ત્યાં તો મશીન કરતાં માણસની શક્તિવાળું અર્થતંત્ર ઉપયોગી રહે. પ્રથમ તો આ વાત બરાબર નથી. પણ માનો કે બરાબર છે તો નિશ્ચિત છે કે મેનપાવરથી થનારું ઉત્પાદન આ દેશની પ્રજાને સ્થાયી ગરીબાઈ આપશે, કારણ કે તે મોંઘું, ઊતરતા સ્તરનું અને કાચા માલનો બગાડ કરનારું થશે. તે ઉત્પાદન પરદેશમાં તો ટકી નહિ જ શકે પણ દેશમાં પણ નહિ ટકી શકે. તેના કરતાં સસ્તું અને ઉન્નત સ્તરનું પરદેશી ઉત્પાદન કાયદેસર નહિ તો વગર કાયદે દેશમાં ફરી વળશે. જાપાની કાપડ, જાપાની ઇલેક્ટ્રૉનિક ગુડ્સ, જાપાની મશીનરી વગેરે આજે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં પ્રજાજીવનમાં પેસી ગયાં છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

ખરેખર તો ઇંગ્લૅન્ડ, જાપાન, હોંગકોંગ, કોરિયા કે તાઇવાનમાં પ્રતિવર્ગ કિલોમિટર જેટલા માણસો રહે છે તેના કરતાં ભારતમાં ઓછાં રહે છે, એટલે વસ્તી વધારે છે તે કથન બરાબર નથી. ત્યારે આ દેશોની તુલનામાં આપણું ઉત્પાદન ઓછું કેમ છે? એક જ જવાબ છે, અર્થતંત્ર પ્રત્યે ભ્રાન્ત અભિગમથી હમણાં સુધી આપણે સ્વલક્ષી અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કરીને ચાલતા હતા. સ્વલક્ષી એટલે પોતાની

જરૂરિયાત જેટલું પેદા કરી લો, અને પોતાની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી કરો. અત્યંત ઓછાં કપડાં, નાનું અને સાદું ઘર, થોડુંક અને જેવુંતેવું ખાવાનું, બસ વાત થઈ ગઈ પૂરી. આ સાદાઈએ આપણને દરિદ્ર બનાવી દીધા. જરા વિચાર કરો, ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાથી પ્રજા જીવન જીવતી થઈ જાય તો ઉત્પાદકતાને કેટલો મોટો ફટકો પડે? એક માણસ માત્ર ત્રણ જ રૂપિયામાં દિવસ પૂરો કરે છે. અત્યંત નિમ્ન સ્તરના ભોજન સિવાય તે કશો જ ખર્ચ કરતો નથી. એક બીજો માણસ છે જે ત્રણસો રૂપિયામાં દિવસ પૂરો કરે છે. તેને પગલૂછણિયું જોઈએ. ઘડિયાળ, પંખો, ફ્રીજ, રેડિયો, ટેપરેકર્ડર, ટી.વી., ગેસ, પલંગ, મચ્છરદાની, કપડાં, જોડાં, ગાલીચાં, અભરાઈઓ, કબાટો, ફર્નિચર વગેરે અનેક અનેક વસ્તુઓ જોઈએ છે. આ માણસ અસંખ્ય માણસોને રોજી આપે છે. તેનાથી અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ બને છે. તેનો પૈસો બજારમાં ફરે છે, અને કારીગરો તથા ઉદ્યોગોને જીવન આપે છે. આપણે ખોટી કમાણી દ્વારા થતા મોજશોખોને પ્રોત્સાહન ન આપીએ, પણ પ્રજાની વાસ્તવિક કમાણીથી જીવનસ્તરને ઊંચે ઉપાડવાની વાતો તો જરૂર કરીએ. જીવનસ્તર અને કમાણી બન્ને એકબીજાને પ્રભાવિત કરનારાં છે. પ્રજાના જીવનસ્તરને તદ્દન સાદો બનાવી દો તો કમાણી આપોઆપ નિમ્ન સ્તરે આવી જશે, એટલે પ્રજા ગરીબ થઈ જશે. પ્રજાના જીવનસ્તરને શક્યતા પ્રમાણે ઊંચો ઊઠવા દો, તેનું ધન બજારમાં ફરવા દો એટલે કમાણીનો સ્તર પણ ઊંચો જવાનો. પ્રજા સમૃદ્ધ થશે. ભારતની દરિદ્રતાનાં મૂળ તેના સાદામાં સાદા જીવનમાં રહેલાં છે. આપણે ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓ અને તે પણ સ્તર વિનાની વસ્તુઓથી ચલાવી લેવાની દૃષ્ટિ વિકસાવી, જેના કારણે એક તો આપણે આજે પણ ઉન્નત સ્તરની વસ્તુઓ નથી બનાવી શકતા (હા, ઉન્નત સ્તરના માણસોની વાત પણ ખરી). આપણે અન્યાય-અત્યાચારને સહન કરી લઈએ છીએ. ચલાવી લેવું એ આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ બની ગયું છે.

ઊતરતા સ્તરનું સ્વલક્ષી (ઉદરલક્ષી) ઉત્પાદન અને તે પણ મર્યાદિત માત્રામાં કરવાથી આપણા ઘણા હાથોને બહુ થોડું કામ મળે. આવાં કામોથી ઘણાં પેટોને પણ ગણતરીના કોળિયા ખાઈને દિવસગુજારો કરવો પડે તે સ્વાભાવિક છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આપણી આંખ કાંઈક ઊઘડવા માંડી છે. જોતજોતામાં એશિયાના કેટલાય પછાત દેશો આપણા કરતાં ઘણા આગળ નીકળી ગયા છે, તે આપણે જોઈએ છીએ. સિંગાપોરની ફ્લાઈટ ભરચક્ક થઈને આવે છે અને તેનો ઢગલાબંધ માલ મુંબઈના હવાઈમથકે ઠાલવે છે. કારણ કે તેનું આખું અર્થતંત્ર નિકાસલક્ષી છે. (સ્વલક્ષી-ઉદરલક્ષી નથી.) આપણે પણ હવે નિકાસલક્ષી અર્થતંત્ર તરફ વળ્યા છીએ તે પ્રજા માટે શુભ નિશાની છે. પ્રચુર ઉત્પાદન, પ્રચુર ઉપયોગ, પ્રચુર નિકાસઃ આ સમૃદ્ધિનાં સૂત્રો છે. તેના માટે નવામાં નવી ટેક્નોલોજીનો સ્વીકાર અને વિકાસ, તેથી ઉન્નત સ્તર તથા સસ્તા ભાવની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન જે દેશમાં દાણચોરીને સમાપ્ત કરે (જાપાનમાં દાણચોરીનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો) અને પરદેશમાં પ્રસરી જઈને હૂંડિયામણ રળી આપે.

ભારતની સસ્તી મજૂરી તથા પ્રચુર કાચો માલ આવું કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. એટલે આર્થિક વિકાસ માટે વિજ્ઞાન અથવા ટેક્નોલોજીનો ભરપૂર ઉપયોગ જરૂરી છે. એકાદ અણુવીજળીમથક કે ભોપાલની ગેસદુર્ઘટનાથી ડરીને આવા ઉદ્યોગો પ્રત્યે પ્રજાને ભયભીત તથા શંકાશીલ બનાવી દેવાની જરૂર નથી. જરૂર છે, ટેક્નોલોજીનો એવો વિકાસ કરવાની કે જેથી આવાં કારખાનાંઓમાં આવી હોનારતો અટકી જાય. ઉદ્યોગોનાં દૂષણો-પ્રદૂષણો દૂર કરવા ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ વધારવો જોઈએ. ઉદ્યોગોને બંધ કરી દેવાની હવા ઊભી કરવાથી તો સાહસ અને સમૃદ્ધિ બન્ને મરી પરવારશે.

4. આયોજન

વિકાસ માટેનો સૌથી મોટો અને મહત્ત્વનો ઘટક આયોજન છે. તમને શું શું મળ્યું છે તેની મહત્તા કરતાં તમને જે મળ્યું છે તેનો કેવો અને કેટલો ઉપયોગ કરી શકો છો તે જ વધુ મહત્ત્વનું છે. ઇઝરાઈલ જેવા દેશને રણ સિવાય શું મળ્યું હતું? છતાં તેણે આજ આખા દેશને નંદનવન બનાવી દીધું છે. અસંખ્ય શત્રુઓની વચ્ચે સતત યુદ્ધના વાતાવરણમાં પણ તેણે ગજબનો વિકાસ કર્યો છે, તે તેના આયોજનના કારણે છે. 'મને કશું મળ્યું નથી, હું શું કરું?' એવું સમજી બેસી રહેનારને પછાતપણું આપોઆપ વળગી પડતું હોય છે. જાપાનને જ્વાળામુખીઓ સિવાય કુદરત તરફથી શું મળ્યું છે? લોખંડ, કોલસો, પેટ્રોલ વગેરે બધું જ બહારથી લાવવું પડે છે, છતાં તેના ઉદ્યોગો વિશ્વમાં સૌથી વધુ જોરથી ધમધમી રહ્યા છે. કેટલીક વાર કુદરતી અગવડો પ્રજાને ખડતલ માનસ આપે છે. આ માનસથી તે કઠિનાઈઓ ઉપર પગ મૂકીને આગળ વધે છે.

યુરોપની મોટા ભાગની પ્રજા કુદરતી અગવડોમાં જીવે છે, પણ તેણે પોતાના વિકાસ માટે કુદરતી અવરોધોની પરવા કર્યા વિના વિશ્વના બધા દેશોની તુલનામાં વધુ વિકાસ કર્યો છે. બીજી તરફ જે દેશોને કુદરતે ઘણી સગવડો આપી છે, તે દેશો જોઈએ તેવો વિકાસ નથી કરી શક્યા. તેમના ત્યાંનો પ્રચુર કાચો માલ પેલા દેશો લઈ જાય છે. કાચા માલના વેચાણથી કે રોયલ્ટીથી જ આ અવિકસિત દેશો સંતુષ્ટ રહે છે અને તેમના કાચા માલથી પેલા વિકસિત દેશો પોતાના ઉદ્યોગોને ભરપૂર ધમધમાવે છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે અંતે એ જ કાચો માલ પાકો બનીને અનેક ગણા ભાવે પાછો ફરતો હોય છે. જેને પ્રચુર કાચો માલ તથા અનુકૂળ કુદરતી વાતાવરણ મળ્યું છે તેમની પાસે જો પૂરી વ્યવસ્થિત દૃષ્ટિ તથા આયોજન હોય તો તે વિશ્વના સૌથી દરિદ્ર રહી ગયેલા દેશો, વિશ્વના સૌથી સમૃદ્ધ દેશો બની શકે છે. પશ્ચિમના દેશોની સમૃદ્ધિ તેના આયોજનના કારણે છે. તે વિજ્ઞાનનું આયોજન કરે છે એટલે લગભગ પ્રત્યેક નવું વિજ્ઞાન તેમના ત્યાં જન્મે છે. તે વિજ્ઞાનનો યુદ્ધ તથા સામાન્ય જીવન બન્ને માટે વિનિયોગ કરી શકે છે એટલે તેમનું યુદ્ધતંત્ર તથા સામાન્ય જીવનનું તંત્ર વિશ્વના બધા દેશો કરતાં ઘણું ઊંચું રહે છે. તે પ્રચુર મૂડીરોકાણ પણ કરી શકે છે, કારણ કે તેમના ત્યાં મરેલી મૂડી (સોના-ચાંદી વગેરે ડેડ કેપિટલ) નહિવત્ છે. તેમનું મૂડીરોકાણ શાસન દ્વારા પ્રોત્સાહિત તથા રક્ષિત છે, શાપિત નથી. એટલે વધુ ને વધુ મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન મળે છે. ત્યાંના મજૂરો-કારીગરો, વિશ્વના બધા મજૂરો-કારીગરો કરતાં વધુ વેતન તથા સગવડો મેળવે છે, એટલે સૌ કોઈ પશ્ચિમના દેશોમાં જઈને વસી જવા ઇચ્છતા હોય છે અને વિસા મેળવવા ટોળેટોળાં ભેગાં થતાં હોય છે. જો આપણે ત્યાં પણ યોગ્ય આયોજન કરવામાં આવે, પૂરી ટેક્નોલોજીને સ્વીકારી સતત વિકસતી રાખવામાં આવે, પૂંજીને પૂરેપૂરું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે અને શ્રમને અજંપાથી મુક્ત કરી ઉત્પાદકતાના મહાન લક્ષ્યમાં ભારપૂર્વક સહયોગી બનાવવામાં આવે, તો આપણે વિશ્વની સમૃદ્ધ પ્રજા બની શકીએ તેમ છીએ. મુંબઈની ઝૂંપડપટ્ટીઓને ગગનચુંબી ફ્લેટોમાં બદલી શકાય છે. હા, પણ સરકારી ઓફિસોમાં બેઠેલા માણસોને તત્કાળ કામ પતાવી આપી નિર્માણકાર્યોને વેગવાન બનાવતા રહેવાના ધર્મનું ભાન કરાવાય તો!

અંતમાં, વર્ષોથી અમેરિકા પોતાની વસ્તીને 22 કરોડે અને બ્રિટન પાંચ કરોડે સ્થિર રાખી શકે તો ભારત પોતાની વસ્તીને સ્થિર કેમ ન રાખી શકે? આ પણ આયોજન છે. અને તે કશા ભેદભાવ વિના, શેહ-શરમ વિના લાગુ કરીને નિશ્ચિત પરિણામ મેળવી શકાય છે.

*

૯. ઉપાસના

ભૌતિક વિકાસનું મૂળ વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાનનું મૂળ તાજું શિક્ષણ છે. તાજું શિક્ષણ ધર્મ તથા રાજ્ય એમ બંનેથી કચડાયા વિનાના વાતાવરણમાં પ્રગટતું હોય છે. ધર્મ, જો પ્રજાના ભૌતિક અભિગમને દબાવે અથવા ઢીલો પાડે તો પ્રજાની બુદ્ધિ વિજ્ઞાનવિરોધી બની જશે. રાજ્ય જો પ્રજાના ઉત્કર્ષને પોતાની પકડ ઢીલી કરનારું તત્ત્વ સમજે તોપણ વિજ્ઞાન અવરુદ્ધ થશે. જ્યાં જ્યાં વૈજ્ઞાનિક વિકાસ સધાયો છે ત્યાં ત્યાં જોશો તો જણાશે કે ધર્મ અવરોધક નથી બન્યો અને રાજ્યસહાયક બન્યું છે. ધર્મ તથા રાજ્યનો નાશ કરી ન શકાય. માત્ર તેમની દૃષ્ટિ બદલી શકાય. જો યોગ્ય રીતે બન્નેની દૃષ્ટિ બદલાયેલી હોય તો ધર્મ તથા રાજ્ય પ્રજા માટે પરમ કલ્યાણકારી બની શકે છે. પ્રજાને ભૌતિકતાથી વિમુખ બનાવવાની જરૂર નથી. ભૌતિકતા અભિશાપ નથી પણ આશીર્વાદ છે, જો તેમાં આધ્યાત્મિકતાને પણ ભેળવવામાં આવે તો. આધ્યાત્મિકતા માનવજીવનના ઉત્કર્ષ માટે મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે છે. લોકો જેમ સુખસગવડોની ઝંખના કરતાં હોય છે, તેમ આંતરશાન્તિ, તૃપ્તિ તથા ઉચ્ચ મનોભૂમિકાની પણ ઇચ્છા કરતાં હોય છે. જીવન માટે સુખસગવડો જરૂરી છે. વાણીમાં સુખસગવડોને મિથ્યા કહેનારા અને એલર્જી રાખનારા પણ સુખસગવડો શોધતા હોય છે. પણ સુખસગવડોથી જ જીવન કૃતકૃત્ય નથી બની જતું. જીવનમાં બીજું પણ કાંઈક ખૂટતું હોય છે. તે છે આંતર્-પ્રસાદ, આંતર્તૃપ્તિ. એની પ્રાપ્તિ અધ્યાત્મક્ષેત્રથી થતી હોય છે. પ્રસ્તુત પ્રવચનમાં આપણે તેના ઉપાય વિશે વિચાર કરીશું.

વ્યક્તિ તથા પ્રજાના આધ્યાત્મિક વિકાસનું મૂળ કારણ છે ઉપાસના. ઉપાસના કર્યા વિના કોઈ કરોડ ગ્રંથો વાંચી લે તોપણ તેને આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ઉપાસના કરનાર જ યથાસમયે આધ્યાત્મિકતાનાં ફળ મેળવી શકતો હોય છે.

ઉપાસના એ ઉપાસક તથા ઉપાસ્ય દેવને જોડનારી પ્રક્રિયા છે. દુર્બળમાં દુર્બળ વ્યક્તિ પણ સમર્થ વ્યક્તિ સાથે જોડાય તો સ્વયં પોતે પણ સમર્થ બને. આવી રીતે જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્મા સાથે જોડાય છે ત્યારે તે પણ સમર્થ બને છે. આ સામર્થ્ય અપાવનાર તત્ત્વનું નામ છે ઉપાસના.

અધ્યાત્મક્ષેત્રના ત્રણ ઘટકો - ઉપાસક, ઉપાસ્ય અને ઉપાસનાને સારી રીતે સમજવાથી સાધનાનો માર્ગ સ્પષ્ટ તથા સ્વચ્છ બને છે. આ ત્રણેને ખોટી રીતે સમજવામાં આવ્યાં હોય તો સાધના કાં તો નિષ્ફળ બને છે અથવા અવળી પડે છે. જ્ઞાન એટલે સમજણ. સાચી સમજણથી ગેરસમજ દૂર થાય. ગેરસમજણ દૂર કરાવી સાચી સમજણ આપે તેને સંત કહેવાય. આવા સાચા અને નિઃસ્પૃહી સંતોના સત્સંગથી સાધકનો સાચો આધ્યામિક વિકાસ થાય, પણ જો સંતના નામે ખોટા—વેશધારી—માણસો મળ્યા હોય તો, સાધના નિષ્ફળ બને અથવા ઊલટાં પરિણામ આપનારી થાય. જેને સાધનાનાં સારાં પરિણામ લાવવાં હોય તેણે સર્વ પ્રથમ પોતાની સ્થિતિ તપાસવાની.

ઉપાસકે પોતાના વિશે પ્રથમ આટલી વસ્તુઓની સ્પષ્ટતા કરી લેવીઃ 1. પોતાની પ્રકૃતિ, 2. શ્રદ્ધા, 3. સાંસારિક વાતાવરણ અને 4. ધ્યેયનું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતપોતાની આગવી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે. આ પ્રકૃતિથી જીવનનો અભિગમ ઘડાતો હોય છે. આ અભિગમ વ્યક્તિની રુચિ-અરુચિ-કુરુચિને નિર્ધારિત કરતો હોય છે. જે ઉપાસક હોય તેની સહજ અને પ્રબળ રુચિ ઉપાસના પ્રત્યે રહેવાની. આ તેની પ્રકૃતિ છે. ઉપાસના કરવામાં તેને રસ પડે છે, ઉપાસના કર્યા વિના તેને ચેન પડતું નથી, કારણ કે તે તેની પ્રકૃતિ છે. જેની પ્રકૃતિમાં આ તત્ત્વ નહિ હોય તે સાચો ઉપાસક નહિ થઈ શકે. પ્રકૃતિમાં જે તત્ત્વ હોય તેને સમર્થન આપનારો સંગ, વાચન-મનન, મળે તો તે તત્ત્વ વિકસિત થાય. ઉપાસનાને બળ આપનાર સંગને સત્સંગ કહેવાય. ઉપાસનાને મોળી પાડી દેનાર સંગને કુસંગ કહેવાય. પ્રકૃતિમાં ઉપાસનાતત્ત્વ ભરપૂર હોય અને ભરપૂર સત્સંગ મળે તો બેડો પાર થઈ જાય. પ્રકૃતિમાં ઉપાસનાતત્ત્વ હોય પણ કુસંગ મળે તો કુસંગનું બળ પ્રકૃતિના બળને દબાવી દે. આવી વ્યક્તિ કુસંગના પ્રભાવમાં રહે ત્યાં સુધી મલિન થઈને રહે, પણ કુસંગનો પ્રભાવ દૂર થતાં જ તે તેની મૂળ પ્રકૃતિમાં આવી જાય અને ઉપાસનામાં લાગી જાય. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં તેની મૂળ પ્રકૃતિ જ સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ઉપાસકની પણ પોતાની નિશ્ચિત પ્રકૃતિ હોય છે. આ પ્રકૃતિ જ તેને લોકો જે તરફ આંધળી દોટ મૂકી રહ્યા છે તે તરફ દોડતાં અટકાવે છે તથા વિઘ્નો અને અગવડોમાં પણ પોતાના માર્ગે ચલાવે છે.

ઉપાસનાનો પૂરો મહેલ શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર ચણાયો હોય છે. એટલે પ્રત્યેક ઉપાસકે પોતાની શ્રદ્ધાનું નિરીક્ષણ કરવું તથા જતન કરવું. પૂજ્યભાવ સાથે જતાં દઢ વિશ્વાસ થાય તેને શ્રદ્ધા કહેવાય. ઇન્દ્રિયાતીત એટલે કે અનુભવાતીત તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધા દ્વારા સ્વીકારાય છે. પરમેશ્વર ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી છતાં તેનું અસ્તિત્વ છે તથા તેના સંબંધી બીજી અનેક વાતોને દઢતાથી સ્વીકારવી તે શ્રદ્ધા છે. ઉપાસના એ રસાયણોનો પ્રયોગ નથી કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ નિશ્ચિત પરિણામો મેળવી જ શકે. ઉપાસના તો શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ છે. પ્રબળ શ્રદ્ધા જ તેનાં પરિણામો આપી શકે. મંદશ્રદ્ધા, ચલિતશ્રદ્ધા કે શ્રદ્ધાહીન વ્યક્તિ ઉપાસક ન થઈ શકે. ઉપાસકે પોતાના શ્રદ્ધાતત્ત્વને દઢ કરાવે તેવો સત્સંગ કરવો. શ્રદ્ધા ચલિત થાય કે તૂટી જાય તેવો સંગ ન કરવો. ખાસ કરીને નાસ્તિક લોકો સાથે જીભાજોડી ન કરવી. ઉપાસકનું સત્ય તર્કથી નહિ, ઉપાસનાની સિદ્ધિથી સ્થાપિત થવાનું છે. તે માટે જરૂર છે વધુમાં વધુ મૌનની, ક્ષમાની અને સહનશીલતાની. એક સાચો ઉપાસક મૌનથી નાસ્તિકોનાં હૃદય ઉપર જે અસર કરશે તે વાક્પટુતાથી નહિ કરી શકાય. ખરેખર સાચો ઉપાસક પોતાનામાં એટલો દઢ હોય છે કે વિરોધીઓના તર્કોથી તે જરાય વિચલિત થયા વિના મૌન રહીને સ્વસ્થ રહેતો હોય છે.

ઉપાસકે પોતાની સાંસારિક સ્થિતિને બરાબર સમજવાની. પોતાના માર્ગની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાનું સાચું ગણિત તેના ખ્યાલમાં હોવું જોઈએ. ઘરનાં માણસો, માતા-પિતા, પતિ-પત્ની-પુત્રો વગેરે તેના ઉપાસકમાર્ગનાં સહાયક છે કે બાધક? જો સહાયક હોય તો સદ્ભાગ્ય, પણ કદાચ બાધક હોય તોપણ સદ્ભાગ્ય. સહાયક તત્ત્વ અનુકૂળ થઈને પ્રેરણા આપે છે તો બાધક તત્ત્વ પ્રતિકૂળ થઈને પ્રેરણા આપે છે. હા, જો ઉપાસક દઢનિશ્ચયી હોય તો. જો ઉપાસક મંદનિશ્ચયી હશે તો બાધક તત્ત્વોથી દબાઈ જશે અને સાધનાનો માર્ગ છોડી દેશે. પ્રબળ નિશ્ચયને જ્યારે પ્રબળ અવરોધકો મળે ત્યારે જીવન સંઘર્ષમાં પરિવર્તિત થાય. આ સંઘર્ષ જ્યારે ઉભયપક્ષે પ્રહારાત્મક બને ત્યારે અગ્નિ પ્રગટે. જેના પ્રહાર ભારે હોય તે બીજાને બાળે. પણ સંઘર્ષ જ્યારે એકપક્ષીય સહનશીલતા તરફ ઢળે ત્યારે વેદના-પીડા-નો ઉત્પાદક બને. આ સતામણીભરી વેદના, ઉપાસકને પોતાના ઇષ્ટદેવ તરફ વધુ ને વધુ ખસેડે.

તેથી એક તરફ તેને પોતાના ઇષ્ટનું સામીપ્ય વધુ મળે તો બીજી તરફ એ વેદનામાંથી જે નાભિની વાણી પ્રગટે તે હજારોનાં હૃદયને હચમચાવનારી બની જાય. મીરાંબાઈ, નરસિંહ, કબીર વગેરેની વાણી આવી જ વેદનાથી ભરેલી છે. સ્વજનોની પ્રતિકૂળતા અથવા સ્વજનોના વ્યવહારથી ઘોર અસંતોષ અને આઘાતથી ઘણી વાર ઉપાસકને નફરતમૂલક વૈરાગ્ય થતો હોય છે. આવો ઘૃણામૂલક વૈરાગ્ય તેને સ્વજનોના ત્યાગ માટે પ્રેરણા આપતો હોય છે. આવો ત્યાગ કેટલોક સમય શાન્તિ આપતો હોય છે, જેમ માથાનો બોજ ઊતરી જવાથી ભારવાહકને શાન્તિ મળતી હોય છે તેમ. પણ માણસની રચના જ એવી છે કે તે સંબંધો વિના રહી નથી શકતો. એટલે જૂના સંબંધોમાંથી છૂટીને તે નવા સંબંધો બાંધતો હોય છે. નવા સંબંધો જો અનુકૂળતા આપે તો તેમાં તેને જીવન મળ્યાનું સુખ થતું હોય છે. પણ જો નવા સંબંધો પણ તેને પ્રતિકૂળતા આપે તો તેને હતાશા અને સંસાર પ્રત્યે વધુ ઘૃણા થતી હોય છે. સંબંધોથી સતત ભાગતા રહેવું એ પલાયનવાદી મનોવૃત્તિ છે, તો દોડીદોડીને અકારણ સંબંધો બાંધવા તે બાલિશ મનોવૃત્તિ છે.

આંતરસંબંધો સમજણ અને લાગણીના યોગ્ય મિશ્રણથી બંધાય તથા તેના કપરા કાળમાં પણ નિભાવાય તો ઉત્તમ છે. પરમેશ્વર સાથે સંબંધ જોડવા કે મજબૂત કરવા માટે સંસારના તમામેતમામ સંબંધો તોડી નાખવા જરૂરી નથી. ઉપાસક જેમ જેમ વધુ ને વધુ પરમેશ્વરની સમીપ જાય છે તેમ તેમ તે વધુ જાગૃતિપૂર્વક પોતાના સંબંધોને કલ્યાણકારી બનાવે છે. પતિ-પત્ની, ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા વગેરેના સંબંધોને નિર્મળ તથા કલ્યાણકારી બનાવી શકાય છે. આ પણ સાધના છે. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ જો તેમાં સફળતા ન મળે તો ઉપાસકે પોતાની જ દુર્બળતાને દોષ દેવાનો અને સહન કરવાનું. પણ જો ઉપાસક પોતાને જરા પણ દોષી ન માનીને સામા પક્ષને જ દોષ આપ્યા કરશે તો સમજવાનું કે તે પરમેશ્વરની સમીપ પહોંચ્યો જ નથી. વૈરાગ્યવાન અને ભક્તહૃદયના સાધકને થોડીક પ્રતિકૂળતા તો હોવી જ જોઈએ. આ પ્રતિકૂળતા તેની માનસિક સ્થિતિને લાભ આપે છે.

ઉપાસકે પોતાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ રાખવાનું. તે શા માટે ઉપાસના કરે છે? આર્થિક લાભ માટે? આપત્તિથી છૂટવા માટે? સાક્ષાત્કાર માટે? મોક્ષ માટે? કે પછી માત્ર પ્રેમ માટે? અથવા આ બધા માટે? સાધકનું ધ્યેય તેની કક્ષાનો નિશ્ચય કરશે તથા માર્ગનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરશે. સાધના લક્ષ્યભેદથી કક્ષાભેદ અને કક્ષાભેદથી માર્ગભેદ થશે. આ રીતે પોતે શું છે તેનો ખ્યાલ તેને સ્પષ્ટ થશે.

ઉપાસકે પોતાના વ્યક્તિગત જીવનને કેવું જીવવું તેનો આધાર તેની પોતાની પરિસ્થિતિ ઉપર છે, પણ ઉપાસના કરવા માટે નોકરી-ધંધો, વ્યાપાર-રોજગાર છોડી દેવાં જરૂરી નથી. હા, જેણે પ્રગાઢ ઉપાસના કરવી હોય તેણે આજીવિકા માટે પ્રચુર સમય ફાળવવો નહિ. પોતે

તથા પોતાનાં આશ્રિતો સામાન્ય રીતે જીવન જીવી શકે તેટલી આવકમાં સંતોષ માની વધારાના સમયનો ઉપયોગ ઉપાસનામાં કરવો. બને ત્યાં સુધી પારકું અન્ન ખાવાનું ટાળવું. વારંવાર કોઈના ત્યાં જમવા જવું, દક્ષિણાઓ લેવી તથા પોતાના પૂજ્યભાવને સ્થાપિત કરવો તે ઉપાસના માટે હાનિકારક છે. પોતાની જ કમાણીનું ખાવું, કોઈની પાસેથી કશું ન લેવું અને પોતાને અત્યંત સામાન્ય માણસ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવો એ હિતાવહ છે. ઉપાસકે પોતાની કમાણીનું અન્ન પણ કઠોર અથવા પ્રદર્શિર્ત નિયમોથી ન ખાવું. અર્થાત્ હું મીઠું નથી ખાતો, ગળ્યું નથી ખાતો, ફલાણું નથી ખાતો, આટલું જ અને આવું જ ખાઉં છું તેવા નિયમો ન લેવા. નિયમો જેટલા કઠોર તેટલી જ પ્રદર્શનની વૃત્તિ પ્રબળ થતી જશે. આ પ્રદર્શનની વૃત્તિ ઉપાસક માટે હાનિકારક નીવડતી હોય છે. પોતાને જે અનુકૂળ આવતું હોય તે ઉચિત પ્રમાણમાં લેવું. આહાર એ શરીરની આવશ્યકતા છે, તેને પ્રતિષ્ઠાનો હેતુ ન બનાવવો, તેમ આપણા સહજ આહારથી કોઈ અનાડીને અશ્રદ્ધા થતી હોય તો તેની પરવા કરવી નહિ. અનાડીઓને રાજી કરવા જે કઠોર તથા અપ્રાકૃતિક નિયમોથી જીવન જીવતા હોય છે, તે એક તરફ લોકો ઉપર અંધકાર ફેલાવે છે તો બીજી તરફ સ્વયં પોતે વ્યક્તિત્વહીન લોકરંજન કરનારા વિદૂષક બની જતા હોય છે. ઉપાસકે પરમેશ્વર સિવાય કોઈની પણ અનાવશ્યક પરવા કરવાની જરૂર નથી. સહજ અને હિતકારી આહાર ઉપાસકનો મિત્ર બને છે, ઔષધ બને છે. આહારને શત્રુ માનીને અથવા તેનાથી વિકારો થાય છે તેમ માનીને તેનો ત્યાગ કરનાર શરીરને બરબાદ કરી નાખે છે અને મનને વધુ ને વધુ દુર્બળ તથા વ્યગ્ર કરી મૂકે છે.

ઉપાસકે બને ત્યાં સુધી ઉપવાસો ન કરવા, પણ હલકો તથા અલ્પાહાર નિયમિત કરવો. અત્યંત ખાવું અને અસીમિત ખાવું એ જેમ હાનિકર છે તેમ લાંબા અને વારંવારના ઉપવાસ પણ હાનિકર છે. બંનેથી ઉદરરોગો થાય છે. અતિ ખાનારને અતિસાર કે અજીર્ણ થાય છે તો બિલકુલ ન ખાનારને મંદાગ્નિ થાય છે. બંનેનાં શરીર અને ચહેરા નિસ્તેજ તથા ફિક્કા થઈ જતા હોય છે. પક્વાશયની રચના જ એવી છે કે તમે વર્ષો સુધી જે ઘરેડમાં તેને ઢાળ્યું હોય તે ઘરેડથી તે પછી જલદી છૂટી શકે નહિ. મોટા ભાગે ઘણા ઉપવાસ કરનારાઓ ઉપવાસ છોડતી વખતે પોતાના ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતા એટલે પણ ઉદરરોગને બોલાવી લેતા હોય છે. તેમાં પણ આવા ઉપવાસો જ્યારે પ્રદર્શનવૃત્તિથી અથવા દબાણથી થતા હોય છે ત્યારે તો તે તન અને મન બંનેને હાનિ પહોંચાડતા હોય છે. એટલે ઉપાસકે, જરૂર વિના ઉપવાસો ન કરવા. મિતાહાર એ ઉપવાસ જ છે. શરીરની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ્યારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે હિતકારી માત્રામાં અનુકૂળ આહાર લેવો તે જ ઉત્તમ છે. ફરીથી કહું છું, આહાર સંબંધી કઠોર નિયમો ઉપાસક માટે સહાયક નથી. મધ્યમ માર્ગ જ ઉચિત છે.

ઉપાસકે આહારની સાથે વિહારના ક્ષેત્રમાં પણ મધ્યમમાર્ગ અપનાવવો. તેણે સંયમ પાળવો, પણ નિગ્રહનો દુરાગ્રહ ન કરવો. એક સંસારી માણસ યોગ્ય સંયમથી મનને જેટલું હળવું, પ્રસન્ન તથા ધ્યેયલક્ષી રાખી શકશે તેટલું કઠોર નિગ્રહનો આગ્રહ રાખનારા નહિ રાખી શકે. જેમ પેટ ખાલી થવાથી ભૂખ લાગે છે, ભૂખ લાગવાથી ભોજન કરવાની ઇચ્છા શાન્ત થઈ મનની વ્યગ્રતાને પ્રસન્નતામાં બદલે છે, તેમ સંયમી માણસ પણ યોગ્ય વિહારથી ઉચિત ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તદ્દન ન ખાવું એ નિગ્રહ છે, ખા-ખા જ કરવું એ અનર્થ છે. બન્ને અકુદરતી છે. નિગ્રહના પક્ષમાં ઉપાસક પોતાની શક્તિને સતત ગાબડાં પડતાં અટકાવવામાં લગાવે છે. પ્રચંડ પુરુષાર્થ પછી પણ જ્યારે ગાબડાંને અટકાવી શકાતાં નથી ત્યારે ઉપાસકને નિરાશા, હતાશા, પોતાના પ્રત્યે ધિક્કાર અને લઘુતાગ્રંથિ પ્રગટે છે. આ રીતે ઉપાસક પોતે જ પોતાના અવિવેકથી બરબાદ થઈ જતો હોય છે, બીજા પક્ષે અત્યંત ખા-ખા કરનારો અકુદરતી રીતે તળેટી તરફ ધકેલાતો હોય છે. બન્ને તન, મન અને જીવનને બરબાદ કરી નાખતા હોય છે. જ્યારે મધ્યમમાર્ગી સંયમી વ્યક્તિ યુક્તવિહારને પણ સાધનાનું સાધન બનાવી તરી જતી હોય છે. અતિગ્રહ અને નિગ્રહ બન્ને છેડાને ત્યાગી, ઉપાસકે વચ્ચેના સંયમને સ્વીકારવો હિતાવહ છે. ભોળાં, નાનાં, અબુધ, બાળકો, તરુણો તથા યુવાનોને આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યપાલન કરવાની ફરજ પાડનારા માણસો જાણતાં કે અજાણતાં નિર્દોષ લોકો ઉપર કાળો કેર કરી રહ્યા છે. એક તરફ બીભત્સ ચિત્રો, ફિલ્મો, સામયિકો વગેરે દ્વારા આવા નિર્દોષ યુવાનોને પતન તરફ ધકેલવામાં આવી રહ્યા છે તો બીજી તરફ કોઈ ઉચ્ચ આદર્શના લોભામણા નામે તેમને શરૂઆતમાં થોડા ઊંચે ચઢાવીને પણ રસાતળમાં પછડાવા છોડી દેવામાં આવે છે.

મેં અનેક સંપ્રદાયોના કહેવાતા અનેક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓની મોજણી કરી છે. અનેક લોકોએ મારી પાસે નિખાલસતાથી પોતાની દુર્બળતા, વ્યગ્રતા અને લાચારીપૂર્ણ દયનીયતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમની વાસ્તવિક દશા લખવાની આ કલમની શક્તિ નથી. ખાસ કરીને પ્રૌઢ ઉંમર વટાવી ચૂકેલા માણસો વધારેમાં વધારે વ્યગ્ર રહેતા હોય છે. બંધન, પ્રતિષ્ઠા, ભય વગેરેના કવચ નીચે એક ધગધગતો જ્વાળામુખી

અશાન્તિની જ્વાળાઓ દ્વારા પોતાને સળગાવતો રહેતો હોય છે. આ કુદરતી માર્ગ નથી એટલે કુદરત તેમને સહાયક નથી થઈ શકતી. કુદરતને પામવા કુદરતને જ શત્રુ બનાવવાની પ્રક્રિયા સાધનાક્ષેત્રનો સૌથી મોટો અવિવેક છે. આ અવિવેક વ્યક્તિ પોતે સ્વીકારે તો ક્ષમ્ય ગણાય પણ જો આવો અવિવેક આદર્શોના અંચળા નીચે હજારો-લાખો નિર્દોષ ભોળાં માણસો ઉપર પણ ઓઢાડી દેવાય તો તે ભયંકર અપરાધ જ ગણાય.

ઉપાસકે આ બન્ને (અતિગ્રહ અને નિગ્રહ) પક્ષોથી સાવધાન રહેવું છે. તેને માટે મધ્યમ માર્ગ જ ઉત્તમ છે.

યુક્તહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ.
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા.

(ભગવદ્‌ગીતા)

(યુક્ત આહાર અને યુક્ત વિહાર કરનાર, કર્મોમાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરનારા, યોગ્ય નિદ્રા તથા યોગ્ય જાગરણ કરનાર પુરુષો માટે યોગ દુઃખ દૂર કરનારો બને છે.)

શરીરને દબાવીને મન વશમાં નથી કરી શકાતું. શરીરને રમાડીને પણ મનને વશમાં નથી કરી શકાતું. પણ શરીરની કુદરતી આવશ્યકતાઓને વ્યવસ્થિત રીતે કરી પૂરી પાડીને મનને તાણરહિત તથા શાન્ત કરી શકાય છે. સંયમી વ્યક્તિનું મન જેટલું તાણરહિત તથા શાન્ત રહેશે તેટલું નિગ્રહીનું નહિ રહે. ધાર્મિક મનોવૃત્તિ, આદર્શો પ્રત્યે નિષ્ઠા અને સ્વજનોથી જેને પૂર્ણ સંતોષ હશે તે સંસારી વ્યક્તિ જેટલી તૃપ્તિ અને શાન્તિનો અનુભવ કરશે તેટલો અનુભવ સતત તાણમાં તણાતો નિગ્રહી માણસ નહિ કરી શકે. એક આદર્શ અને તૃપ્ત પતિની પાસે બેઠેલી પત્ની, પતિની ઉપાસનામાં સહયોગી અને સહભાગી થશે, બંને એકબીજાથી નિર્મળ થઈને એક સાથે પરમેશ્વરનું સામીપ્ય ભોગવશે, પણ સ્ત્રીમાત્રની કે પુરુષમાત્રની ગંધથી દૂર ભાગનાર વ્યક્તિ, સો દૂર બેઠેલી સ્ત્રી કે પુરુષથી વિચલિત થયા કરશે. તે ગમે તેટલાં મોઢાં ફેરવે પણ અંદરની ગંધને દૂર નહિ કરી શકે. એક તૃપ્ત પતિ-પત્ની સાથે બેસીને, તન્મય થઈને, પરમેશ્વરની ઉપાસના કરી જે શાન્તિ મેળવશે તે દૂર ભાગનાર પેલી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ મેળવી શકશે. સ્ત્રી-પુરુષનું લાગણીભર્યું સતત સામીપ્ય લાંબા સમયે એકબીજાને વાસનાની તાણથી નિશ્ચિંત તથા શાન્ત બનાવે છે.

આકર્ષણ તો દૂરની અને અપ્રાપ્ય વસ્તુનું હોય છે. સતત અને સહજ પ્રાપ્ય વસ્તુ પ્રત્યે વ્યક્તિને પ્રબળ વેગ નથી હોતો. ઘણી વાર તો સતત સામીપ્ય આકર્ષણ જ સમાપ્ત કરી દેતું હોય છે. પતિ-પત્નીનું સ્થિર તથા પ્રૌઢતાને પ્રાપ્ત થયેલું દામ્પત્ય ઉપાસનામાં બાધક નથી બનતું પરંતુ સહાયક બને છે. મને લાગે છે કે આ જ કારણસર આપણે ત્યાં લગભગ પ્રત્યેક વિધિમાં પતિ-પત્નીને એકસાથે બેસાડવામાં આવતાં હશે. જો બન્ને મળીને સંસારનું ધૂંસરું સાથે ખેંચી સંસારને સફળ કરતાં હોય તો બન્ને મળીને પરમેશ્વરની આરાધના પણ કરી શકે. ઋષિ અને ઋષિ-પત્ની, કબીર નાનક જેવા સંત અને તેમનાં પત્ની વગેરે આનાં ઉદાહરણ છે.

જો ઉપાસકને સ્વજનોથી આવી સગવડ ન મળી હોય અર્થાત્ વિરોધી વિચાર તથા વિરોધી આચારથી સ્વજનો ઉપાસનામાં સહાયક ન થઈ શકતાં હોય તો ઉપાસકે પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એકાકી રહીને પણ ઉપાસના કરવી. સતત એકાકી ન રહી શકાય તો થોડા થોડા સમય માટે દૂરના કોઈ સ્થળે રહીને ઉપાસના કરવી. સ્વજનોની પ્રતિકૂળતાના ત્રાસથી દૂર જવાથી મુક્તિ મળશે, એથી એક પ્રકારની શાન્તિ અને સંતોષ મળશે. નવું વાતાવરણ ચિત્તને પ્રફુલ્લ કરનારું થઈ જશે. એટલું યાદ રહે કે પ્રત્યેક ઉપાસકની આંતર તથા બાહ્ય પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ રૂપ તે પોતે જ જાણી શકે અને તે પોતે જ પોતાના વિવેકથી ઉચિત નિર્ણય કરી શકે. પાયાનો નિર્ણય બીજા પાસેથી કરાવવાનો ન હોય પણ તેણે પોતે જ કરવાનો હોય.

ઉપાસકે સરળ, સહજ તથા સામાન્ય જીવન જીવવું. લોકોને પ્રભાવિત કરવા, માન-પાન મેળવવા કે શિષ્યો વધારવા દંભી, પ્રદર્શિત કે અવિવેકી જીવન જીવવા લલચાવું નહિ. સામાન્ય રીતે ઉપાસના કરનાર પ્રત્યેક લોકો શ્રદ્ધા અને માનથી જોતાં હોય છે. તે પવિત્ર વ્યક્તિ છે તથા અમારાં દુઃખ દૂર કરવાની શક્તિ ધરાવનારા છે તેવું માને છે. આવી માન્યતાઓ ઊભી કરવી, પોષણ આપવા તથા વધારવા માટે ઉપાસક સહજ જીવનનો ત્યાગ કરી દંભી જીવન તરફ વળી જતો હોય છે. લોકો પણ સહજ જીવન કરતાં દંભને વધુ માનતાં હોય છે.

એક વાર મારે સૌરાષ્ટ્રના એક ગામમાં જવાનું થયું. થોડાં જ વર્ષો ઉપર દેવ થયેલા એક મહાત્માનો ત્યાં આશ્રમ હતો તે જોવા તેમના ભક્તો લઈ ગયા. આશ્રમ સુંદર તથા વ્યવસ્થિત લાગ્યો. વિશાળ સત્સંગ હોલમાં દિવંગત મહાત્માનાં ચિત્રો અમે જોઈ રહ્યા હતા. મેં

જોયું કે 25-30-40 વર્ષ સુધીનાં તેમનાં ચિત્રો આરોગ્યવાળાં તથા પ્રભાવશાળી છે. પણ પછીની ઉંમરનાં ચિત્રોમાં રોગ તથા નિસ્તેજતા વધવા લાગી છે. 60 વર્ષની ઉંમરનું ચિત્ર તો માત્ર હાડપિંજર જ છે. શરીરનું એક એક હાડકું ઊપસી આવ્યું છે. માંસ નામનુંયે દેખાતું નથી. આંખો ઊંડી અને શુષ્ક થઈ ગઈ છે. ચહેરો બેડોળ બની ગયો છે. શરીર શક્તિહીન થઈ ગયું છે. મૃત્યુ સમયનાં ચિત્રો તો અરેરાટી ઉપજાવે તેવાં છે. ત્રીસ વર્ષે સુંદર સશક્ત શરીર ધરાવનાર ઉત્તરાવસ્થામાં આવી દશાએ કેમ પહોંચ્યા હશે? મેં પૂછ્યું, 'મહારાજને કોઈ રોગ થયો હતો?' ઉત્તર મળ્યોઃ 'ના રે... ના... તેમણે તો હજારોના રોગ દૂર કર્યા હતા, તે તો સિદ્ધપુરુષ હતા. રોગ તેમને શું કરવાના હતા? પણ આ તો તેમણે ઘણા રોગીઓના રોગો પોતે જ સ્વીકારી લીધા હતા. બાપુ તો બહુ દયાળુ હતા, લોકોના રોગે તેઓ રોગી થયા હતા.' વાત સાંભળીને હું ચૂપ રહ્યો. આ દેશમાં અનેક જગ્યાએ અનેક ગુરુલોકો આવો દંભ ચલાવતા હોય છે. પોતાની ભૂલોથી થયેલા રોગને તેઓ સાચા અર્થમાં સ્વીકારતા નથી પણ મેં બીજા લોકોનો રોગ વહોરી લીધો છે તેવો દંભ મૂર્ખ અનુયાયીઓના મનમાં ઠસાવતા હોય છે. અહીં પણ એ જ વાતાવરણ હતું.

આખા હોલમાં અસંખ્ય ચિત્રો જોઈ રહ્યા પછી ભક્તોએ કહ્યું, 'મહારાજનું સાધનાસ્થળ જોવું છે?' મેં હકારમાં માથું હલાવ્યું. તેઓ મને એક ભોંયરા તરફ લઈ ગયા. ઉપરનું બારણું ખસેડીને અમે અંદર ઊતરવા માંડ્યા. અંદર રંગીન કાચની નાની બારીમાંથી આછો પ્રકાશ આવતો હતો, પણ બારી બંધ હોવાથી ભોંયરાની હવા દૂષિત થઈ ગયેલી હતી. મડદું ગંધાય તેવી ગંધ આવતી હતી. અંદર ઊતરીને બારી ખોલાવી; બારી બહુ જ નાની હોવાથી થોડો જ ફેર પડ્યો. મેં જોયું કે આઠ બાય આઠ ફૂટના ક્ષેત્રમાં ભોંયરું છે. તેમાં છ બાય છ ફૂટનો એક નાનો રૂમ કર્યો છે... તેનું બારણું ખોલીને મને બતાવ્યું તો મેં જોયું કે તેમાં વળી પાછું ચાર બાય ચાર ફૂટનું એક લાકડાનું કેબિન છે. જેમાં અઢી બાય અઢીના બાજઠ ઉપર આસન વગેરે પાથરેલું છે. અત્યંત શ્રદ્ધાથી દાર્શક ભક્તે તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે 'અહીં પૂજ્ય ગુરુજી સમાધિમાં બેસતા. ચોવીસ કલાકમાં ભાગ્યે 2-5 કલાક બહાર આવતા, બાકી અહીં જ બેસી રહેતા.'

મેં એક લાંબો નિસાસો નાખ્યો. દૂષિત હવાથી તન-મન બેચેન થયું હતું એટલે જલદીથી બહાર નીકળી ગયા. હવે મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ મહારાજ ઉત્તરાવસ્થામાં માંદા કેમ પડ્યા હતા! ભોંયરામાં શુદ્ધ પ્રાણવાયુ તથા પ્રકાશની વ્યવસ્થા હતી જ નહિ. તે પોતાના જ ઝેરી વાયુને ફરી ફરીને લેતા હતા. ઉપરના ખસેડવાના બારણાની તિરાડોમાંથી થોડા પ્રમાણમાં તે ઝેરી વાયુ નીકળી જતો હશે, અને બારીમાંથી ઓછા પ્રમાણમાં શુદ્ધ વાયુ આવતો હશે. જોકે ઘણી વાર તો તે બારી પણ બંધ રાખતા. આ રીતે શુદ્ધ વાયુ તથા પૂરતા પ્રકાશના અભાવમાં તેમણે પોતાના શરીરને બગાડી નાખ્યું. પણ તેથી શું? તેમ કરવાનાં ઉત્તમ પરિણામ તેમને મળી ચૂક્યાં છે. અત્યારે હવે તે મહાત્મા, ભગવાન તરીકે પૂજાય છે. પોતાની ભૂલોથી રોગી થવું, રોગનાં સાચાં કારણોને સ્વીકાર્ય વિના રોગને પણ પરમાર્થમાં ખપાવવા પ્રચાર કરવો કે આ તો બીજાના લીધેલા રોગો છે અને અંતે ભગવાન થઈને મરી જવું, ભવ્ય સમાધિ અને પાઠ-પૂજાની પ્રાપ્તિ કરવી. લોકો બાધાઓ માને અને જયજયકાર કરે. આ થઈ આપણી આધ્યાત્મિકતા!!

હું વિચારું છું, જો આ માણસ પૂરતા પ્રકાશ તથા હવાવાળા કોઈ સુઘડ અને સ્વચ્છ મકાનમાં રહેતો હોત તો? તો કદાચ બીમાર ન પડત. પણ તો પછી લોકો તેમને ભગવાન પણ ન માનત. લોકો કહેત કે 'ઓહો! આ તો આપણા જેવા જ છે.' અરે, કેટલાક તો કહેત કે 'મહારાજ તો બંગલામાં રહે છે. એ શું સાધના કરતા હશે?' લોકો પોતાને માટે સારું કહે તે માટે સાધકો સહજ જીવન છોડીને દંભી જીવન સ્વીકારી લેતા હોય છે. પોતે યોગી છે તેવી પ્રતીતિ કરાવવા પોતાની પાસે સતત પવનપાવડી રાખવી, ચાખડીઓ પહેરવી, અમુક પ્રકારનાં આસનો રાખવાં, અમુક જ પ્રકારનો ખોરાક લેવો, માત્ર ગંગાજળ પીવું, માત્ર દૂધ પીવું, બંગલામાં પણ ઝૂંપડીમાં રહેવું વગેરે વગેરે અનેક બાહ્યાચારો પ્રદર્શિર્ત કરવા—જેનાથી ભોળાં માણસોનાં મનમાં પૂજ્યભાવ વધી જાય. એટલું યાદ રહે કે ભારત દેશમાં સૌથી વધુ ગુંડાગીરી ગંગા-જમુનાના ક્ષેત્રમાં થાય છે. તેમાં પણ તીર્થોની તો વાત જ શી કરવી! ગંગાકિનારે વસનારા ઉપર ગંગાજળનો કેટલો પ્રભાવ પડ્યો છે તે તપાસવું જોઈએ. સાચા ઉપાસકે આવો દંભ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તેને મન ગંગાજળ અને પોતાના ગામના કૂવાનું ચોખ્ખું જળ બંને સરખાં છે. મહાત્મા કબીર માટે કાશી અને મગહર બન્ને સરખાં જ હતાં ને?

સાચા ઉપાસકે સામાન્ય લોકોથી પોતાને જુદો પાડવા અસહજ, સગવડભર્યું અને પ્રદર્શનવૃત્તિવાળું જીવન પસંદ ન કરવું. ઉપાસનાના બદલામાં લોકો પાસેથી માન-પાન કે સુખસગવડ મેળવવાની વૃત્તિ થતાં જ ઉપાસક દંભી જીવન તરફ ઘસડાવા લાગતો હોય છે.

ઉપાસકે કોઈની પાસે કાન ફૂંકાવવા નહિ કે કંઠી બંધાવવી નહિ, તેમ પોતે પણ કોઈના કાન ફૂંકવા નહિ તેમ કોઈને કંઠી બાંધવી નહિ.

મોટાભાગે કાન ફૂંકાવવા કે કંઠી બાંધવાની પ્રથાથી બહુ ભારે હાનિ થઈ છે. એક તો આનાથી જ્ઞાનનો અવરોધ થયો છે. પ્રથમ તો કાન ફૂંકનારા જ્ઞાન આપતા નથી (પોતે જ જ્ઞાન નથી હોતા). કાન ફૂંકાવનારને પણ જ્ઞાનની ભૂખ નથી હોતી, તેને તો માત્ર ગુરુ કરાવ્યાનો અભરખો પૂરો કર્યો તેનો સંતોષ હોય છે. ગુજરાતમાં ગુજરાત બહારના અનેક પ્રકારના ગુરુઓ આવીને હજારો લોકોના કાન ફૂંકીને ચેલા બનાવે છે. પગ ધોઈને પિવડાવવા, પોતાની આરતી ઉતરાવવી, પોતાના એંઠવાડને પ્રસાદ કરીને ખવરાવવો અને પરમેશ્વરની જગ્યાએ પોતાની ઉપાસના કરાવવી—આ બધું ચારે તરફ થતું જોઈ શકાય છે. સમય આવ્યે રબારી-ભરવાડો જેમ ઘેટાંનું ઊન કાપી લે તેમ આવા ગુરુઓ છ-બાર મહિને આંટો મારીને શિષ્યોનું ઊન ઉતારી લઈ જતા હોય છે. આનાથી આધ્યાત્મિક માર્ગની કશી જ પ્રગતિ થતી નથી. ઉપાસકે પોતે આ માર્ગથી દૂર રહેવું તથા બીજાને પણ દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

હા, કોઈ સુપાત્ર સાચા સંત મળે તો મનોમન તેમને ગુરુ માનવા. તેમના માર્ગદર્શનનો લાભ લેવો. દત્તાત્રેયની માફક જ્યાંથી જ્ઞાન મળે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવું. અનેક મહાપુરુષો પ્રત્યે ગુરુભાવ રાખી શકાય. ખરેખર તો આખું વિશ્વ ગુરુ જ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુ જ્ઞાન આપે છે. સાચો અને સમર્થ ગુરુ તો પરમાત્મા પોતે છે. તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો જેટલો પ્રકાશ આપે છે તેટલો અન્ય કોઈ આપી શકે નહિ. પરમેશ્વરને પરમગુરુ માનીને ઉપાસના કરનારને કદી પસ્તાવું નથી પડતું કે નથી હતાશ થવું પડતું.

ઉપાસકે સતત ભ્રમણશીલ ન રહેવું. સતત ભ્રમણ કરનારની સામે રહેઠાણ, ભોજન, શયન, સ્નાન, શૌચ વગેરે બધાંની અનિશ્ચિતતા રહેતી હોય છે. આ અનિશ્ચિતતા વિચારોને પ્રભાવિત કરે છે, એટલે મન તેમાં વધુ ને વધુ રખડે છે. ક્યાં જઈશું? ક્યાં રહીશું? શું જમશું? કોણ મળશે? શું થશે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો મગજમાં રમ્યા કરતા હોય છે. તેમાં પણ સમૂહમાં ભ્રમણ થતું હોય ત્યારે રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા-ઉદ્વેગથી ચિત્ત ક્લેશ અનુભવતું હોય છે. ઘણી વાર એવું બને કે તમારા માટે સતત અસુખકર સંગને તમે છોડી ન શકો એટલે માનસિક યાતના ભોગવ્યા કરો. જે સહનશક્તિનાં મીઠાં પરિણામ આવવાની શક્યતા જ ન હોય, ઊલટાના દિન-પ્રતિદિન તમે વધુ ને વધુ રિબાતા જતા હો તો તેવી સહનશક્તિને ચાલુ રાખવા કરતાં તેમાંથી હિંમતપૂર્વક છૂટી જવું ઉત્તમ છે.

ઉપાસકે ભ્રમણ કરવું જરૂરી લાગે તો માત્ર એકલાએ જ કરવું. તેનો વૈરાગ્ય તેના એકાકીપણાને રસમય બનાવશે અને પરમેશ્વર માટે તડપતું મન પ્રભુમાં રમશે. 2-3-4-5નું ટોળું વાતોનાં ગપ્પાંમાં રચ્યુંપચ્યું રહેશે અને ખટપટો કરશે. ઉપાસના કરવા માગનારને પણ ઉપાસના કરવા નહિ દે.

વધુ ઉત્તમ તો એ છે કે ઉપાસક પોતાના જ ઘરમાં પોતાના જ પગ ઉપર ઊભો રહીને સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે સવારે-સાંજે-રાત્રે ઉપાસના કરે. 'મને ઉપાસના માટે સમય નથી મળતો' તેવી દુઃખભરી લાગણીથી ઉપાસકને પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિભાવ વધે છે. જેમની પાસે પ્રચુર સમય છે તે ઉપાસના નથી કરતા. ચા-પાણી, ખાવું-પીવું અને ગપ્પાં લગાવવામાં તેમનો સમય વીતી જાય છે. પણ જેમની પાસે સમય નથી હોતો તેઓ સમય કાઢીને પણ થોડીઘણી ઉપાસના કરતા હોય છે. સ્થિર, નિશ્ચિંત, નિશ્ચળ, સ્પષ્ટ અને અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ઉપાસક ઉપાસના કરી જાણતો હોય છે.

ઉપાસકે અપવૃત્તિ તથા અતિપ્રવૃત્તિથી બચવું. કોઈ પણ પુરુષાર્થ ન કરનાર અકર્મણ્ય વ્યક્તિ જીવનની જવાબદારીઓથી ભાગી રહી હોવાથી પ્રથમથી જ તેનું મનોબળ શિથિલ થઈ ગયું હોય છે. ઉપાસનાના બહાના નીચે તે માત્ર ઉદરંભરી જીવન જીવતી થઈ જતી હોય છે. બીજી તરફ અતિપ્રવૃત્તિમાં વ્યગ્ર રહેનાર પણ સારો ઉપાસક નથી થઈ શકતો. પોતાની આજીવિકા માટે કોઈના ઉપર ભારરૂપ ન થવાય તે માટે ઉપાસકે જરૂરી પુરુષાર્થ કરવો જ. ઉપાસકે સવાર-સાંજ ઉચિત વ્યાયામ પણ કરવો, પણ ભારે વ્યાયામ કરવા કરતાં થોડાં આસનો કરવાં અથવા જલદ ચાલથી ભ્રમણ કરવું, અથવા દોડાદોડી કરવી પડે તેવી રમત (ક્રિકેટ, વોલીબોલ વગેરે) રમવી. એક વાર લોકોથી પોતાના વ્યક્તિત્વને તદ્દન અલગ કરી દીધા પછી ઉપાસક વિચારતો થાય છે કે 'અરે, લોકો મને શું કહેશે? મારાથી રમત રમાય?' આવો ભય તેને સહજ અને આરોગ્યભર્યા જીવનથી દૂર કરી દેશે. ઉપાસકે પોતાની જાતને લોકોથી અત્યંત ભિન્ન કરવાની જરૂર જ નથી. ભિન્નતા જ અંતે દંભ તથા પાખંડ બની જતી હોય છે.

ઉપાસકે વર્ણ, વેશ કે વંશથી પ્રભાવિત ન થવું, પણ ગુણ-જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થવું. કોઈ વર્ણનો, વેશનો કે વંશનો માણસ જો ગુણવાન તથા જ્ઞાનવાન હોય તો તેનો સંગ કરવો તથા સેવા કરવી. પણ વંશપરંપરાથી કે વર્ણપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ગુણહીન તથા જ્ઞાનહીન ગુરુઓની ચુંગાલમાંથી મુક્ત થવું.

ઉપાસ્યદેવવિચાર

ઉપાસકે પોતાના વિશે આટલી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી પોતાના ઉપાસ્યદેવની સ્પષ્ટતા કરવી. ઉપાસ્યદેવના ત્રણ મુખ્ય ઘટકો છેઃ 1. પરમેશ્વર, 2. સિદ્ધ આત્માઓ અને 3. ભૂતપ્રેતાદિ.

ભૂતપ્રેતાદિ તત્ત્વોની ઉપાસના કરનારા લગભગ બધા જ ધર્મોમાં છે. તેઓ થોડી શક્તિ પ્રાપ્ત કરતા હશે. મોટા ભાગે તાંત્રિક ઉપાસના આ પ્રકારના ઉપાસ્યોની હોય છે. મૃત્યુ પછી પણ જીવનનું અસ્તિત્વ રહેતું હોય તો ભૂતાદિ તત્ત્વોને પણ માનવાં પડે.

બીજા ઉપાસ્યો સિદ્ધ કોટિના આત્માઓ હોય છે. જીવનભર સાધના તથા પરમાર્થ કરનારા આત્માઓ દેહત્યાગ પછી પણ પોતાની શક્તિઓ દ્વારા પોતાના ભક્તોનાં નાનાં-મોટાં કાર્યો કરતા હોય છે. આવા સિદ્ધ પુરુષો લગભગ બધા જ ધર્મોમાં હોય છે. આપણે તેમની સમાધિ-પગલાં મંદિર કે મૂર્તિ દ્વારા ઉપાસના કરીએ છીએ. મુસ્લિમો દરગાહ વગેરે દ્વારા ઓલિયા કે પીરની ઉપાસના કરતા હોય છે, ખ્રિસ્તીઓ પણ ‘સેઇન્ટ્સ’ની ઉપાસના કરતા હોય છે. જૈન-બૌદ્ધો પણ પોતપોતાના માન્ય સંતોની ઉપાસના કરતા હોય છે. જો જીવન અમર છે તો મૃત્યુ પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ રહે છે. જો મૃત્યુ પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ રહેતું હોય તો જુદાં જુદાં જીવનોની શક્તિ પણ રહેતી હોય. શક્તિઓ પોતાના ઉપાસકોને નાનામોટા લાભો પહોંચાડી શકતી હોય છે. મોટા ભાગના ઉપાસકો સિદ્ધોની ઉપાસના જ વધુ કરતા હોય છે, કારણ કે તેમને પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવામાં વધુ રસ હોય છે. એટલું યાદ રહે કે આ સિદ્ધો એ ઈશ્વર નથી. તેમની શક્તિઓ સીમિત હોય છે. દુઃખી, રોગી માણસો ભલે તેમની ઉપાસના કરે પણ તે સર્વોચ્ચ પરમાત્મા નથી, પરંતુ પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચેની મધ્યમ શક્તિ છે. આવા સિદ્ધો કોઈ કાળે કોઈ મા-બાપ દ્વારા જન્મ્યા હોય છે તથા નિશ્ચિત આયુષ્ય ભોગવીને અવસાન પામ્યા હોય છેઃ ઉપાસ્ય તરીકે આવા એક અથવા અનેક સિદ્ધોની નામગણના કરાવી શકાય. તમે જે કોઈને પણ ઉપાસના કરતા હો, જો તે કોઈ સમયે કોઈ મા-બાપ દ્વારા જન્મેલી વ્યક્તિ હોય તો તે બહુ બહુ તો સિદ્ધાત્મા છે, પરમાત્મા નથી. હા, તમે કે તમારો પંથ ભલે ગમે તેટલી રંગોળીઓ પૂરીને તેને પરમાત્મા સાબિત કરવા જોર કરો - જન્મેલી તથા મરેલી વ્યક્તિ એ પરમાત્મા નથી જ. ઘણી વાર આપણે સિદ્ધપુરુષો તથા પરમાત્માનો તાત્ત્વિક ભેદ ન સમજીને બહુ મોટો ગોટાળો કરી નાખીએ છીએ. એથી અવ્યવસ્થા તથા અનિશ્ચિતતા પ્રસરે છે. એટલે ઉપાસક ભલે કોઈ સિદ્ધપુરુષની ઉપાસના કરે, તેનો વાંધો નથી પણ તે પરમાત્મા નથી. પરમાત્મા તો કરોડો સિદ્ધોનો પણ નાથ છે. સિદ્ધો પણ તે પરમાત્માની ઉપાસનાથી સિદ્ધ થયા છે (સ. તુ. પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્—યોગસૂત્ર). તે પરમાત્મા તો પૂર્વે થઈ ગયેલા સિદ્ધોનો—મુક્તોનો—પણ ગુરુ છે, કારણ કે તે અનાદિકાળથી સ્વયંસિદ્ધ પરમાત્મા છે.

ઉત્તમ તો એ છે કે સાચો નિષ્કામી ઉપાસક ડાળાં-પાંખડાં છોડીને મૂળ થડને પકડે. મૂળ થડ એટલે પરમાત્મા. પરમાત્માની ઉપાસના સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અનંત બ્રહ્માંડોની જે સર્વોચ્ચ શક્તિ છે તે પરમાત્મા છે. બ્રહ્માંડો ન હતાં ત્યારે પણ તે હતી અને નહિ રહે ત્યારે પણ તે રહેશે. અનંત બ્રહ્માંડોની રચના જેની રમતમાત્ર છે, તે પરમાત્માથી મોટું બીજું કોઈ નથી. તેની બરાબરી કરે તેવું પણ કોઈ નથી. તે એક અદ્વિતીય છે. આ પરમાત્મા અનંત શક્તિઓનો સ્વામી છે એટલે તેને સર્વ શક્તિમાન કહેવાય છે. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ, સંતો અને સિદ્ધો પણ જેનો પાર પામી શક્યા નથી તે સર્વસમર્થ પરમેશ્વર પ્રેમનો ભૂખ્યો છે. ભાવના તથા પ્રેમથી તેની ઉપાસના કરનાર ઉપર તે વારી જાય છે. હજારો સંતો તેની ઉપાસના કરીને ધન્ય ધન્ય થઈ ગયા છે. મૂળમાં મનના નિજસ્વરૂપમાં તેનો કોઈ આકાર નથી. પણ ભક્તો પોતાની ભાવના પ્રમાણે ગુણ અને ક્રિયા દ્વારા તેને સાકાર માનીને ભજે છે. સાકાર નિરાકાર બન્નેના ઉપાસકો તેને ખરા ભાવથી ભજીને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. એક ઈશ્વરની દૃઢ શ્રદ્ધાથી એકધારી ઉપાસના કરનાર ભક્ત ઈશ્વરકૃપાનો અધિકારી બનતો હોય છે. તેને પરમેશ્વરની પ્રતીતિ, સામીપ્ય અને છત્રમાં જે સુખ, શાન્તિ તથા સુરક્ષા મળતાં હોય છે તે ચૌદ લોકનાં સુખોના સરવાળામાં પણ નથી હોતાં. પરમાત્મા દયાળુ માતા છે, રક્ષક પિતા છે, માર્ગદર્શક મિત્ર છે, હિતચિંતક સુહૃદ છે. ભક્ત માટે તે સર્વસ્વ છે. પરમાત્માની અનુભૂતિના જોરે ભક્ત આખી દુનિયાનો ત્યાગ કરી શકતો હોય છે. સૌથી તરછોડાઈને, સૌથી ફેંકાઈને પણ તે અનાથ નથી થઈ જતો પણ પરમાત્માના સાથથી સૌથી મોટો સનાથ થઈ જાય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ ભલે ભૂત-પ્રેત કે સિદ્ધોની ઉપાસના કરે. પણ તેની ચરમ પરિણતિ તો સર્વોચ્ચ પરમાત્માની ઉપાસના જ છે. તેનાથી નીચેની ઉપાસનાઓ અલ્પફળ આપનારી-માત્ર છે. જો કોઈ મહાપુરુષને સંપ્રદાય, પંથ કે મંડળનો મોહ ન હોય તો તે આવા પરમાત્માની

જ ભક્તિ કરવાની પ્રેરણા આપશે. પણ સંપ્રદાયમોહી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના નિશ્ચિત કરાયેલા આકારવાળા ભગવાનોને નિશ્ચિત કરાયેલાં નામો સાથે જ ઉપાસના કરવા દબાણ કરશે. ઉપાસકે બને ત્યાં સુધી આવા સાંપ્રદાયિક વાતાવરણથી દૂર રહેવું જોઈએ.

ઉપાસના કોની ન કરવી

ઉપાસક જ્યારે ઉપાસ્યદેવનો સ્પષ્ટ નિર્ણય નથી કરી શકતો ત્યારે તે અસ્પષ્ટ તથા અનિશ્ચિત થઈને અનેક જગ્યાએ ઝાવાં મારતો હોય છે. જેમને ત્યાં માત્ર એક જ પરમેશ્વર છે તેમના અનુયાયીઓ પોતાના ઉપાસ્ય માટે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોય છે. પણ જ્યાં અસંખ્ય દેવો, અવતારો, સિદ્ધો, જીવિત ગુરુઓ તથા વ્યક્તિઓ વગેરે હોય છે ત્યાં વ્યક્તિ અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત બની જતી હોય છે. આ અનિશ્ચિતતાથી બે માર્ગો ફંટાતા હોય છે. એક તો, કશું સમજ્યા વિના જ દેવ હોય તે બધાને જ માનવા તથા બધાને નમવું; બીજો માર્ગ સમજણના દર્પનો હોય છે. પોતાના માનેલા દેવને પોતાના નક્કી કરેલા નામથી સર્વશ્રેષ્ઠ માનવો અને બાકીના દેવો તથા નામો ઊતરતી કક્ષાનાં છે તે સમક્ષ તિરસ્કાર કરવો. સમજણ વિના સૌ કોઈને માથું નમાવનાર ભલે અજ્ઞાની હોય પણ તે સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતાથી મુક્ત હોય છે, એટલે સમાજ માટે તો તે સુમેળ સાધનારો તથા ચાલુ રાખનારો સાબિત થશે. જ્યારે બીજો માણસ ‘મને જ ખરો દેવ તથા ખરું નામ મળ્યું છે’ તેવા મિથ્યા અભિમાનમાં સંકીર્ણ બનીને સમાજના સુમેળને ધક્કો પહોંચાડશે તેનું જ્ઞાન તેને સંકીર્ણ અને એકાંગી બનાવી દેશે.

સમજણપૂર્વક સૌમાં એક જ પરમાત્મા છે તેવું સમજનાર અને સૌને હૃદયથી નમનાર તો મહાન છે. પણ તેની શક્તિ અસ્પષ્ટતાને સ્પષ્ટ કરવામાં નથી વપરાતી પણ અસ્પષ્ટતાની અવસ્થાને કાંઈક અંશે વ્યવસ્થિત કરવામાં વપરાય છે. આવી વ્યવસ્થા પણ અલ્પકાલિક તથા અલ્પક્ષેત્ર સુધી જ રહેતી હોય છે. સાંપ્રદાયિક ચુસ્તતા તથા અજ્ઞાની મનોવૃત્તિ ઉપર તેની બહુ ભારે અસર નથી પડતી હોતી.

એકંદર રીતે જોતાં એવું લાગે છે કે હિન્દુ પ્રજા ઉપાસ્ય દેવની બાબતમાં ઘણી અસ્પષ્ટ તથા અનિશ્ચિત છે. ઉપાસ્ય દેવનો સાચો નિર્ણય કરવામાં જ તેનાં ઘણાં વર્ષો વીતી જાય છે. તેમાં પણ જો તે કોઈ સંકીર્ણ સંપ્રદાયના ચક્કરમાં કે કોઈ ધંધાદારી ગુરુના ચક્કરમાં આવી જાય તો તેઓ મૂળ પરમાત્માની ઉપાસના ન કરાવતાં કાં તો ડાળાં કે પાંદડાંમાં વળગાડી દેશે અથવા તો પછી પોતાની જ ઉપાસનામાં લગાડી દેશે. આવા અનર્થોથી બચવા કોની કોની ઉપાસના ન કરવી તે સમજવું હિતકારી છે.

ઉપાસકે ઉપાસ્યદેવ તરીકે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને સ્વીકારવાં નહિ. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો, નદીઓ, પર્વતો, ભૂમિ, વૃક્ષો, પશુઓ, પક્ષીઓ, સર્પો વગેરે તત્ત્વોની ઉપાસના કરવી નહિ.

અસંખ્ય દેવ-દેવીઓ અને અસંખ્ય પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને ઉપાસ્ય માનીને ઉપાસક મૂળ પરમાત્મા પ્રત્યે એકનિષ્ઠ કે દઢનિષ્ઠ નહિ રહી શકે. સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે ભૌતિક તત્ત્વો છે. તેમાં મસ્તિષ્ક કે ચેતનાતત્ત્વ નથી એટલે તેમની ઉપાસના કરવાનો કશો અર્થ નથી. આવાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને ભગવાન માનવા કે ઉપાસના કરવી તેના કરતાં મૂળ પરમાત્માની ઉપાસના કરવી ઉત્તમ છે. આપણા પૌરાણિક પ્રવાહે લોકોને આવાં અનેક પ્રાકૃતિક કેન્દ્રોમાં ઉપાસના કરવાના નિમિત્તે ભટકાવી માર્યા છે. પ્રત્યેક નદી, સરોવર, કૂવો વગેરે જો પ્રદૂષણથી મુક્ત હોય તો પવિત્ર છે. પોતાના જ ગામના પાતાળકૂવાના પ્રદૂષણ વિનાના શુદ્ધ જળને પવિત્ર ન માનીને દૂરની કોઈ પ્રદૂષિત નદી, કુંડ કે સરોવરના જળને પવિત્ર માનવું તે ધાર્મિકતાનાં લક્ષણ નથી પણ અંધશ્રદ્ધા અને જડતાનાં લક્ષણ છે.

જો પૂજા જ કરવી હોય તો તમારા પોતાના પાતાળકૂવાની કરો, જે ચોખ્ખું પાણી આપે છે અને ખેતરોમાં ઢગલાબંધ અનાજ પકવી આપે છે. પેલી દૂરની, જન્તુઓથી ખદબદતી પ્રદૂષિત નદીને કે કોઈ કુંડને મહત્ત્વ આપવાથી તો તમે અન્યાય કરી રહ્યા છો. ખરેખર તમારા માટે જીવનદોરી બનનારા પાતાળકૂવાને તમે તિરસ્કારો છો અથવા તેની ઉપેક્ષા કરો છો અને તમારા જીવનવિકાસમાં કશો જ ફાળો ન આપનારા દૂરના દૂષિત જળને મહત્ત્વ આપો છો. એક વાર પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને તેના સાચા સ્વરૂપમાં સમજી લેશો પછી તમે તેના ઉત્તમ પ્રશંસક તથા ઉત્તમ આયોજક થઈ શકશો. પણ જો સમજણ વિના જ્યાં ને ત્યાં કંકુચોખા નાખતા ફરશો તો તમે તેના પૂજક તો થઈ જશો પણ તેના આયોજક નહિ થઈ શકો. આ જ કારણે આપણાં તીર્થો કદાચ સૌથી વધુ ગંદકીનાં કેન્દ્રો બની ગયાં છે. આપણે પ્રકૃતિના પૂજક છીએ પણ આયોજક નથી.

આવી જ રીતે સર્પ-વીંછી તથા તમામ પ્રકારનાં બીજાં પશુઓની પૂજા કરવાથી દૂર રહેવું. પશુઓની સાચી પૂજા તેમનું રક્ષણ કરવું, તેમને

સારી રીતે તથા સાચી રીતે પોષવાં તથા સુખી કરવાં તે છે. કંકુનો ચાંલ્લો કરીને રિબાવવા માટે ચોડી દેવાં, ખોરાક તથા પાણી વિના રિબાવવાં, દુઃખી કરવાં અને પાછાં પૂજવાં પણ ખરાં - આ હાસ્યાસ્પદ વાત છે, પૂર્વે કહ્યું તેમ આપણે પૂજક છીએ. આયોજક નથી એટલે પશુઓની પૂજા તો કરીએ છીએ પણ તેમને સુખી કરી તેમના દ્વારા પોતાને સુખી કરવાનું આયોજન નથી કરી શકતા. ઉપાસકે તમામ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ તથા પશુ-પક્ષી વગેરેને ઇષ્ટદેવતત્ત્વથી બાકાત કરી દેવાં.

ઉપાસકે પ્રથમ તો ગુરુ કરાવવા જ નહિ (કાનફૂંકણિયા ગુરુ), પણ કદાચ ગુરુ કરાવ્યા વિના ન જ રહેવાતું હોય તો પણ યોગ્ય ગુરુને ગુરુ તરીકે પૂજવા, પરમેશ્વર તરીકે નહિ. ગુરુની સેવા કરવી, સત્સંગ કરવો, જ્ઞાન લેવું; પણ ગુરુ એ માર્ગદર્શક ભોમિયો છે તેમ સમજવું. તમને જ પરમાત્મા સમજીને તેમને સર્વોચ્ચ ઉપાસ્યદેવ માની લેવા તે અનર્થ છે. આજકાલ આવો ગુરુવાદ બહુ પ્રસર્યો છે. પોતાની મેળે જ બની બેઠેલા ગુરુઓ, હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રી-પુરુષોને શિષ્યો બનાવે છે. પાત્ર-કુપાત્રનો ભેદ જોતા નથી. પૈસા કમાવા તથા ટોળું વધારવા સિવાય કોઈનું પણ કલ્યાણ કરવાનું તેમનું ધ્યેય નથી હોતું. ઘેટા જેવા સ્વદૃષ્ટિ વિનાના હજારો અનુયાયીઓને નીચું ઘાલીને પાછળ પાછળ આંખ મીંચીને તેઓ ચાલતા કરી દે છે. આવા ગુરુઓ પરમાત્માની ઉપાસના કરાવવાની જગ્યાએ પોતાની જ ઉપાસના કરાવે છે. પોતાનું જ મંદિર, પોતાની જ છબિ તથા પોતાનો જ મંત્ર જપાવડાવે છે. આ રીતે અનુયાયીઓનાં મસ્તિષ્કને પોતાના પ્રત્યે આંધળાંભીંત બનાવીને તેમને મૂળ પરમાત્માના માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે. પોતે જ બ્રહ્મ છે, પોતે જ પરમેશ્વર છે વગેરે વાતોથી શિષ્યોને પોતાની (ગુરુની) ઉપાસના કરવા તત્પર બનાવે છે.

એક અને મૂળ પરમાત્માની ઉપાસના કરવા ઇચ્છતા ઉપાસકે આવા લોકોથી બચવું, તેમનાથી દૂર રહેવું એટલું જ નહિ, શક્ય હોય તો પ્રજાને પણ બચાવવી. ઉપાસકે મૂળ પરમાત્માની સર્વોચ્ચતાનો વિવેક રાખવા આટલું તો જરૂર કરવું:

1. તે પરમાત્મા એક જ છે. 2. તેના બરાબર કોઈ નથી. 3. કોઈ પણ જીવિત કે મરી ચૂકેલી વ્યક્તિ પરમાત્મા નથી. 4. કોઈ ગમે તેટલી મહત્તા વધારે કે ચમત્કારો કરે તોપણ તે કદી પરમાત્મા થઈ શકે નહિ. એટલે, 5. દંડવત્ તો માત્ર પરમાત્માને જ કરવા, બાકી ગુરુ, સંત, વડીલ વગેરેને યથાયોગ્ય રીતે ઊભા રહીને જ માથું નમાવીને નમસ્કાર કરવા.

પરમેશ્વરની ઉપાસના છોડાવી પોતાને જ પરમેશ્વર મનાવનાર ગુરુનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દેવો, કારણ કે તે ગુરુ નહિ પણ કુગુરુ છે. તે ઉદ્ધારક નહિ પણ ભટકાવી મારનાર છે.

આવી જ રીતે કોઈ માણસ પોતાને અવતાર કે ભગવાન ઘોષિત કરતો હોય, અથવા અનુયાયીવર્ગ એવું જાહેર કરતો હોય તોપણ તેનો વિરોધ કર્યા વિના મૂંગી સંમતિ આપતો હોય અને એ રીતે પોતાના દ્વારા કે પોતાના અનુયાયીઓ દ્વારા પોતે અવતાર કે ભગવાન છે તેવું બતાવતો હોય તેવા માણસનો ત્યાગ કરી દેવો. ખરેખર તો મૂળ પરમેશ્વર કદી માતા પેટે જન્મતો નથી કે મરતો પણ નથી. જે જન્મે અને મરે તે પરમાત્મા ન કહેવાય.

ઉપાસકે મૂળ પરમાત્મામાં દઢ રીતે ઉપાસના કરવી હોય તો તેણે ચમત્કારિક ગણાતી વ્યક્તિઓથી દૂર રહેવું. તેમાં પણ વારંવાર પ્રદર્શન કરવા જ જે ભોળા તથા ભોટ લોકો આગળ ચમત્કાર ફરતા ફરે છે તેમને તો સંત પણ માનવા નહિ. તે હાથચાલાકી તથા બીજી ચાલાકી કરનારા છે, તેમનો આશય શુદ્ધ નથી પણ મલિન છે. તેમનાથી દૂર રહો, તેમનાથી અંજાઈ ન જાવ. ધીરજ રાખો, થોડા જ સમયમાં તેમની ખરી વાતો બહાર આવવાની છે.

ઉપાસક જ્યારે સાચા માર્ગ ઉપર દઢ રહીને અવિચલિત ભાવથી મૂળ પરમાત્માની એકનિષ્ઠાથી ઉપાસના કરે છે ત્યારે પરમાત્મા સ્વયં તેનું રક્ષણ કરે છે. તેનું પોષણ જ્ઞાન દ્વારા કરે છે અને તેનું પૂરેપૂરું માર્ગદર્શન પણ કરે છે. ઉપાસકને તે ધન્ય બનાવી દે છે. આવો ઉપાસક સ્થિર થઈને ઉપાસનાનું સુખ પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. અસ્થિર માણસોની માફક તેને અહીંતહીં ભટકવાની જરૂર નથી રહેતી, કારણ કે તેનો પ્રભુ તેની સાથે ને સાથે રહે છે. તે પોતે જ આંગળી પકડીને સીધા માર્ગે ચલાવે છે.

પોતાનું શિષ્યમંડળ વધારવા, વ્યાપારિક પ્રકારની જાહેરખબરો આપી, સાક્ષાત્કાર, શક્તિપાત અને બીજા લોભામણા દાવાઓ કરનારાથી દૂર રહો. એટલું સમજો કે આ દુકાન છે. દુકાનદારી લઈને બેઠેલી વ્યક્તિઓ અધ્યાત્મના નામે દુકાન ચલાવી રહી છે. સાક્ષાત્કાર કોઈનો કરાવેલો ન હોય, તે તો સ્વયં જ થાય. શક્તિપાતની વાતોની પૂરી ચકાસણી કરો. દુર્બળ મસ્તિષ્કનાં બહેનો-ભાઈઓ રડવા-કૂટવા લાગે, વસ્ત્રો વેરવિખેર કરી નાખે, બૂમો પાડે કે નાચેકૂદે તો તે શક્તિપાતનાં લક્ષણ નથી પણ શક્તિક્ષયનાં લક્ષણ છે. હિપ્નોટિઝમ કે મેસ્મેરિઝમ

કરી શકનાર વ્યક્તિ પણ કોઈ દુર્બળ વ્યક્તિ ઉપર આવો શક્તિક્ષયનો પ્રયોગ કરી બતાવી શકે છે. શક્તિપાતના પ્રયોગ કરનારાઓના સંપર્કથી ઘણાનાં દામ્પત્ય નંદવાયાં છે. ઘણાનાં જીવન બરબાદ થયાં છે. દૂર રહો, આ તમાશગીરોથી. જો શક્તિ જ જોઈતી હોય તો મૂળ પરમેશ્વરની સાચી સાધનામાં લાગી જાવ.

જે ઉપાસક એક પરમાત્માની દઢ ઉપાસનામાં દઢ થયેલો હશે, તેને જગ્યાએ-જગ્યાએ ભટકવાની જરૂર નથી. ઘણી શિબિરો ભરનારા તથા ઘણી જગ્યાએ ભટકનારા અંતે અનિશ્ચિત થઈ જતા હોય છે અથવા કોઈ વ્યાપારિક જાળમાં ઝડપાઈ જતા હોય છે. સત્સંગ જરૂર કરો, પણ એક તો તે ખરેખર સત્સંગ હોવો જોઈએ. સત્સંગને નામે વાસ્તવિકતા વધારનારો ન હોવો જોઈએ. જે વ્યાપારિક ધોરણે પૈસા માટે ધાર્મિક આયોજનો કરે છે તેમનાથી દૂર રહો, જે શિષ્યો વધારવા વ્યવસ્થિત રીતે ટોળાં ભેગાં કરે છે તેમનાથી પણ દૂર રહો, જે પરમાત્માની જગ્યાએ પોતાની જ પૂજા-ઉપાસના કરાવે છે તેમનાથી પણ દૂર રહો. તમારા ઘરમાં અસંખ્ય દેવ-દેવીઓનાં ચિત્રો કે મૂર્તિઓ ભેગી કરશો તો અનિશ્ચિત થઈ જશો. પોતાના ઇષ્ટદેવનું એક જ ચિત્ર શું પર્યાપ્ત નથી? પ્રેરણા માટે કોઈ સંતનું ચિત્ર રાખવું હોય તો ભલે રાખો, પણ સંતને સંત તરીકે માનો પરમાત્મા તરીકે નહિ. તમારા ઘરમાં સંત, દેશનેતા, વીરપુરુષો, મહાપુરુષોનાં ચિત્રો ભલે રહ્યાં, તે પ્રેરણા આપનારાં છે, તેમની પાસેથી પ્રેરણા મેળવો. પણ પરમાત્મા તો એક જ છે. તે સંત તથા મહાપુરુષોથી પણ અતિમહાન છે તેવું સમજી સંત-મહાપુરુષો તથા પરમાત્મામાં સેળભેળ ન કરો. એકનિષ્ઠા, દઢનિષ્ઠા અને સ્પષ્ટનિષ્ઠા હશે તો ઉપાસના કામધેનુની માફક તરત જ પરિણામ આપતી થશે.

ઉપાસના

ઉપાસકને ઉપાસ્યદેવ સાથે જોડનારી તથા ઉપાસ્યની શક્તિ ઉપાસકના હિતમાં યોજાવનારી પ્રક્રિયાનું નામ ઉપાસના છે. એ ઉપાસના એ શુષ્ક કર્મકાંડ નથી પણ પોતાનાથી અત્યંત મહાન તત્ત્વની સાથે સામીપ્ય અપાવનાર તત્ત્વ છે. તેનો શબ્દાર્થ થાય છેઃ ઉપ=પરમાત્માની સમીપમાં, આસના=સ્થિર થવું તે. દુર્બળ જીવાત્મા જ્યારે સબળ પરમાત્માની પાસે જઈને બેસે છે ત્યારે તેને સનાથતા પ્રાપ્ત થાય છે. તે અલ્પશક્તિ પણ પ્રબળ શક્તિપણાનો અનુભવ કરવા લાગે છે. ઉપાસનાનો પૂરો આધાર ભાવના છે. કર્મકાંડની માફક તે માત્ર ક્રિયા નથી પણ હૃદયની પ્રચંડ સાત્ત્વિક ઊર્મિઓનો પરિપાક છે. જેના હૃદયમાં આવી થોડી પણ ઊર્મિઓ ન હોય તે ઉપાસના ન કહી શકે. આમ તો જીવમાત્રને થોડી-ઘણી લાગણીઓ મળી જ હોય છે. કેટલાકને થોડી, તો કેટલાકને વધુ. પણ આ લાગણીઓ માત્ર ઇંદ્રિયસુખો તરફ ઢળતી હોય છે ત્યારે વાસના થઈ જતી હોય છે. અને એ જ લાગણીઓ જ્યારે પરમાત્મા તરફ વળતી હોય છે ત્યારે ભાવના થઈ ઉપાસના થઈ જતી હોય છે.

વાસના અને ભાવના એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. વાસના કુદરતી છે પણ તેનું પ્રમાણ-માત્રા વ્યક્તિને આધીન છે. અર્થાત્ તેને પ્રચુર વધારી શકાય છે, તેમ ઘટાડી પણ શકાય છે પણ જીવિત વ્યક્તિ જીવનભર તેનો કદી નાશ નથી કરી શકતી. મોટામોટા ઋષિઓ અને સમર્થમાં સમર્થ મહાપુરુષોનાં નિખાલસ જીવનચરિત્રોથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. વાસનાનો સમૂળગો નાશ કરી નાખ્યાનો સ્વીકાર કરનાર વધુ સાચા તથા કલ્યાણકારી છે. વાસના એ ભાવના માટેનો કાચો માલ છે, કારણ કે એ વાસના શુદ્ધ થઈને ભાવનામાં પરિણત થાય છે. અત્યંત વાસનાવાળા માણસનું મન આપોઆપ ભોગોમાં રમ્યા કરતું હોય છે, તેમ અત્યંત ભાવનાવાળા ભક્તનું મન પણ આપોઆપ પરમાત્મામાં રમ્યા કરતું હોય છે. ભોગોના સામીપ્યથી વાસનાવાળા જીવને જે સુખ મળે છે તેના કરતાં અનેકગણું અને શાન્તિ દેનારું સુખ ભાવનાવાળા જીવાત્માને પરમાત્માના સામીપ્યથી મળે છે. જેમ વાસનાનો એક ચટકો લાગતો હોય છે તેમ ભાવનાથી થયેલી ઉપાસનાનો પણ ચટકો લાગતો હોય છે. એક સાચો ઉપાસક ભોજન વિના રહી શકે પણ ઉપાસના વિના ન રહી શકે. જેણે કદી ઉપાસના કરી નથી અને ઉપાસનાનો રસ ચાખ્યો નથી તેને બિચારાને શી ખબર કે ઉપાસના કેટલું અનહદ સુખ આપે છે? આવા લોકોને મારે એટલી જ વિનંતી કરવાની કે તમે ભલે ઉપાસના ન કરો, પણ જે કરતા હોય તેની ઠેકડી ન ઉડાડો, તેની ઉપાસનામાં વિક્ષેપ ન નાખો. તેને તેના માર્ગે ચાલવા દો.

ઉપાસનાના અનેક પ્રકાર છે પણ તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છેઃ 1. કીર્તન, 2. જપ અને 3. ધ્યાન. એક જ વ્યક્તિ સમય-સમય ઉપર આ ત્રણે પ્રક્રિયા કરી શકે છે.

કીર્તન

મનને તન્મય બનાવી દેનારી શક્તિઓમાં સંગીતનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. રાગ-રાગિણી અને મધુર કંઠથી જ્યારે સંગીત ગવાતું હોય છે ત્યારે મન, વિચારો તથા હલનચલનની ક્રિયાઓ બંધ કરીને તન્મય બની જતું હોય છે. સંગીતની અસરકારકતા જેટલી પ્રબળ તેટલી જ એકાગ્રતા પણ પ્રબળ. આ જ કારણસર લગભગ પ્રત્યેક ધર્મમાં સંગીતની ઉપયોગિતા તથા મહત્તા સ્વીકારાઈ છે. સંગીતને મોજશોખની વસ્તુ માનીને તેનાથી દૂર ભાગી વૈરાગ્યનું પ્રદર્શન કરનારા ખરેખર તો સંગીતથી દૂર નથી ભાગતા પણ મનને શાન્ત અને તન્મય કરવાની પ્રક્રિયાથી દૂર ભાગે છે. એક સંગીતકાર પોતાના પ્રિય વાજિંત્રમાં જે તન્મયતા મેળવે છે તે માળા ફેરવનાર નથી મેળવી શકતો, કારણ કે માળા ફેરવનારનું મન ભટકતું હોય છે, ત્યારે સંગીતકારનું મન તન્મય થયું હોય છે. આધ્યાત્મિક વ્યક્તિએ બિનઆધ્યાત્મિક સંગીત પ્રત્યે પણ ઘૃણા કરવાની જરૂર નથી. ખરેખર તો શોક, કરુણા, દુઃખ, વેદના, નિષ્ફળતા, હતાશા વગેરે અનેક સાંસારિક અનુભૂતિઓ જ્યારે સંગીતના માધ્યમથી પ્રગટ થતી હોય છે ત્યારે તે સંસાર પ્રત્યે વિરાગની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી શકતી હોય છે. સંસાર તથા સંસારનાં સુખો પ્રત્યે ઘૃણા કરવાથી કે કરાવવાથી સંસાર તરી જવાતો નથી. આવા ઘૃણાભાવને વૈરાગ્ય ન કહેવાય પણ તેને એક પ્રકારનો મોહ જ કહેવાય. આવો મોહ શરૂઆતમાં સંસાર અને સંસારનાં સુખોને લાત મારે છે, પણ જો તેવી લાતો જોનારો પ્રશંસક વર્ગ ન હોય તો પાછળથી તે પૂરા સંસારને આત્મસાત્ કરી લેવા વ્યાકુળ બની જતો હોય છે. ઘૃણાપૂર્વકના વૈરાગ્ય કરતાં વિવેકપૂર્વકનો વૈરાગ્ય હિતકારી છે. પણ...હા... અત્યંત બીભત્સ, ઘોંઘાટિયું અને અશાન્ત કરનારું સંગીત ઉપાસક માટે હાનિરૂપ છે.

અત્યંત પ્રાચીનકાળથી ઉપાસનામાર્ગમાં સંગીતને પ્રતિષ્ઠા મળેલી જ છે. જે સ્વરલહરીઓ વ્યક્તિઓમાં વિકારોના વેગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે જ સ્વરલહરીઓને રૂપાંતરિત કરવામાં આવે તો વિકારોના વેગોને શાન્ત કરવાનું તથા અત્યંત આહ્લાદક ચિત્તભૂમિકા બનાવવાનું પણ કામ કરી શકે છે.

ઉપાસક પોતાના પ્રભુનું નામ તન્મય થઈને રાગરાગિણીથી ગાવા લાગે છે, ત્યારે તેને અદ્ભુત આહ્લાદ મળે છે. જેમ જેમ તે નામરસમાં તરબોળ થતો જાય છે તેમ તેમ તે બાહ્ય જગતનું ભાન ભૂલતો જાય છે. તેનું અંગેઅંગ ઝૂમવા લાગે છે. મન અને તન બન્ને ડોલવા લાગે છે. તેને નાચવું નથી હોતું પણ નાચ્યા વિના રહી શકાતું નથી. આપોઆપ સહજ રીતે નાચવા લાગે છે. નૃત્ય, ગીત અને સંગીતના સુમેળથી ઉપાસક પરમાત્માના સામીપ્યમાં પહોંચી જાય છે. ભાવવિભોર થઈ જવું, સમાધિ લાગી જવી, પોતાના પ્રભુની અનુભૂતિ કરવી વગેરે અનેક પરિણામો કીર્તનમાં તન્મય થનારને મળતાં હોય છે. એટલું યાદ રહે કે આ કીર્તન લોકોના મનોરંજન માટે જો હોય તો તેનાં આધ્યાત્મિક પરિણામ મળે નહિ. હા, લોકોને રાજી કરી શકાય, પ્રભુને નહિ.

કીર્તન એ જપ તથા સ્મરણ બન્ને છે. પોતાના પ્રભુનું એકનું એક નામ વારંવાર ઉચ્ચારવાથી જપ થાય છે. નામના ઉચ્ચારણની સાથે પરમાત્માની સ્મૃતિ થવાથી સ્મરણ પણ થાય છે. સંગીતની રાગ-રાગિણી તેમાં માધુર્ય પૂરે છે.

જપ

ઉપાસનાનો બીજો પ્રકાર જપ છે.

પોતાના ઇષ્ટદેવના નિશ્ચિત મંત્રની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તેને જપ કહે છે. ઇષ્ટ એટલે પ્રિય. પોતાના પ્રિયના નામ તથા રૂપમાં ઉપાસકને સહજ રીતે પ્રેમ હોય છે. ઉપાસક સહેજ અંતર્મુખ થઈને પોતાના પ્રભુનું રૂપ જુએ અને તેનું નામ મંત્રરૂપથી જપે તો તેને જાપ કહેવાય. કોઈ પણ ઊમિર્શીલ ચેતનાને પામવા માટે તેનું સતત નામ-સ્મરણ કરવું તે મોટો ઉપાય છે. આપણા તન-મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો ક્ષમતા પ્રમાણે દૂર દૂર સુધી પહોંચતા હોય છે, તેટલું જ નહિ, નિશ્ચિત લક્ષ્ય ઉપર પ્રગટ પણ થતા હોય છે. પ્રગાઢ લાગણીઓ જો સાંસારિક રંગની હોય તો પણ તે દૂર દૂર સુધી પ્રભાવ નાખતી હોય છે, પણ જો એ જ લાગણીઓને આધ્યાત્મિક રૂપ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેનો પ્રભાવ તો અમાપ થઈ જાય. ઉપાસક જ્યારે દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી એક જ મંત્રનો તન્મયતાથી જાપ કર્યા કરતો હોય છે, ત્યારે તેનાં તન-મન-બુદ્ધિ ઉપર સાત્ત્વિકતાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પડતો હોય છે. આવો ઉપાસક જ્યાં બેસે, જેના ઉપર બેસે, જ્યાં વિચરે, જ્યાં ઊભો રહે, જે બોલે, જેના તરફ જુએ, જેને સ્પર્શે તે બધાને ક્ષમતા પ્રમાણે પ્રભાવિત કરતો હોય છે. તન, મન અને બુદ્ધિમાં થનારી પ્રક્રિયા એકબીજાને પ્રભાવિત કરતી હોય છે. જો મસ્તિષ્કમાં ભયની અનુભૂતિની થવાથી શરીર પીળું પડી જતું હોય તથા હર્ષની

અનુભૂતિથી ખીલી ઊઠતું હોય તો, વ્યક્તિની વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિકતાથી પણ તન-મન-બુદ્ધિ પ્રભાવિત થતાં જ હોય છે.

જપ કરવાથી શું થાય છે તે બાબત કોઈનું પ્રવચન કે પુસ્તક વાંચવા કરતાં સ્વયં જપ શરૂ કરી દેવો. મારો પોતાનો અનુભવ છે કે તે જપ, કલ્પવૃક્ષ છે. ઉપાસક જે ધારે તે મેળવી શકે છે. તેમાં અમાપ શક્તિ છે, પણ ધીરજ, દૃઢ શ્રદ્ધા અને સમજણથી કરવામાં આવે તો. ઉપાસક જો જંગલમાં જઈને બેસે તો ત્યાં તેની પાછળ-પાછળ ઐશ્વર્ય દોડતું આવે. નિષ્કામ તથા ભાવભર્યો જપ ચિત્તની વૃત્તિઓનું શોધન કરે છે. સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ અને દુર્ગુણોની સમાપ્તિનું નામ ચિત્તશુદ્ધિ છે. પાંડિત્યને અને દુર્ગુણોને ઘણી વાર સુમેળ થઈ જતો હોય છે. પ્રકાંડ વિદ્વાન પણ દુર્ગુણી તથા દુરાચારી હોઈ શકે. કારણ, વિદ્વત્તા એ બુદ્ધિની શક્તિ છે અને બુદ્ધિ ભક્તિ વિના શુદ્ધિ નથી પામતી. સંપત્તિ, ભોગવિલાસ અને સત્તાના મદમાં ડૂબનારને બચાવી શકાય છે, પણ બુદ્ધિમાં એટલે ભક્તિ વિનાના પાંડિત્યમાં ડૂબનારને બચાવી શકાતો નથી, કારણ કે બચાવનારને જ તે લાત મારે છે.

ઉપાસક જપની સતત પ્રક્રિયા દ્વારા નમ્રતા, વિનય, વિવેક, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંયમ વગેરે અનેક ગુણ-શક્તિઓ મેળવે છે. વ્યક્તિ માટે સદ્‌ગુણોથી મોટું કોઈ ઐશ્વર્ય નથી અને દુર્ગુણોથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી. જપ કરવાથી ઉપાસકને આ સદ્‌ગુણોનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને કુસંગથી દુર્ગુણો વધે છે.

જપનું સૌથી પ્રબળ સહાયક સાધન છે સત્સંગ. સત્સંગથી ઉપાસના દૃઢ થતી હોય છે. જો નિષ્ઠા દૃઢ કરવી હોય તો નિષ્ઠાવાન માણસોનો સંગ કરવો, નિષ્ઠા છોડાવનારનો સંગ ન કરવો. સાચો નિષ્ઠાવાન માણસ મળવો દુર્લભ છે. સત્સંગની ઇચ્છા રાખનારે આટલા માણસોથી દૂર રહેવું: નિષ્ઠાહીન નાસ્તિકથી, પોતાને જ ઈશ્વર બનાવનાર અને જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરનારાથી, પોતાને ઈશ્વર બરાબર સમજાવનાર અને પૂજાવનાર ગુરુવાદીથી, સંકીર્ણ સંપ્રદાયવાદીથી અને જાણીકરીને પ્રદર્શન કરવા માટે વેશ તથા માળા-તિલક વગેરેનો ખૂબ આડંબર કરનારાથી. જો ઉપાસક ગોળ અને ખોળનો વિવેક નહિ કરી શકે તો ઉપર કહ્યા તે લોકો સત્સંગના નામે ઉપાસકને કુમાર્ગે ઘસડી જશે. ઉપાસકે વર્ણ-વેશ-વંશ અને આડંબરથી પ્રભાવિત થયા વિના જ્યાં સાત્ત્વિકતા અને સાચી ઉપાસના દેખાય તેનો સંગ કરવો.

ઉપાસકે ભોજન, આસન અને સ્થાન માટે દુરાગ્રહી ન થવું. હું અમુક જ વસ્તુઓ ખાઈશ, હું અમુક જ આસન ઉપર બેસીશ તથા અમુક જ સ્થાનમાં રહીશ તેવું સમજીને વર્તવું તે દુરાગ્રહ છે. હિમાલયની ભૂમિ તથા અહીંની ભૂમિ પ્રભુની જ બનાવેલી છે. ભૂમિ-જળ-પવન વગેરેમાં વૈજ્ઞાનિક કારણો સિવાયનો ભેદ ન જોઈએ. ઉપાસકે સહજ તથા અગવડ ન થાય તેવું જીવન જીવવું. બીજાની અગવડોનો જે વિચાર નથી કરતો તે કદી સંત થઈ શકે નહિ. જીવનને એવા કઠોર તથા આવશ્યક નિયમોમાં ન ધકેલો કે જેથી તમો સૌના માટે અગવડરૂપ બની જાવ. ઘણી અગવડો વધારનારા નિયમો પાળનારાથી પ્રભાવિત ન થાવ. તે અવિવેકી તથા જડ છે. પોતે જ પોતાની મૂર્ખતાથી દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે. જીવન તો સહજ સરળ અને નિખાલસ માર્ગે જ સુખી થતું હોય છે.

જપના મુખ્ય બે પ્રકાર છેઃ વાચિક તથા માનસિક. ધીમું ધીમું ઉચ્ચારણ કરીને જપ કરવો તે વાચિક છે. ઉચ્ચારણ કર્યા વિના તથા હોઠ પણ ફફડાવ્યા વિના મનમાં ને મનમાં જ જપ કરવો તે માનસિક છે. કેટલાક લોકો ઉપાંશુ નામનો ત્રીજો જાપ પણ માને છે, જે વાચિક તથા માનસિક વચ્ચે હોઠ ફફડાવીને થતો હોય છે. ઘણા સમય સુધી જેણે વાચિક જાપ કર્યા હોય તે પાછળથી માનસિક જાપનો અધિકારી થતો હોય છે. કેટલીક વાર વાચિક જાપ કર્યા વિના સીધો જ માનસિક જાપ કરનારો પણ થઈ શકતો હોય છે. માનસિક જાપ વારંવારના અભ્યાસથી સૂતાં, બેસતાં, ઊઠતાં, હરતાં-ફરતાં બધા જ સમયે આપોઆપ થવા લાગતો હોય છે. ઉપાસકે કંટાળ્યા વિના પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વાચિક અથવા માનસિક જાપ કરવો અથવા અમુક સમયે વાચિક તથા અમુક સમયે માનસિક જાપ કરવો. વાચિક જાપ કરનારે એવી રીતે બૂમબરાડા ન પાડવા કે જેથી કોઈની ઊંઘ બગડે, કોઈનું ધ્યાન બગડે કે કોઈને કોઈ પણ રીતે ખલેલ થાય.

મંત્ર

જાપ કરવા માગનાર ઉપાસકે કોઈ ગુરુ પાસેથી મંત્ર લેવો અનિવાર્ય નથી. પરમાત્માનાં અનંત નામોમાંથી જે નામ તથા રૂપ પ્રત્યે પોતાને પ્રીતિ થતી હોય તે નામ જપવું. સદ્‌ગુણોથી ભરેલી તમામ વ્યક્તિઓને સંત સમજી સૌની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવવું, પણ ચીલાચાલુ લીધું પૂરું કરવા ગમે તેવા માણસોને ગુરુ ન બનાવવા. બને ત્યાં સુધી ગુરુવાદથી દૂર રહેવું. આંખ મીંચીને હજારોને ચેલા બનાવનારા તથા આંખ મીંચીને દેખાદેખી ચેલા થઈ જનારામાંથી પ્રથમ પ્રજાને છેતરનારા છે અને બીજાં ભોટ ઘેટાં છે.

પોતાની મેળે જ ઉપાસકે પોતાના પ્રભુનું પ્રિય નામ સ્વીકારવું. તેને મંત્ર માનીને તેનો જાપ કરવો. મંત્ર નાનો તથા ઉચ્ચારણમાં સરળ તથા મધુર હોય તેની કાળજી રાખવી. વારંવાર મંત્ર બદલવાથી અસ્થિરતા આવે છે. એટલે ઉપાસકે દૃઢતાથી પોતાના મંત્રને વળગી રહેવું.

સાકાર-નિરાકાર

ઉપાસકે પોતાની રુચિ પ્રમાણે પરમેશ્વરને સાકાર અથવા નિરાકાર રૂપમાં ઉપાસવો. તે નિરાકાર જ છે અથવા તે સાકાર જ છે તેવો વિવાદ ન કરવો. બંને પોતપોતાના માર્ગે કલ્યાણ સાધી શકે છે. ઉપાસક પરમેશ્વરને જ્યારે નિરાકાર માનીને ઉપાસના કરે છે ત્યારે ઘણા પ્રશ્નોથી મુક્ત થઈ જાય છે, જેમકે તેની એકતા, અનેકતા, રૂપભેદ વગેરે. પરમેશ્વરને સર્વવ્યાપક, અંતર્યામી, સર્વશક્તિમાન વગેરે અને લક્ષણોથી તેના સ્વરૂપને કાંઈક સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પરમેશ્વર માટે આપણે ઇયત્તા બાંધી ન શકીએ. અર્થાત્ તે આટલો જ, આવો જ અને આ રીતના જ છે. તેવું નક્કી ન કહી શકીએ. આપણે તો માત્ર આપણા સંતોષ માટે તેના વિશે કાંઈક વિચારી શકીએ. ખરેખર તો તે શું છે, કેવો છે, તે બધું તો તે જ જાણે. હારીને હાથ જોડીને તેના વિશે વાત કરનાર કાંઈક તથ્યની વાત કરી શકશે. પણ સાક્ષાત્કારનો દાવો કરનાર અને સાક્ષાત્કાર કરાવી આપવાનો દાવો કરનારા તો તેનાથી હજારો માઈલ દૂર રહે છે. આવા દાવેદારોથી ઉપાસકે દૂર રહેવું.

સાકારના ઉપાસકને કેટલીક ગૂંચો રહેવાની. એક તો તેનું કયું સાકાર રૂપ સાચું તેની મૂંઝવણ રહેશે. એકાદ રૂપ નક્કી કર્યા પછી બીજાં રૂપો પ્રત્યે અભાવ નહિ તો ઓછો ભાવ તો થઈ જ જશે. આમાંથી ઉપાસકોમાં પારસ્પરિક ભગવાનનાં નામ તથા રૂપનો વિખવાદ થયા કરશે. આ બધાં સાકાર રૂપો કાલ્પનિક છે તેવું સમજાય તો સાકાર રૂપ પ્રત્યે જે લગન જાગવી જોઈએ તે નહિ જાગે, એટલે તેને પોતાનું સાકાર રૂપ જ સાચું તથા સર્વોચ્ચ છે તેવી મનોભૂમિકામાં જીવવું પડશે. આવી સ્થિતિમાં ભગવાનોમાં ભેદ, નાના-મોટા, સમર્થ-અસમર્થ વગેરેના ભેદો થયા વિના રહેશે નહિ. અસંખ્ય ઇષ્ટદેવોથી પણ પ્રજા વિભાજિત થતી રહી છે. પણ આપણે આ ક્ષેત્રમાં એટલા આગળ વધી ગય છીએ કે પ્રજાને પાછી વાળવાના બધા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એટલે, આ સ્થિતિને સ્વીકારીને શક્ય તેટલી સહિષ્ણુતા કેળવવાની રહી.

સાકારની ઉપાસના કરનારે આટલી સાવધાની રાખવીઃ 1. વ્યક્તિપૂજા ન કરવી. અર્થાત્ કોઈ પણ જીવિત વ્યક્તિને પરમેશ્વર સમજીને તેની ઉપાસના ન કરવી. 2. જન્મેલી તથા મરેલી વ્યક્તિને પરમેશ્વર માનીને ઉપાસના ન કરવી. હા, સિદ્ધ તરીકે તેની ઉપાસના કરી શકાય. 3. પરમેશ્વરની સાકારતા, ગુણ તથા ક્રિયા દ્વારા આવતી હોય છે. શિવ, વિષ્ણુ, અંબાજી વગેરે અનેક રૂપો ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં નથી, પણ પેલા નિરાકાર પરમાત્માનાં ગુણ અને ક્રિયાશક્તિ દ્વારા બનાવાયેલાં ભાવનાત્મક પ્રતીક છે.

ઉપાસના-સામગ્રી

ઉપાસકે બને ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછી સામગ્રીથી ઉપાસના કરવી. એક સારું આસન પર્યાપ્ત છે. દીવો-ધૂપ જરૂર હોય તો કરવો, નહિ તો એકાંતમાં માત્ર આસન પાથરીને, પદ્માસન જેવા કોઈ આસન ઉપર બેસીને, બની શકે તો થોડા પ્રાણાયામ કરીને, પોતાના ઇષ્ટદેવનું નામ સ્મરણ કરવું. બારી-બારણાં બંધ કરીને ઘણી અગરબત્તીઓ જલાવવાથી હવાનું પ્રદૂષણ વધે છે જેથી ઉપાસકના આરોગ્યને હાનિ થાય છે. પ્રભુને રાજી કરવા અંતરની પ્રાર્થના, વેદના અને પ્રેમ જ પર્યાપ્ત છે. જાતજાતની તથા ભાતભાતની અસંખ્ય પ્રકારની સામગ્રી અંતે 'પ્રદર્શન અને બાહ્યાડંબર' બની જતી હોય છે.

દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, ખાંડ, પુષ્પો, નૈવેદ્ય, નાનાં-મોટાં અનેક પ્રકારનાં વાસણો, પ્રચુર જળ, ઘંટડી, આરતી વગેરે ન હોય તોપણ ઉપાસનામાં કશો વાંધો આવશે નહિ. ઘણી વાર તો આ વસ્તુઓનો ઢગલો વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ, સુરક્ષા વગેરેની ચિંતા ઊભી કરશે, એટલે ઉપાસકે આવી વસ્તુઓ પ્રત્યે નિર્મોહી થવું. એક માળા લઈને કોઈ નદીકિનારે, ખેતરના શેઢે કે પોતાના એકાંત રૂમમાં શાંતિચિત્તે બેસીને પ્રભુભજન કરવું. ભક્તિને સસ્તામાં સસ્તી રહેવા દેવી. તેને મોંઘીદાટ ન બનાવી દેવી.

ઉપાસકે સોના-ચાંદીની મૂર્તિઓ, વાસણો, માળાઓ વગેરે કદી પણ ન રાખવું. આવી કીમતી વસ્તુઓ ઉપાસનામાં સહાયક નહિ પણ બાધક જ બને છે.

ઉપાસક જો પરંપરાથી કોઈ નિશ્ચિત સંપ્રદાયના સંસ્કારથી પોતાના સાકાર ઇષ્ટદેવને થાળ-ભોગ-નૈવેધ વગેરે કરતો હોય તો કરવું.

મંદિરોની ચીલાચાલુ થાળ-ભોગની પરંપરા હોય તો તેને પણ ચાલુ રાખવી. પૂજારીના જીવનનિર્વાહ માટે પણ આ પ્રક્રિયા જરૂરી છે. ખરેખર તો ઉપાસક જમતી વખતે પરમાત્માને અર્પણ કરીને જમે છે તે થાળ જ છે.

પુનરાવર્તન કરીને પણ કહું છું કે બને તેટલી ઓછી સામગ્રી અને ઓછી ક્રિયાથી પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. ચિત્તને અસ્થિર કરવાનું કામ પેલી સામગ્રી ન કરે તેનું ધ્યાન રાખવું.

હૃદયની શુદ્ધિ, સમર્પણ, દીનતા, કરગરવું, રડવું, પુલકિત થવું—આ બધું હૃદયના ભાવોથી થતું હોય છે. આવા ભાવો વધારવા તથા દઢ કરવામાં જે જે સહાયક થાય તે સાધન છે અને બાધક થાય તે વિક્ષેપ છે. વધુ પડતી અને અનાવશ્યક સામગ્રી સાધન ન થતાં વિક્ષેપનું કારણ બની જતી હોય છે.

ધ્યાન

ઉપાસનાનો ત્રીજો પ્રકાર ધ્યાન છે. પોતાના ઇષ્ટદેવમાં મનને તલ્લીન કરી દેવું તે ધ્યાન છે. કીર્તનથી પણ આવી તલ્લીનતા આવી શકે, જપથી પણ આવે અને પ્રાણાયામના દીર્ઘ અભ્યાસથી પણ આવે.

નિરાકાર અથવા સાકારનો ઉપાસક એકાંત સ્થળમાં નેત્ર બંધ કરીને પોતાના પ્રિય પ્રભુના રૂપ-ગુણમાં અથવા તેના અસ્તિત્વમાં સ્મરણ દ્વારા ડૂબી જાય, તન્મય થઈ જાય ત્યારે તેને પોતાના પ્રભુનું સામીપ્ય અનુભવાવા લાગે છે. સાકાર ઉપાસકને પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે. નિરાકારના ઉપાસકને પ્રકાશ તથા પવિત્રતાપૂર્ણ પ્રસન્નતાની લહેરોની અનુભૂતિ થવા લાગે છે. પરમાત્માનું સામીપ્ય એટલું સુખ આપે છે કે ઉપાસકને આંખ ઉઘાડીને અન્યત્ર જોવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. હરિરસનું અમૃત તેને અંત, તૃપ્તિ આપે છે એટલે બાહ્ય સુખો તથા પદાર્થો માટે તેની દોડાદોડી આપોઆપ ઓછી થઈ જાય છે. વારંવાર તેને આંખ મીંચીને પોતાના પ્રભુ સાથે તાદાત્મ્ય મેળવવાની ઝંખના રહે છે. ધ્યાનથી દઢતા પ્રાપ્ત કરનારા ઉપાસકને કેટલુંક અલૌકિક જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. દૂરના માણસને જોવો, આવનારી ઘટનાઓની ખબર પડવી, વગેરે.

આજકાલ ધ્યાન શીખવનારા શિબિરો ઘણા થવા લાગ્યા છે. જિજ્ઞાસુ ઉપાસકે યોગ્ય લાગે તો તેમાં ભાગ લઈ શીખવા જેવી વસ્તુઓ શીખવી પણ આટલી વાતોથી સાવધાન રહેવુંઃ 1. આવા શિબિરો ધન કમાવા કે શિષ્યો વધારવાના હેતુથી ન થતા હોય, 2. આવા શિબિરોથી ઇષ્ટદેવ પ્રત્યેની નિષ્ઠાને હાનિ ન પહોંચતી હોય, અર્થાત્ નાસ્તિક, અર્ધનાસ્તિક અથવા ગુપ્તનાસ્તિક લોકો દ્વારા તે આયોજિત થયા ન હોય, 3. આયોજક અંતે પોતાના જ ફોટાની ઉપાસના કરવાની સીધી અથવા આડકતરી રીતે પ્રેરણા આપતો ન હોય.

સારાની સાથે ખોટું પણ ઘણું ઉત્પન્ન થયું છે એટલે ઉપાસકે જાગૃતિ રાખીને યથાયોગ્ય વર્તવું. વધુ ઉત્તમ તો એ છે કે તેણે પોતાના પ્રભુ ઉપર દઢ વિશ્વાસ રાખીને તેને જ ગુરુ બનાવી તેના માર્ગદર્શનમાં શાંતિ તથા પ્રસન્નતાથી ઉપાસના કરવી.

પ્રાર્થના

ઉપાસના એ વ્યક્તિગત સાધનાનું સાધન છે, પણ જો તેને સમાજજાગૃતિ તથા એકતાનું માધ્યમ બનાવવામાં આવે તો તેથી મોટો લાભ થઈ શકે. આ માટે વ્યક્તિગત પ્રાર્થનાની માફક સામૂહિક પ્રાર્થનાની પ્રથાને પ્રોત્સાહિત કરવી જરૂરી છે.

હજારો મુસ્લિમો એક સાથે નમાજ પઢે છે. હજારો ખ્રિસ્તીઓ એક સાથે પ્રાર્થના કરે છે. પણ હજારો હિન્દુઓને એક સાથે પ્રાર્થના કરતા જોઈ શકાતા નથી. હા, હજારો હિન્દુઓને ધક્કાધક્કી કરીને ગંગાસ્નાન કરતા જોઈ શકાય છે. મંદિરની જ વ્યવસ્થા એવી છે કે તેમાં હજારો માણસો એકી સાથે બેસી જ ન શકે. દર્શનાર્થી હડબડ કરતો આવે, ટોકરો વગાડે, દર્શન અને ભીડમાંથી માર્ગ કરીને ચાલતો થાય. આપણે ધર્મ તથા અધ્યાત્મનાં ક્ષેત્રમાં સ્વને સ્થાપિત કર્યો છે. હવે જો સ્વકીય (સમાજ)ને સ્થાપિત કરવો હોય તો હજારો હિન્દુઓને કશી જ સામગ્રી લીધા વિના એકસાથે બેસીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા બનાવવા પડશે. એક સાથે હજારોની પ્રાર્થનાથી સંઘ-સંગઠન દઢ થશે. વર્ણભેદની દીવાલો ધરાશાયી થશે. પ્રજાને એક કરવાનાં અનેક નિમિત્તોમાં સૌથી પ્રબળ નિમિત્ત નથી થયો પણ વિભેદનું નિમિત્ત થયો છે. વર્ણભેદ, જાતિભેદ, સંપ્રદાયભેદ, ઇષ્ટદેવભેદ, ગુરુભેદ વગેરે અનેક પ્રકારથી તે વિભાજિત થતો રહ્યો છે. આ કારણે જ્યારે અન્ય ધર્મો ધાર્મિક સંગઠનથી શક્તિશાળી થયાં છે, ત્યારે આપણે ધર્મના કારણે તથા તેના દ્વારા રચાયેલા સમાજના કારણે વધુ ને વધુ વિભાજિત થતા રહ્યા છીએ. આ દુર્બળતામાંથી મુક્ત થવાના શીઘ્ર ઉપાયોમાં પ્રથમ ઉપાય છે સામૂહિક પ્રાર્થના. વર્ણ કે નાત-જાતનો ભેદ રાખ્યા વિના

હિન્દુમાત્ર એક સાથે બેસીને પ્રભુપ્રાર્થના કરે. પ્રભુપ્રાર્થના પછી એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ વધારવા એકબીજાને ભેટે.

શું આપણે હવે આવું કરી શકીશું? આ માટે આટલું કરવાની તરત જ જરૂર છેઃ

1. મંદિરોની એવી ડિઝાઈન બનાવવી કે જેમાં સેંકડો માણસો એક સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરી શકે.

2. મંદિરોને સોના-ચાંદી તથા અન્ય આડંબરોથી મુક્ત કરી સાત્ત્વિકતા તથા સ્વચ્છતાભર્યાં બનાવાય.

3. મંદિરોને વ્યક્તિગત, વર્ણગત, વંશગત એકાધિકારની પકડથી છોડાવીને પૂરી પ્રજાના વહીવટમાં મુકાય.

4. મંદિરોમાં અસ્વચ્છતા વધે તેવી પૂજાપદ્ધતિ સમાપ્ત કરાય. જેમ કે દૂધ, જળ, નૈવેદ્ય વગેરેને વારંવાર ચઢાવવાથી અસ્વસ્થતા વધે છે. ઘોંઘાટ તથા ધક્કાધક્કી ન થાય તે માટે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. મંદિરમાં પૂર્ણ શાન્તિ તથા અધ્યાત્મ-પૂર્ણ વાતાવરણ નિર્માણ થાય.

5. મંદિરોને રાત્રીના નિશ્ચિત સમય સિવાય આખો દિવસ ખુલ્લાં રાખવામાં આવે, જેથી પ્રાર્થનાર્થી કે દર્શનાર્થી ગમે ત્યારે પ્રાર્થના-દર્શન કરી શકે.

6. દર્શનાર્થી, પ્રાર્થનાર્થી અને યાત્રાળુઓને હેરાન પરેશાન કરનાર વર્ગથી મંદિરો મુક્ત કરાય.

7. કાંઈ પણ સામગ્રી વિના અથવા ઓછામાં ઓછી સામગ્રીથી પ્રાર્થના વગેરે થઈ શકે તેવી પદ્ધતિનો ધૂમ પ્રચાર કરવામાં આવે. પ્રાર્થના સસ્તી-સરળ તથા સ્વાધીન હોય, કોઈની પણ તાબેદારીની તેમાં જરૂર ન રહે. ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે ત્રીજો માણસ આડખીલીરૂપ બને છે.

જો આટલું તથા બીજું જે કાંઈ જરૂરી હોય તે કરવામાં આવે તો આપણાં મંદિરો પણ ધાર્મિક સંગઠન, સદ્ભાવ તથા ભક્તિનાં પ્રતીક બની શકે.

હિન્દુ પ્રજાએ એકતા માટે ઘણુંઘણું કરવાનું છે. જો હજી પણ પાયાનું ક્રાન્તિકારી કામ નહિ કરાય અને અનિયંત્રિત ટોળાને ગમે ત્યાં ગમે તેમ ચાલવા દેવામાં આવશે તો પ્રજા ધર્મના દ્વારા જ શક્તિહીન, સંપહીન, સંગઠનહીન બનીને ભયંકર હાનિ ભોગવશે.

ઉપસંહાર

સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં એક મુદ્દાની વાત જણાવી દઉં. ઉપાસના દ્વારા વ્યક્તિમાં જે અધ્યાત્મશક્તિ પ્રગટે છે, તે શું તેની પોતાની હોય છે કે કોઈ બાહ્ય તત્ત્વ-પરમાત્માની હોય છે? આવી જિજ્ઞાસા ઘણાને થતી હોય છે.

જે સાધકો ઇષ્ટદેવ વિના માત્ર ધ્યાનાદિ કરીને સ્વલક્ષી ઉપાસના કરે છે તેમને અમુક માત્રામાં પોતાની શક્તિઓ વધેલી જણાય છે. માણસ પોતે પણ શક્તિનું કેન્દ્ર છે જ. જેમ તે બાહુબળથી કામ લે છે તેમ ધ્યાનાદિ દ્વારા અંતઃશક્તિઓથી પણ કામ લઈ શકે છે. એટલે ઉપાસના જ્યારે સ્વકેન્દ્રિત હોય ત્યારે વ્યક્તિ પોતાની શક્તિઓને અમુક માત્રા સુધી ખીલવી શકે છે. આવા ઉપાસકો લગભગ અનીશ્વરવાદી હોય છે અને પોતાની શક્તિનો અહંકારથી દુરુપયોગ પણ કરવા પ્રેરાય છે.

ઉપાસક જ્યારે અન્ય કોઈ તત્ત્વ (સિદ્ધ અથવા પરમાત્મા)ની ઉપાસના કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ કરતાં અન્યની શક્તિ ઉપર અવલંબન કરે છે, જેમ બાળક માતા-પિતા વગેરેની શક્તિ ઉપર અવલંબિત થઈને રહે છે તેમ. સિદ્ધો તથા પરમાત્મા માત્ર કલ્પના કે માન્યતા-માત્ર નથી પણ કોસ્મિક કિરણની માફક ગુપ્ત રીતે રહેલી પ્રચંડ શક્તિ છે. કોસ્મિક તથા લેસર વગેરે કિરણોની સાધના કરનાર જેમ પ્રચંડ ભૌતિક પરિણામો મેળવે છે તેમ સિદ્ધો તથા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરનાર પણ અતિ પ્રચંડ શક્તિ મેળવી શકે છે.

સાધક, ભક્તિ, અનુનય, વિનય, શરણાગતિ, પશ્ચાત્તાપ, ક્ષમાયાચનાપૂર્વક નામસ્મરણ-જપ-ધ્યાન-કીર્તન વગેરે કરે તો સિદ્ધો તથા પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય, કરુણા કરે અને યથાયોગ્ય શક્તિ આપે, સિદ્ધોની ઉપાસના સાંસારિક દુઃખો દૂર કરવામાં હેતુ બની શકે. પણ પૂર્ણ પરમાત્માની દૃઢ નિષ્ઠાભરી ઉપાસના સાધકને ઉચ્ચતમ જીવનકથા સુધી પહોંચાડી દે.

પરમેશ્વરની ઉપાસનાનાં પરિણામ ઉપાસકના હૃદયવિકારથી શરૂ થવા લાગે છે અને ઉપાસક જ્યારે પેમની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રેમામ્બુધિમાં પ્રેમી ઉપાસક તરબોળ થઈ અત્યંત આહ્લાદની અનુભૂતિ કરે છે. મીરાં, નરસિંહ, ચૈતન્ય વગેરેની માફક વિશુદ્ધ પ્રેમના માધ્યમથી પોતાના પ્રિયતમ પરમાત્માને પામવા માટેના આ માર્ગને ભક્તિમાર્ગ કહેવાય છે. આથી વધારે ઉત્તમ

માર્ગની મને ખબર નથી.

* * *